

Szontagh Gusztáv
Emlékezések életemből

ergo

Sorozatszerkesztő
MESTER BÉLA

Szontagh Gusztáv

Emlékezések életemből

Szerkesztette
MESTER BÉLA

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Filozófiai Intézet – Gondolat Kiadó
Budapest, 2017

A kötet *A magyar filozófiatörténet narratívái (1792–1947)* című,
K104643 számú OTKA-kutatás keretében készült.

OTKA

Szerkesztés © Mester Béla, 2017

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

A kiadó könyvei nagy kedvezménnyel az interneten is megrendelhetők.

*www.gondolatkiado.hu
facebook.com/gondolat*

A kiadásért felel Bácskai István
Szöveggyongozó Békési Bernadett
A borítón Barabás Miklós rajza Szontagh Gusztávról
A kötetet tervezte Lipót Éva

ISBN 978 963 693 806 2
ISSN 2498-8758

Tartalom

MESTER BÉLA	
Szontagh Gusztáv a reformkor filozófiai életében	7
SZONTAGH GUSZTÁV	
Emlékezések életemből	17
Olaszország polgárosodása	87
Emberiség, vallás, művészet Olaszországban	89
<i>Bevezetés</i>	89
Vallási meggyőződés	101
Magyar irodalom	105
Philosophia	122
[Mezőgazdasági tevékenységéről és műveiről]	125
Segédi korom	129
Főhadnagyi s alkapitányi korom Lembergben	140
Főkapitányságom Budán 835-ben és Bécsben 836-ban	145
Nyugalmazásom ideje	151
1. Pest	151
[2. Rozsnyó]	153
3. Miskolc	153
Siker	161
Mostani állapotom. Pest, február 16-kán 851	167
Névmutató	177

MESTER BÉLA

MTA BTK, Filozófiai Intézet

Szontagh Gusztáv a reformkor filozófiai életében

Szontagh Gusztáv (1793–1858) a 19. század első fele magyar szellemi életének jelentős figurája. Pályája elválaszthatatlan attól a folyamattól, amelynek során az intellektuális élet különböző területei, az irodalom, a művészetek, a tudományok és a filozófia egyre inkább új szerkezetű társadalmi térben jelenik meg; az egyetem és a kollégiumok, liceumok előadótermei és a főúri udvartartások helyett a szélesebb, polgárinak mondható nyilvánosságban. Ennek az új nyilvánosságnak lesz a fő médiuma az ekkor megszülető, a közéleti és irodalmi lapokkal még termékeny szimbiózisban élő magyar nyelvű szaksajtó, egyik legfontosabb intézményes háttere pedig e szaksajtó legfontosabb fenntartója, a Magyar Tudós Társaság, későbbi nevén Magyar Tudományos Akadémia. A neves jogtudósokat is felvonultató, művelt nemesi értelmiségi családból származó, ám ifjonti lelkesedéssel a napóleoni háborúk utolsó szakaszában katonának álló és ezután évtizedekig katonatisztként szolgáló, lényegében autodidakta Szontagh ebbe a közegbe lép be már katonakorában, majd ebben talál szellemi otthonra egészen haláláig. Életelemévé, fő kifejezési formájává válik a hírlapi kritika és vita, főként a filozófiai művek és a széppróza terén. (Irodalomkritikai tevékenysége hosszú távú hatásának egyik beszédes jele válogatott kritikáinak 20. századi kiadása, lásd Dékány 1929; illetve szövegeinek beválogatása a kor fontos irodalmi vitáit reprezentáló kötetbe, lásd Szontagh 1981.) Jelképesnek mondható, hogy életének valószínűleg utolsó írása (Szontagh 1857) is vitacikk, válasz Erdélyi Jánosnak *A hazai bölcsészet jelenében* (Erdélyi 1981) vele kapcsolatban kifejtett kritikájára. A vitának voltaképpen halála vet véget, így elmondható, hogy Szontagh addigi tevékenységéhez és szerepéhez hűen, bölcséleti polémia közben fejezi be földi pályáját.

Szontagh megítélését szinte egészen máig ez az Erdélyi Jánossal folytatott utolsó polémiaja határozza meg. Erdélyi felől olvasva értékelik negatívan tevékenységét különböző korokban igen különböző beállítottságú szerzők (Kornis 1944. 35; Heller 1952. 411–412). Szontagh értékelésének neuralgikus pontja a szükségképpen partikuláris nemzeti kultúra és a meghatározás szerint egyetemes filozófia egymáshoz való viszonya, és ebben a keretben annak a különböző

értelmezései, hogy mit jelent pontosan Szontagh írásaiban a *magyar filozófia* kifejezés. Ez a probléma időről időre a magyar filozófiatörténet-írás fókuszába került az utóbbi évszázad során, vagy a nemzeti kultúrának a filozófiában való megjelenését (Alexander 1893; Mester 2015; 2016a; Percz 2008), vagy a filozófiának a nemzet meghatározásában való megjelenését hangsúlyozva (Mester 2005; 2016; Velkey 2016). E kérdés köré szerveződik a mégiscsak folyamatosan létező Szontagh-interpretációk legjelentősebb vonulata (Kőrösy 1886; Magda 1914; Vajda 1937; Kiss 1984); ezt az irányt képviselte e sorok írója is néhány korábbi írásában (Mester 2004; 2006). Arra is vannak fontos példák, hogy Szontaghot egy-egy, a filozófián kívül álló tudományterület összefoglaló munkái vagy más, kánonteremtő igényű vállalkozásai kísérik meg elhelyezni saját diszciplínájuk történetében, így a tág értelemben vett irodalomtörténetben (Toldy 1987), a szociológiában (Pekri Pekár 1911), a történettudományban (R. Várkonyi 1973). A legfontosabb Szontaghra vonatkozó irodalom e rövid áttekintése alapján nem mondhatjuk, hogy a szerző valaha is teljesen el lett volna feledve, azt viszont állíthatjuk, hogy szerepe kora kulturális életében és hatása az utókorra érdemes a további kutatásokra, amelyek következő lépése emlékiratainak e kötetben megvalósuló kiadása.

1. Az emlékiratok helye Szontagh életművében

Fölmerül a kérdés, hogy egy, a kritika és a vita világát szellemi hazájának tekintő szerző, akinek fő művei (Szontagh 1839; 1843) is jórészt korábbi kritikái megállapításainak általános megformulázásából erednek, hogyan jut el a valamiféle összegzést, szintézist kívánó emlékiratok megírásának szándékáig, és mire jut a műfajjal. Kézenfekvő válasz, hogy végül itt is kritikáról, a saját élet megbírálásáról, értékeléséről van szó, és ebben nagy adag igazság rejlik. Az emlékiratok megírásának az összegzés szándékán és a szerzőnek az öregeddéssel való tudatos szembenézésén túl azonban ismert történelmi oka is van. A Világos utáni, a nemzethalál toposzának elterjedésében megmutatkozó sokk Szontaghot, más közértelmiségekhez hasonlóan, sajátos szempontból is érintette: egyik pillanatról a másikra a közjogi Magyarországon kívül hirtelen megszűnt az a viszonylag nagyszámú és nagy példányszámú, (legalábbis a forradalom idején) szabad időszaki sajtóban megtestesülő szellemi köztársaság is, amely Szontaghnak és társainak életeleme, szellemi hazája volt. Jól érzékelhetően ebben a helyzetben és ebből az okból kezdett bele emlékiratai megírásába, a részint elérhetetlen, részint szétvert kortárs nyilvánosság helyett a jövő nemzedékek konstruált nyilvánosságához intézve szavait. A saját élettörténetével, életművével való számvetés mellett tervbe veszi az egész reformkori magyar szellemi élet és társadalmi fejlődés valamiféle értékelését, amelynek csúcspontja a magyar forradalom történetfilozófiai elemzése oly módon, hogy az tanulságul szolgáljon az egész

emberiségnek. A közeg nélkül maradt közértelmiségi írásterápiája, a feladat nélkül maradt kritikus tárgykeresése és a nemzeti történelem legnagyobb pillanatait megtapasztaló tanú felelőssége a jövő nemzedékei iránt tehát egyszerre munkál az emlékiratok megírásának elhatározásában.

A szöveget olvasva nyilvánvaló, hogy a vállalkozás felemás maradt. Szontagh elhatározza a forradalom elméleti elemzését, de az emlékiratok *Siker* című fejezete inkább csak a tervezett elemzés bevezetésének tűnik. Többször is elkezd egy-egy témát vagy történetiszálat, majd a párhuzamosságokat egymás mellett hagyja, nem dönt egyikük mellett sem. Egy helyen megjegyzi: „E két tárgyról jobb időben írok”, azonban sohasem látszik elérkezni az alkalmas idő. Van, ahol egy anekdota elmesélése közben nem jut eszébe a főszereplő neve, ezért üres helyet hagy a papíron a későbbi pótlásra, de már nem néz utána a hiányzó adatnak, és így tovább. A legárulkodóbb az utolsó – és valószínűleg utolsóként írott – fejezet fölvezetése: „Nem tudok mást írni; vagy legalább azon gondolat, hogy *Emlékeztesseim* befejezve nincsenek, háborgat más dolgozatok készítésénél, és azért, hogy nyugalom legyen, végét kell szakasztanom e már régen elhagyott munkámnak”. 1851 februárjában tehát már régen abbahagyta az 1849 őszén megkezdett kéziratot (a datálás kérdéséről lásd a következő fejezetet); ám zavarja, hogy eltervezett munkája, amelybe sok energiát fektetett, torzóban van, ezért gyorsan befejezi anélkül, hogy újra átolvasná, megszerkesztené. (Az emlékiratokban kifejtett írói módszere szerint előbb el kell olvasni a választott tárgy releváns irodalmát, majd átgondolni saját véleményünket, azután írni, ahogyan és amilyen sorrendben eszünkbe jutnak az ötletek, végül pedig rendszerezni, szerkeszteni, szükség esetén húzni az így létrejött nyersanyagot. Emlékiratai esetében Szontagh ehhez az utolsó fázishoz nem érzett elég kedvet, illetve sajnálta az erre fordítandó, más feladataitól elvont időt és energiát.) De mi lehetett az a fontos megírnivaló, amelyhez nem jutott hozzá emlékiratai befejezetlenségének lelki terhe miatt? Az előző év, 1850 őszén az *Új Magyar Múzeum* megindulásával, ha szerény keretek között is, de mégis elkezdődik a reformkori magyar sajtónyilvánosság valamiféle újraéledése. A *tudomány, magyar tudós* vitát kirobbantva, bár véleményével kisebbségbe szorul, mégis újra elemében érzi magát; itt az idő tehát, hogy a jövő nemzedékek virtuális közönségét visszacserélje a valódi, kortárs közönségre. Ha vissza lehet térni az értelmiségi szerepfelfogásához illő elméleti kritikusi szerephez, a magányos reflexió megfogalmazásának igénye mindjárt másodlagos jelentőségűvé válik. (A *tudomány, magyar tudós* vitát tudományfogalmak ütközéseként értelmezi Vekérdi 1996 és T. Szabó 2003; újabb elemzését lásd Mester 2014.)

Szontagh emlékiratainak szövege ebben a félbemaradt formában is fontos forrása a magyar történelemnek, irodalomtörténetnek és filozófiatörténetnek. Szontagh műveinek értelmezésében is segítségünkre lehet, hiszen megrajzolja az egyes írások létrejöttének eddig nem nyilvános elemeit, a vitaszituációk személyes hátterét. Legfőképpen azonban azért tanulságos, mert közvetlen képet

kapunk arról, hogy egy tipikusan 19. századi, erősen individuális szerzői személyiség hogyan, milyen eszközökkel alkotja meg, majd reprezentálja a külvilág és önmaga számára saját személyiségét, illetve kritikusként hogyan értelmezi és értékeli kortársai írói és magánemberi énjét.

Itt kell szólnunk a szöveg nyelvezetéről. Szontagh élettörténetéből tudjuk, és emlékirataiban maga is részletesen beszámol arról, hogy többnyelvű közegben nőtt fel: otthon németül beszéltek egy túlnyomó többségben szlovák környezetben, latin iskolába járt, ám apja gondot fordított rá, hogy már gyermekkorában megtanuljon magyarul. Később, felnőttkorában szabadon döntött a német helyett a magyar nyelvű publikálás mellett, ám életének jelentékeny részét töltötte katonaként külföldön (Itália, Franciaország, Svájc, Bajorország, Galícia), illetve olyan magyarországi és erdélyi városokban, ahol, mint maga is megemlékezik róla, az ő ottjártakor a német volt a művelt társalgási nyelv (Buda, Kassa, Szeged). Külön kell beszélni a katonai közeg nyelvéről: Szontagh a német vezényleti nyelvű osztrák hadsereg magyar ezredeinél szolgált, többségükben magyar tisztársak között és előljárók parancsnoksága alatt. Emlékirataiban az idegen országok hangulatát gyakran olasz vagy francia kifejezésekkel érzékelteti, és a latin kitételek egy része is a régi magyar táblabíróvilág felidézésében segít. A német kitételek kisebb része is ilyen: a bécsiek és az erdélyi szászok jellemzésére fordul elő egy-két keresetlen német kiszólás. A legtöbb német szó a szövegben azonban a magaskultúrához tartozik: Schiller-, Goethe- és Krug-idézetek. A katonaság német vezényleti nyelve azonban szinte egyáltalán nem jelenik meg a szövegben. (Teoretikusan beszél róla, mint nyelvi problémáról, de az elbeszélte történetekben nem érzékelteti.) Ehelyett a korabeli, már megújított magyar katonai szaknyelv és társalgási nyelv elemeit vetíti vissza évtizedekkel azelőttre. Ennek legfeltűnőbb eleme a katonai rangok következetes magyar alakjukban való szerepeltetése, illetve az 'Ön' személyes névmás használatának visszavetítése a napóleoni háborúk idejébe. Egészen bizonyos, hogy a rendre magyarul elbeszélte parancskiadások, jelentésbeadások, kihallgatások jó része németül történt, de nem lehetünk benne mindig biztosak, hogy mely részük. Vannak egyértelmű esetek, de jól ismert magyar tisztárral, feljebbvalóval beszélhetett félhivatalosan magyarul, az osztrák seregben szolgáló olaszokkal olaszul, a legénységet eligazíthatta magyarul vagy szlovákul is. Az azonban nehezen hihető, hogy az egykor tényleg magyarul lefolyt beszélgetések azt a nyelvet használták, amelyet az emlékiró használ a negyvenes évek művelt pesti szalonjai nyelvének, valamint tisztársa és barátja, Kiss Károly munkásságának ismeretében, aki többek között a modern magyar katonai szaknyelv megalkotóinak egyike volt.

2. Az emlékiratok autográf szövegének és másolatainak szerkezete, állapota, datálása és a szövegkiadás elvei

Szontagh Gusztáv: *Emlékezések életemből* címmel három, lényegében azonos szövegű kézirat található az MTA KIK Kézirattárában. A legrégebb, több helyen javított, de tiszta szövegképű, nagyjából a korabeli nyomdába adott kéziratok javítási standardjainak megfelelő példány Szontagh eredeti kézírata az Akadémia által akkoriban a tagok számára biztosított, jól felismerhető kéziratpapíron (Történl. 2-r 11/c). Szontagh eredetileg az íveket számozta (egy kéziratív négy nagy alakú oldal, vagyis egy félbehajtott fólió), más kéz kék írónnal később a lapokat is beszámozta. A kézirat szerkesztett, nagyobb terjedelmű, címmel ellátott fejezetekből áll, ezek általában egy-egy életkorszakot és ezzel egyidejű társadalmi állást jelölnek (például *Főhadnagyi s alkapitányi korom Lembergben* vagy *Nyugalalmazásom ideje*). Több, időrendhez kötődő, de inkább tematikus fejezetnek azonban a szerző nem döntötte el véglegesen a helyét a kéziratban belül. (Ilyenek például a *Vallási meggyőződés* és a *Siker* címűek.) Formális datálása, keltezése nincs az iratnak, azonban az első lap szövegében említi, hogy az 1849-es évben vagyunk, a szövegösszefüggésből pedig kiderül, hogy Világos után. A (néhol bizonytalan) számozás szerint 179 oldalas kézirat 167. oldalán a *Mostani állapotom* című fejezet azonban már pontosan keltezett: 1851. február 16-án kezdte el írni ezt a részt. Ezenkívül egy pontos dátum szerepel még a kéziratban, a *Siker* című fejezet utalásához – „A mostani idő irtóztató” – megadja a későbbi olvasónak, hogy mit ért a „most” pillanatán: 1850. március 6-át. A kéziratot tehát Szontagh Világos után, de még 1849-ben kezdte el, és 1851 tavaszán fejezte be.

A másik, bekötött, 347 számozott oldalt tartalmazó, jóval kisebb formátumú lapokból álló kézirat (Történl. 4-r. 10/b) láthatóan tisztázta az eredetiből, valószínűleg egy közel kortárs, meg nem valósult sajtó alá rendezési munkálat első lépése. A harmadik kézirat (Történl. 2-r. 255) a másodiknak (talán az eredeti ismeretében készült) további másolata. E másoló személye Gyulai Pálhoz köthető, minthogy a Kézirattár nyilvántartása szerint tőle került az Akadémia birtokába. A másolók érvényesítették Szontagh kéziratának javításait, a bizonytalan helyű fejezeteket betoldották a szövegbe az élettörténet időrendje szerint, kivéve a *Siker* című, önállóan is értelmezhető értekezést, amely erre kevésbé volt alkalmas, így függelékként illesztették be a kézirat végére. Láthatóan vissza kívántak még térni a szöveghez: a nehezebben olvasható idegen nyelvű idézetek, műcímek, nevek helyét üresen hagyták, feltehetően azért, hogy utánakereszenek a szövegnek, amire azután a kiadási terv kútba esése miatt már nem került sor. (Az ismeretlen másolóknak nem lehetett gyakorlatuk az idegen nyelvek írásában, hiszen a nem magyar szavakat, közöttük még a viszonylag gyakori latin kifejezéseket is gyakran hibásan másolták le, illetve sokszor még az autográf kéziratban ma is jól olvasható idegen kifejezések helyét is üresen hagyták.)

A hibáktól, kihagyásoktól és a fejezetsorrendtől eltekintve a másolt szövegek az eredetivel megegyezők.

A jelen kiadás az autográf kézirat alapján készült, a szöveg értelmezése során azonban figyelembe vettem a két másolatot mint az eredeti egyfajta olvasatát. A fejezeteknek az eredetiben néhol bizonytalan vagy még eldöntetlen sorrendjét lábjegyzetben mindig jelölöm. A szöveg átírása során a magyar közszavakat átírtam a mai helyesírásnak megfelelően, így elhagytam az aposztrófokat az *a'* és *ś* szavak után és előtt, valamint a birtokviszony jelölésénél, a *cz* kettős betűt átírtam *c-re*, és rövidítettem a hosszú mássalhangzókat, ahol ez szükséges volt, például (*illy-ből ily*). A maihoz igazítottam a magánhangzók ékezethasználatát is, annál is inkább, mivel a kéziratban gyakran értelmezés kérdése, hogy hosszúnak vagy rövidnek látjuk a magánhangzók fölötti vagy éppen azoktól az írás lendületében messzebb sodródó ékezetet, illetve néhol egyértelműen tollhibáról van szó. (Például ugyanazt a szót többször ugyanúgy írja, majd egy széljegyzetként, sietősen odavetett betoldásban egyszer csak ékezetek nélkül fordul elő.) A mai olvasók igényeinek szolgálatán túl az a körülmény is a szövegnek a mai helyesírásához való igazítására indított, hogy Szontagh kézírata, forradalom után publikált írásaival együtt (például Szontagh 1855), furcsa módon régiesebb hatást kelt, mint a reformkorban megjelent két könyve (Szontagh 1839, 1843). Ez utóbbiakban nagyobb szerzői szabadsága volt az írásmód megválasztásában, és különösen második könyve esetében élt is ezzel, ennek eredményeképpen a korabeli időszaki sajtóhoz képest a mai írásmódhoz jóval közelebb álló szöveg állt elő. Egyébként Szontagh, részint nyelvfelfogásából következően, amely a nyelvben szabadon alakítható és alakítandó, fejlesztendő eszközt látott, részint publicisztikai gyakorlatából eredően, amelynek során a folyóiratok standardjaihoz kellett igazodnia, hűségesen követte az éppen érvényes szabályokat. Valószínűleg ő is az e kiadásban követett, szövegét a mai írásmódhoz igazító eljárást tartaná természetesnek, nem beszélve arról, hogy kellemes meglepetés lenne számára: helyesírásunk a 19. század közepének sajtójában követett formáktól sok tekintetben abba az irányba mozdult el, amit az ő reformkori kötetei is képviselnek.

A szövegben meghagytam viszont minden mondat szerkesztési, szófüzési sajtóságot, a mai olvasó szemében furcsaságnak látszó nyelvi elemet. Itt kell megjegyeznem, hogy ezek némelyikéről a kézirat ismeretében egyértelműen eldönthető, hogy olyan tanult stílusnorma követéséről van szó, amely a szerző nyelvérzékével, hétköznapi nyelvhasználatával is szemben áll. A két legjellemzőbb, egyben leggyakoribb példa a *mikép* kötőszó használata ott is, ahol a *hogya* lenne várható, illetve az egymást követő szavak azonos elemeinek az elhagyása az első szóban, például *Német- és Franciaországok*. Itt a kéziratban több helyen is azt látjuk, hogy a szerző először a *hogya* kötőszót írja le, illetve kiírja, hogy *Németország és Franciaország*, majd újra átfutja a mondatot, és javítja a számunkra szokatlanabb formára; fordított irányban viszont soha nincs javítás.

Meghagytam a szövegben minden tulajdonnév és földrajzi név, valamint minden idegen szó és kifejezés írásmódját, akkor is, ha a magyarban meghonosodott latin kifejezésről van szó, így például a *filozófia* maradt e kiadásban a kézirat szerinti *philosophia*. Azt kívántam ezzel az eljárással érzékeltetni, hogy a szerző saját nyelvhasználatában mi tűnt idegen szónak. Minden, a szerző nyelvtudata számára idegen elemet meghagytam tehát az eredeti formában, magyarázatuk lábjegyzetbe került.

A szöveg főntebb részletezett keletkezési körülményei, szerkesztetlen volta szükségessé tette a viszonylag bő kommentárokat. A szerző általában csak nagyjából utal saját írásaira, amelyeknek éppen a keletkezési körülményeiről beszél, gyakran cím nélkül idéz. A jegyzetek elsősorban ezeket hivatottak pótolni. Azt a munkát igyekeztem tehát a jegyzetapparátus összeállításával elvégezni, amit Szontagh kiadója, ha még életében sor kerül a szöveg publikálására, valószínűleg a szerzővel végeztet el. Erre immár nem lévén lehetőség, e sorok írója szegődött el önként a feladat elvégzésére.

* * *

Abban az időszakban, amikor megfogalmazódott a jelen OTKA-kutatásra való pályázás gondolata, az NKA ösztöndíját élveztem *A „hosszú 19. század” magyar filozófiatörténete* témában (2010–2011; NKA 2502/1075). A szöveg értelmezéséhez nyújtott segítségükért mindenekelőtt a két ismeretlen 19. századi másolónak, tisztázónak kell köszönetet mondanom. Minden ironia nélkül írom, hogy tévedéseik, elírásaik is segítettek; hiszen az átírásukban furcsára sikeredett mondatszerkezet fölhívta a figyelmemet arra, hogy az adott szöveghelyen értelmezési problémára lehet számítani; azok a helyek pedig, amelyeket üresen hagytak, így jelezve, hogy egyelőre feladták a kibetűzést, eleve kijelölték a kézirat kritikus pontjait. Mellettük Szücs László Gergely kollégámnak kell köszönetet mondanom néhány nehezen olvasható és értelmezhető német nyelvű kifejezés, illetve idézet értelmezésében, azonosításában nyújtott segítségével. Itt köszönöm meg Velkey Ferencnek, hogy felhívta a figyelmemet a kéziratnak főként Széchenyi és Szontagh viszonyát érintő néhány vonatkozására, illetve Szontagh néhány elírására. Kiemelt köszönet illeti az Akadémia Kézirattárának munkatársait, akik segítőkészsége, hozzáértése és lelkiismeretes munkája nélkül egyáltalán nem vagy csak jelentősen kisebb mértékű és értékű jegyzetapparátussal valósulhatott volna meg ez a kiadás.

Irodalom

- Alexander Bernát 1893. *Nemzeti szellem a philosophiában*. Budapest, Franklin.
- Dékány Andor (szerk.) 1929. *Szontagh Gusztáv irodalmi bírálatai*. Budapest, Sárkány Nyomda.
- Erdélyi János 1981. A hazai bölcsészet jelene. In Erdélyi János *Filozófiai és esztétikai írások*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 25–102; 912–924.
- Heller Ágnes 1952. Erdélyi János. *Filozófiai Évkönyv*, 1. 403–476.
- Kiss Endre 1984. A magyar filozófia fő irányjai a szabadságharc bukásától a kiegyezésig. *Magyar Filozófiai Szemle*, 28/1–2. 26–69.
- Kornis Gyula 1944. A magyar filozófia fejlődése és az Akadémia. In Kornis Gyula *Magyar filozófusok*. 2. bővített kiadás. Budapest, Franklin Társulat. 6–65.
- Körösy György 1886. *Önállóságra törekvés a magyar philosophiában. 1837–1857. Hétközi és Szontagh. Irodalomtörténeti tanulmány*. Kolozsvárt, Gámán János örökösei.
- Magda Sándor 1914. *A magyar egyvezményes philosophia*. Ungvár, Székely és Illés Könyvnyomdája.
- Mester Béla 2004. Szontagh Gusztáv és a magyar filozófia fogalmi. In Mester Béla – Percz László (szerk.) *Közéletek a magyar filozófia történetéhez. Magyarország és a modernitás*. Budapest, Áron Kiadó. 19–39. (*Recepció és kreativitás. Nyitott magyar kultúra.*)
- Mester Béla 2005. Nemzeti filozófia – *in sensu cosmopolitico*. *Kellék*, 24. sz. 125–136.
- Mester Béla 2005a. A nemzet mint kommunikációs közösség Szontagh Gusztáv politika-filozófiai kísérletében. *Beszélő*, 10/5–6. 140–146.
- Mester Béla 2006. Szontagh Gusztáv „magyar filozófiája”. In Mester Béla *Magyar philosophia a szenvedelmes dinnyésztől a lázadó Ikaroszig*. Kolozsvár–Szeged, Pro Philosophia. 71–143. (*A magyar nyelvű filozófiai irodalom forrásai*, IX.)
- Mester Béla 2014. Vita a magyarok őstörténetéről Világos után. In Sudár Balázs – Szentpéteri József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella – Zsidai Zsuzsanna (szerk.) *Tudomány és hagyományörzés*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 351–363.
- Mester Béla 2015. A „nemzeti filozófia” virágkora és bukása a 19. századi magyar kultúrában. In Neumer Katalin (szerk.) *Identitások és médiák. I. Identitások és váltások*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet – Gondolat Kiadó. 93–116. (*Ergo*.)
- Mester Béla 2016. A 19. századi nemzet mint filozófiai program. In Hörcher Ferenc – Lajtai Mátyás – Mester Béla (szerk.) *Nemzet, faj, kultúra a 19. században Magyarországon és Európában*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet. 71–90. (*Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből*, 2.)
- Mester Béla 2016a. A nemzeti filozófia fogalmának kelet-közép-európai genezise. In Mester Béla (szerk.) *Régiók, határok, identitások. (Kelet-)Közép-Európa a (magyar) filozófiatörténetben*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet – Gondolat Kiadó. 9–24. (*Ergo*.)
- Pekri Pekár Károly 1911. Az első magyar sociologus. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 4/10. 751–766.
- Percz László 2008. *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia”*. Budapest, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely. (*Eszmetörténeti Könyvtár*, 7.)
- R. Várkonyi Ágnes 1973. *A pozitivisták történelemszemlélete a magyar történetírásban. I. kötet. A pozitivisták történelemszemlélete Európában és hazai értékelése 1830–1945*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- Szontagh Gusztáv 1839. *Propylaeumok a magyar philosophiához*. Buda, Magyar Kir. Egyetem.
- Szontagh Gusztáv 1843. *Propylaeumok a társasági philosophiához, tekintettel hazánk viszonyaira*. Budán, Emich Gusztáv.
- Szontagh Gusztáv 1855. *A magyar egyezményes philosophia ügye, rendszere, módszerei és eredményei*. Pest, Herz János.
- Szontagh Gusztáv 1857. Magyar Philosophia. Viszonzás Erdélyi János munkájára: „A hazai bölcsészet jelene”. *Új Magyar Múzeum*, 7. folyam, 1. kötet, 7. év, 4–5. sz. 215–240.
- Szontagh Gusztáv 1981. Blair Hugo retorikai és esztétikai leckéi. In Szalai Anna (szerk.) *Tollharcok. Irodalmi és színházi viták 1830–1847*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó. 319–323.
- Toldy Ferenc 1987. *A magyar nemzeti irodalom története. A legrégebb időktől a jelen korig. Rövid előadásban. 1864–1865*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- T. Szabó Levente 2003. Tudományfogalmak versengése. 19. századi viták. *Korunk*, 14/3. 38–45.
- Vajda György Mihály 1937. *Az egyezményesek. Fejezet a magyar filozófia történetéből*. Budapest. (*Dolgozatok a Kir. Magy. Pázmány Péter Tudományegyetem philosophiai szemináriumából*, 21.)
- Vekkerdi László 1996. „A tudománynak háza vagyon”. *Reáliák a Régi Akadémia berkeiben és működésében*. Piliscsaba–Budapest, Magyar Tudománytörténeti Intézet – Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület.
- Velkey Ferenc 2016. Nemzetértelmezések/hungarus-érvek a „Sprachkampf” két vitahelyzetében. Párhuzamok és eltérések Széchenyi és Szontagh kísérleteiben. In Hörcher Ferenc – Lajtai Mátyás – Mester Béla (szerk.) *Nemzet, faj, kultúra a 19. században Magyarországon és Európában*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet. 192–237. (*Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből*, 2.)

SZONTAGH GUSZTÁV

Emlékezések életemből

Az idő múlik, s véle egyedek s nemzetek enyésznek, szerencsések, ha írásban vagy tettben nyomot hagyva magok után mint sikeres tényezők jelenhettek meg az állandóan fennmaradó emberiség életében, annak örök rendeltetését előmozdítva, mely végnélküli haladó fejlődés.

Tennen életem is elmúlанд, s én, ki rendeltetésem öntudatát hordom keblemben, ki e hold alatt sokat tanultam, láttam, tapasztaltam és gondolkodtam, jelét ne hagyjam földi életemnek, semmit ne lendítsek az emberi nem hivatása körében? Egész életem végiránya nem volt, nem lehetett más, s így e célnak legyen szentelve az öregnek ez, ha talán nem is utolsó is, de legalább holta utáni nyilvánításra szánt munkája, mely e hold alatti életem tapasztalatai s meggyőződései-nek végeredményeit foglalandja magában. Nem biographiát szándékoztam írni, életem nem oly fontos, hogy valakit érdekelhessen, vagy történeti fenntartását érdemelné; hanem gondolkodó ember egy hosszú élet folyamában annyit tanul, lát s tapasztal, mely megérdemli, hogy tájékozásul a maradéknak fenntartassék annyi, mi tudományos munkák rovatába nem illik, és sokszor többet ér, mint azok foglalatja, mert nem szobatudomány, hanem életbölcseesség: hogy valóban sajnálkozással kellett tapasztalnunk, miszerint az újabb időben nemzeti irodalmunkban Kazinczy Ferenc s Kiss János efféle iratainál alig jelent meg e tekintetben valami emlékezetre méltó irodalmunk egén.

Kezdem pedig iratomat 1849. évben, azon időben, mely e haza elfoglalása óta a nemzet életében a legfontosabb, mert lenni vagy nem lenni felett határoz. Ily időben, midőn a legfontosabb társadalmi események rohanva tolongnak, egy év súlyosabb félszázadnál más időben. Ilyenkor szükség, hogy gondolkodó ember emlékezéseit fenntartsa, kivált olyan, ki érett fővel s nyugodt kebellet, előítélettől s ábrándtól nem homályosítva s nem szédítve nézte s fontolóra vehette az előtte elrohanó eseményeket.

Hazám egész láthatárán ború terül el, s a villámok lecsapdosnak. Ha a való élet visszataszít s aggaszt, eszméim világába szoktam vonulni, a valóságot kerülve, felejtve, s lelkem világában, ha nem vigasztalást, legalább menekvést, fedést s enyhülést keresve. Visszavándorlok tehát ifjúságom korába, előidézem

annak tanulmányait, vágyait, törekvéseit; előidézem katonai pályafutásomat, s végül törekvéseimről szólandok az irodalom mezején. Életem a nemzet életének legfontosabb szakába esett: kezdő irodalmi és politikai fejlődésébe. Ily korszak megérdemli, hogy a kortársak róla emléket hagyjanak a maradéknak.

Minden lét, okozat vagy állapot előbbi létet, okot vagy állapotot tesz fel, melyből eredt s leghelyesebben magyarázható. Kitűnő emberek életírása ez oknál fogva rendszeren szüléik s családjaik elősorolásánál kezdődik, mi igen helyes, mert ily előadással az olvasó azon álláspontra állíttatik, melyből hőst s cselekedeteit legvilágosabban felfoghatja s megítélheti. Kitűnő embereknél ez rendén lévén, kérdés, mit tegyen oly szegénylegény, ki sem nem hős, de még kitűnő ember sem, s mégis az életének valami emlékét óhajtana hátra hagyni? Kövesse ő is az említett rendet, mert ez a dolog természetéből foly; s hős vagy nem, előadásában ő a főszemély, tehát a hős, ki körül csoportosodik minden cselekvés és esemény, kinek egyéniségéből indul ki minden nézet, kinek személyét tehát lehető legnagyobb világosságba kell állítanunk, hogy az előadandó tárgyak a lehető legnagyobb érthetőséget nyerjenek.

Hírnékiúségem dacára tehát öseimmel, családommal kezdem iratomat, s erre még aristocratiai gög sem indít, legkisebb okom sem lévén reá, mert ám-bár öseim magyar nemesek voltak, nem voltak adományi jószágokkal bírók, hanem csak armalisták; a mellett magyarul írt, de eredetileg német nevem mutatja, hogy elődeim Árpáddal nem jöttek ki Scythiából; családom nemeslevelébe tehát ország elfoglalásról, Hubáról, Lehelről vagy éppen Atilláról szó sem lehet, mi azonban életemben sohasem búsított. Katona s philosophus voltam, s nemesi előjogomnak soha a legkisebb hasznát sem vettem, a mellett mindig úgy meg voltam győződve; szegény fiúnak kell annak már lennie, ki más s nem önnön érdemeire támaszkodik, sőt midőn láttam, miképp a megyékben egy nemesi család a másik felett azonnal feltolja fejét, mihelyest három szilvafánál többet bír, ez mindig elbúsított. Az állatok királya, az oroszlán, kevélyen lépdél Lybia pusztáján, s az állatok félénken vonulnak vissza. Ő királyuk születésénél fogva. Büszkén emeli fel a pálma, a cédrus fejét, büszkén és magasra a több fák felett, mert pálma, mert cédrus eredeténél fogva. De szabad erkölcsi lények elvitassanak-é ésszerűn megállapított előjogot mások felett születésöknél fogva? érdemet *magokon kívül*? A ki azt bitorolja, ha csak képezelegve is, nem tagadja-é az el a szabad erkölcsi természetét? s nem helyezi-é magát az oktalan természet s állatok sorába? Én tehát azért, hogy nem Leheltől, sem Attilától nem származok, lealázva semmiképp nem érztem magamat, s tisztára születési suprematiát soha nem is valék hajlandó elismérni, sőt azért, hogy öseim Árpáddal nem jöttek ki Scythiából, még rosszabb magyarnak sem tartottam magamat akár mely pretendált Atilla ivadékánál, mert először magyarnak mindég azt tartottam, ki e haza határain belül magát érzültre s nyelvre nézve a nemzettel azonosítja, annak érdekeit, jogait és kötelességeit magáénak vallván és teljesítvén, nekem mindez egyenjogú *magyar polgár* volt, származott legyen egyébiránt magyar,

tót, oláh vagy német vérből; másodszer pedig úgy hittem, hogy nemzetünk ezer éves vérvegyülésénél fogva még a magyar vér mennyisége is mindegyikünk ereiben sem volna oly könnyen kipuhatható, mint azt egynémelyik képzeli; igen könnyen történhetvén, hogy a tős gyökeres családok ivadékai, századok óta idegen anyák által éppen oly mértékben fajulhattak el, mint az eredetileg idegen apáktól származottak magyar anyák által magyarosodhattak. Idegen származásúak voltak a Hunyadiak, Báthoriak, Zrínyiek, de ki lehetne magyarabb magyar Hunyadi János, Báthori István; s a két Zrínyi Miklósnál?

Akárki légy tehát, édes olvasó, azon ne ütközzél meg, hogy elejeim armalista nemesek voltak, s azon fölül németek is. Hisz mondhatlan szerencse, hogy petschenägek¹ vagy hottentottoktól² nem származok, hanem oly szép törzsöktől, mely a világ polgáriasodása élén áll. Egyébiránt honnan szakadtak német őseim hazánkba? ezt ki nem nyomozhattam, mert nem is igen nyomoztam, az első, kiről valamit tudok, s ki egy szerelmes órában azon érdemet szerzett magának, hogy őt most őseim élén említhetem, selmeci bányagazgató, valami Ritter von Sontag volt, mint ezt a selmeci evang. templomban még ma is látható siremléke bizonyítja. Német birodalmi vagy osztrák lovag volt-é? nem tudom. Ellenben bizonyos, miképp a magyar nemességet Iglón lakó fia, *Lajos* szerette meg, ki ennél fogva a magyar nemes Szontagh családnak törzsök őse. Szontagnak írja magát e család magyarul, s nem németül Sontagnak, mert magyar és nem német nemes család, s mert ez így van írva a nemeslevélben, mely III. Ferdinándtól származik, s Szontagh Lajosnak bányászati érdemekért szolgáltattott ki. Ez idő óta családom mindig így is írta magát, s nem csak magyaromániából, mint azt nekem Csaplovics és pánszláv társai több ízben szememre lobbanták, mire azonban mint dibdabságra nem is feleltem. Ezen törzsösöm Dobsinán lévő képe szerint magas, szikár, barna ember volt, kinek szakálla 92. évében még csak őszbe kezdett vegyülni, többi őseim is egyet kivéve mind barna és deli alakú emberek voltak, mi atyámat egykor, ki mint én, szőke volt, azon állításra fakasztotta, hogy elkorcsosodtunk. Rossz kedvében lehetett, mert ő oly deli és férfias termetű, a mellett még 83. évében testre és lélekre oly ép ember volt, hogy bátran akármelyik ősével szembe állhatott; a mi pedig engemet illet, én nálánál még magasabbra nyúltam, s ámbár beteges anyától születvén gyermekkoromban szüntelenül nyavalyogtam, de kipelyhesedvén, természetem inkább atyáméra változott, úgyhogy most, 56 évemben sem egészségre, sem testalkatra nézve nem tartozom a gyöngébordájú legények közé.

Szontagh Lajos, mint mondám, bányászati érdemekért nyert nemességet, s őseim egyről egyig nagyapámig, Szontagh Gáspárig, értelmes és szerencsés bányászok voltak, minek következtében meg is gazdagodtak. Többek közt Felső-Magyarország még most is leggazdagabb rézbányáját, Jánosaknát (Johan-

¹ Besenyő.

² Hottentotta (busman).

ni-Stollen) eleinte kizárólag ők bírták, házaik Iglón, Dobsinán, Csetneken és Rozsnyón voltak, mindenütt emeletesek és a piacon, egykor az Andrassy grófoktól Betlért és Poloma helységeket is megszerezték, sok pénzük volt, s ha a felső magyarországi evangelicus nemes családok valamelyik ivadéka elzalogosított jószágát vissza akarta szerezni, Szontagh leányt vett el, hogy pénzével visszaválthassa. Nagypámig 8 lovas hintón jártak, én, unokájuk, rendszeren s a legörömelebb gyalog, úgy tartván, hogy az Úristen az embernek azért adott lábat, hogy használja, s ha a szükség úgy nem kívánja, ne vitesse magát, mint valami portékát. A család elszegényedésének okát apám így adta elő: gazdagsága főképp a Jánosakna jövedelmein alapult, azonban ezen akna időfolytával a leányág kezére jutott. Egyik ösöm leánya tudniillik, valami Fany, háznál levő nevelőbe szeretett, s minekutána apja holdvilágnáli sóhajtozásait s pityergését elunta volna, nőül adta, s vele Jánosaknának egy részét. Ezen Fany s fiai élelmes emberek voltak, az aknából mindig több részeket szerettek magoknak, s végre meg is gazdagodtak, míg a fiágban az Andrassy grófok Betlért és Polomát visszaváltották, Jánosakna egészen kezünkől kiesett, s végre az áldás a többi bányákban is kimaradt. Nagypám még elegendő pénzzel bírt, hogy a bánya puszkaportárának fellobbanása által Dobsina városában okozott tüzkárt megbecsültetése után kifizethesse; meghalván, négy fia hiába dúlta fel házat, udvarát s kertét, hogy a remélt kincset megtalálhassa, az véle eltűnt, és most az egy dobsinai házat kivéve mind idegen kéznél van. Apám már igen mérsékelt örökségben részesült, melyet huzamos, igen lelkiismeretesen vitt szolgabírói hivatalában nem szaporított, úgyhogy végre, kivált többszöri égések által nagy károkat szenvedvén, öregségében szorult állapotra jutott, nekem, szeretett fiának alig hagyhatott egy pár szilvafát, min a jó öreg igen gyöttrődött, én azonban aristocratiai aggodalmait democratiai meggyőződésemmel igyekeztem szétoszlatni. Édesatyám, mondám egykor, nem tartozom azon nyomorultak sorába, kik, mint a csigák, házzal szeretnének a világra jutni, hogy henyélve pazarolhassák azt, amit őseik szorgalma gyűjtött. Az úristen azért adott ép fejet, kezét és lábat, hogy munka után fenntartsam életemet, és amint látja, kardom s tollam után szükségem nem szenvedve, becsületesen élek. A szülék gyermekeiknek mással nem tartoznak, mint jó neveléssel, hogy képesek legyenek becsületesen élni és magokat fenntartani. És ezt tisztelt atyám lelkiismeretesen teljesíté, ezer apák felett megismérem háládatos szívvel, és soha eléggé meg nem köszönhetem. Ezzel forrón megcsókolám kezét, és a tisztas öreg könnyes szemekkel szorított szívéhez, s az örökségről köztünk soha többé szó nem volt.

Őseimről írás és szóbeli adatok nyomán következő jellemrajzot raktam magamnak össze: akárhonnan származtak, eleinte Iglón születtek, éltek, tehát a szepesi 16 városok fővárosában, hazánk legműveltebb vidékén, amellet gazdagok is voltak, tehát a művelődés eszközeiben nem szűkölködtek, ennélfogva nemcsak művelt, hanem tudományos, s amit nagypámról bizonyosan mondhatok, tudós emberek is voltak, amellet komoly, csendes kedélyűek, gyermekei-

ket engedelmességre nevelők, nem annyira szigorú fenyíték, mint atyai tekintet által. Feslett életű, pazarló nem volt köztük, amint a jelen ivadék közt sincs, egyet kivéve, ki anyára ütött, másképp vagyonuk ivadékról ivadéokra nem szaporodhatott volna. Életmódjuk eleinten pusztán iparúzó lehetett, bányaművelés és rézolvasztás, mindegyiknek bányái mellett vashámora s rézolvasztó hutája is volt; később, Gömör megyében nagy fekvő birtokot szerezvén, a megye igazgatásában is vettek részt, egyházi és iskolai felügyelő hivatalt pedig mindegyik viselt apámtól kezdve fel Lajosig. Becsületességük, tiszta, csendes életük, hasznos, ipart terjesztő munkásságuk s pénzüik tekintetét szerzett nekik a megyében s községben. Nagypámról már említém, hogy téríté vissza a puszkapor fellobbanása által okozott tüzkárt. Dobsinán, hol nagyobbára lakott, s meg is halt, annyira meggyökeresíté a Szontagh név tekintetét, hogy még tölem, unokájától sem akartak soha fogatpénzt elfogadni, hányszor a város lovait e célra használtam. Bartholomeides László, ki ezen nagypámat mint kortársat ismerte, Notitia Comitatus Gömöriensis jeles munkájában őt mindig nagy tisztelettel *Inclytus Gasparus Szontaghnak* nevezi.³ Apám, ha nem hasonló tekintettel (mert már ő nem járt 6 fogatos kocsiban), de bizonyosan nem kisebb népszerűséggel bírt, kivált járásában, az adózó nép közt, melynek érdekeit lelkiismeretesen pártfogolta. Hadnagy koromban, 1813/4 francia háború után hazautazván Márkusfalván elért az éj, az eső zúgott, s az előfogatos el nem igazodhatott az úton. Beküldöm tehát az útszélen fekvő parasztházba, hol gyertya égett, hogy pénzért fogadjon embert lámpással, ki a lovak előtt világítson; de a fogatos csakhamar ember és lámpás nélkül visszajött, s magamnak kellett utánajárni. „Kihez szándékozik, tiszt úr?” – kérde a gazda, egy öreg, de férfias tekintetű tót. Haza, szüléimhez, felelém. Ki az atyja, kérde tovább. Megnevezém, atyámnak nevére emberem tőtől talpig szemre vesz. „Ha annak fia – viszonzá – úgy nem cselédem, hanem én magam kísérem el Csetnekre”, s lámpást gyújtván, a szakadó esőben, térdig érő sárban a lovak előtt járva elkísért atyám házáig, ki őt természetesen barátságosan fogadta, marasztalta és vendégelte.

A Szontagh család gömői ága egyenesen a törzsök apától származik, ennélfogva nemeslevele és levéltára is Dobsinán tartatik. A dobsinai ős családház nagy, őszzerű épület, hol egy, hol két emelettel, nagy teremmel az utcára, hol őseim életnagyságú, igen jól olajba festett képei függenek, egy titkos lépcsővel a második emeletre s innen a padlásra, honnan az oldalépületek padlásain egészen a hátsó kertbe lehet jutni. A család címere Magyarország három hegye s fölöttük a sugárzó nap. Ha a címerek oly barátja volnék, mint nem vagyok, dicsérném, mert jellemző és szép még azért is, hogy nem találhatik rajta ragadozó állat, sem négy lábú, sem tollas, semmi oroszlán, medve, farkas, sas vagy sólyom, miben az emberek rendesen gyönyörködnek, a világért sem választván e cél-

³ Bartholomaeides, Ladislaus 1806–1808. *Inclyti superioris Ungariae comitatus Gömöriensis notitia historico-geographico-statistica*. Leutschoviae, Mayer.

ra hasznost, juhot vagy tyúkot. A Szontaghok rozsnyai ága adományi jószágot szerezvén, most zabari Szontaghoknak neveztetnek. Így segítettek magukon, minekutána származásukat a nemesség szerzőjétől be nem tudták bizonyítani. Ennek következtében valaki tréfából atyámról azt költötte, miszerint mondta volna: hogy „egy negyedik fiútól származnak, ki nem létezett”, de ez, mint mondtam, költés. Apám ellenkezőleg bizonyítá előttem, hogy őket nagyapám rokonoknak elismerte, mit nem is lehet tőlök eltagadni, minekutána a Szontaghok régi időtől fogva Rozsnyón laktak, ezen ág mindig nemességi előjogokkal élt, s szint azon címere van.

Nagyatyám, ifjúkorában készült díszes képe után, szép, karcsú, barna ember volt, és barkóval, de már szakáll nélkül. Mária Terézia alatt ő és szépapám anyám részéről, a magyar codex criminalisról ismert Bodó Mátyás voltak Gömör megye egyedüli táblabírái az evangelicusok részéről.⁴ Az idő akkor a protestánsokra ránehezedett, s nagyatyám háromszor volt egyházi ügyekben Bécsben, saját költségén. Apám róla mindég a legmélyebb tisztelettel, mint igen tudós, vallásos s erkölcsös férfiről szólt.

Atyám jellemzésére kerülvén a sor – tollam megakad, tartván tőle, hogy az élethű positivus és comparativus gradusokból az eszményi superlativusba esem, mert ő volt azon ember, kit én e világon a legnagyobb mértékben tiszteltem. Képét, philosophiáját már egyszer a pályaképben (Bajza Aurorájában) megkísértém rajzolni, itt természet után csak annyit, hogy mert számtalanszor lesz még róla szó, nagyszerű természet volt; még nagyobb jellem, mint tehetség, tudományos műveltséggel bíró, nyugodt kedélyű, kihez aggodalom és félelem nem fért, amellet a dolgokat derült oldalról tekintő, embereket tekintő, embereket szerető s köztök szüntelenül jókedvű. Külsejére: deli, magas s szálás férfi, kövérség nélkül, szépen meggörbített orral s egy századra alkotott testtel. Betegen, leverve vagy elrémülve sohasem láttam; szóval lélekre és testre férfi a legmagosabb értelemben.

Anyám, Bodó Zsuzsanna, az ismeretes, tősgyökeres magyar család ivadéka volt. Apját, anyját még igen jól ismertem. Az öreg Bodó Mártont mintha előttem látnám hátrasímitott hajjal, barna színű magyar mentében s nadrágban. Középnagyságú, piros képű, zömök termetű eltótosodott magyar ember volt, kit nagyon szerettem, mert sok galambot tartott s nekem ajándékozott, pisztráng halastava is volt, s lakása a városban a templommal szemközt, előálló kerek bástyával az utca felé, fekete lehotai hámorában pedig emeletes faház regényes vidéken. Az öreg Bodó Márton az az ép eszű és testű, a mellett jóindulatú, gyakorlati emberekhez tartozott, de erkölcsre nézve már egy kissé kurucosabb volt,

⁴ Bodó Matthias 1751–1752. *Jurisprudentia criminalis secundum praxim et constitutiones Hungaricas in partes duas divisa*. 1–2. kötet. Posonii, Landerer. 2. kiadás: Nagyszombat, 1758. A mű több mint fél évszázadon keresztül, azaz Szontagh jogi tanulmányainak idején is a magyar büntetőjog alapművének számított.

mint apámtóli őseim. Felesége, nagyanyám Lang házból származott, szelíd erkölcsű, igen művelt, rendes arcvonású, szép német asszony volt, fekete magyar főkötőben, fekete selyemkendővel és rendesen fekete ruhában. Igen szeretett, sokszor térdén ringatott, s kávéval hizlalt, mit apám nem szeretett, s midőn egykor észrevette, mosolyogva mondá: „e fiú ki nem űzi a törököt Európából”.

Atyám nem akart elkényeztetni, de szüntelenül küzdeni kellett anyámmal és nagyanyámmal, kik a túlságig szerettek. Anyám magas, karcsú alak volt, hosszúkás arccal és orral; szellemi és érzelmi élete igen élénk és túlnyomó, ez oknál fogva olykor az elkínzásig szerető anya és nő. Ha atyám nagyobb útban oda volt, s az ígért napra meg nem jelent, sírni kezdett, s én és öcsém természetesen követtük. E pityergés tartott, míg atyám hazakerült, s szelíden megdorgált, de hasztalanul, mert első adott alkalomkor ismételve eljátszottuk az elmaradhatlan szomorújátékot. Nekem, kedvencének, túlságos aggodalmai különösen sok nélkülözésbe kerültek. Ha az udvaron játszottam, s történetesen nyílt kapu mellett ökör mutatkozott, de még túl, a harmadik utcán, a szobaleánynak azonnal le kellett futni utánam; ha lóhoz közeledtem, oly rémült hangon kiáltott reám, hogy azt hittem, azonnal elnyel, ha pedig folyóhoz közeledtem, olykor alig lábnyi mélységűhöz, egész erejével belé fogódzott kabátom hátuljába, nem kételkedvén, hogy azonnal beléfúlok. Már hadnagy voltam, midőn egy szép nap délután a hegyekbe kísétáltam, gyermekkorom mulatóhelyeit megszemlélendő. Elandalogtam, míg az éj reám setétedett. Vissza fordultomkor először a kocsisal akadok össze, utána a szakácsnéval, ezután a szobaleánnyal s végre a város előtt anyámmal, ki sírva borult reám. Napoleon csatáiból kerültem haza, s szülőföldem békés hegyei közt ily aggodalom oly mulattatólag hatott reám, hogy anyámat nevetve addig ölelgettem, míg elbúsult szíve megnyugodott.

Atyámnak, Szontagh Ádámnak, három fitestvére volt, mind öregebb, Mihály, Gáspár és János, kik Dobsinán s Rimaszombatban laktak, anyámnak két leány testvére, nénje Johanna, ki Paltzmannhoz Iglóra ment férjhez, s Borbála, kit Csetneken lakó Jankó András vett el. Nagy nénémről, Paltzmann Johannáról és fiáról, Paltzmann Györgyről utóbb ismételve lesz szó, mert szellemem fejlődésére nagy befolyásuk volt. Szüléimnek négy gyermeke lett, három fiú és egy leány, de a két kisebb gyermekkorában meghalálozott, fennmaradván a két nagyobb, én az első és Ádám, a másodszületett. Ez alacsonyabb volt nálamnál, de szebb, igen jó fiú, később Gömör megyei albíró s utóbb báró Steinlein praefectusa,⁵ s e hivatalban 27. évében meghalt, hátrahagyván fiát, Albertet, ki most Gömör megyei főbíró, és leányát, kit meg sem nevezem, mert gaz, nagyanyjától rosszul neveltetvén. Öcsém, Ádám a legnemesebb keblű, belsőleg művelt fiatalember volt; de nyomott kedélyű és szomorú. Szellemében kitűnő vonásnak mutatkozott azon positivitás, melyből minden cselekedete kiindult. Önámítás,

⁵ Itt: jószágigazgató.

ábránd nem fért hozzá, igazi angol modorban megvizsgálta elébb a viszonyokat minden oldalról, s hozzá nem fogott semmihez, míg számítása kedvező eredményt nem mutatott. Kis házikóba vont meg magát, eleinte évről évre szerzett valamit; mikor meghalt, már három háza volt, s tetemes gazdagsága, s ha tovább él, kétségen kívül gazdag emberré válik.

Áthatván végre a genealógia mezején, végre bölcsőm mellett állapodom meg.⁶ Születtem Csetneken, Gömör megyében, február 9-én 1793. évben, atyámnak a Csetnek vize partján fekvő majorsági házában. Tájékozunk magunkat elébb e házban s a városban, hogy a született fiú testére s lelkére ható viszonyokat megítélhessük. Csetnek hajdan a csetneki Bebékek caput bonorumja volt.⁷ Hozzá tartozott Dobsina város és 18 tót falu, miknek lakosai a reformatio idejében az ágostai hitvalláshoz átmentek. Kihalván a Bebékek családja, a csetneki uradalom a leányágra szállt, s a közbirtokosság nagyobb része (a leggazdagabbakat kivéve) helyben lakott, a regálékat közös igazgató által kezeltetvén. Lakosainak száma körülbelül kétezer, régente alkalmasint magyar, mert a hegyeknek és a vidék részeinek még most magyar nevük van, később német bányászok, utóbb tótok, kik azonban az utolsó években hatalmasan magyarosodni kezdettek. Fekvése hegyektől körülvelt sík, a vidék szép, a nagyszerűhöz közeledik. Földje középszerű termékenységű, agyagos. Éghajlata még jó dohányt növeszt ugyan, de már szőlőt csak fedett helyen, dinnyt ládákban, ámbár jó évben szabad földben is díszlenek. Fő terménye a helynek a gyümölcs, mely szorgalmasan műveltetik is, s kitűnő jóságú. És amint Csetnek éghajlati tekintetben választóvonalat képez a melegebb vidéket kívánó növényekre nézve: úgy képez választó vonalat népességre és nyelvre is; éjszak felé tótok laknak, dél felé magyarok, Csetneken pedig a közbirtokosság négy nyelven beszél, latinul, tótul, németül és magyarul. Nevezetességei e helynek nincsenek, ha csak az elég nagy s elég magas tornyú góth stylben épült evang. templomot oda nem számítjuk, melyben a csetneki Bebékek utolsó ivadékainak síremlékei láthatók. Nevezetes emberek közül, ha Bodó Mátyást ide akarjuk számítani, kivált Gyöngyösi István, a Murányi Vénus írója említhető, mert itt s a szomszédban fekvő Ochtina nevű faluban lakott.

⁶ Az itt következő szakaszokban Szontagh felhasználja az Akadémiára 1839. május 10-én, levelező taggá választását követően „az academiái titoknok felszólítására” leadott önéletrajzának megfogalmazásait, különösen a gyermekkorára, neveltetésére, a német, szlovák és magyar nyelvhez való viszonyára vonatkozó helyeken, egészen 1839 elejéig. Lásd: Szontagh Gusztáv: 1839. Életrajzi adatok. Autográf kézirat az MTA KIK Kézirat-tárában, Történelm. 2r 11/b. 14 kettedrét oldal. Ugyanebben a kéziratári egységben megtalálható még több mint egy tucat, Szontaghhal egy időben az Akadémia tagjává választott magyar tudós hasonló gondossággal kidolgozott önéletrajza, melyek a személyes adatonkon, a képzés részletein és a fontosabb művek felsorolásán kívül rendszerint értékelik a pályafutást a taggá választásig, és személyes rövid, illetve hosszabb távú kutatási programot is megfogalmaznak.

⁷ Birtokfő, birtokközpont.

Ezen éjszak és dél, tótság és magyarság közt közepén fekvő, bábeli nyelvzavarú, többoldalúságot igen, de elhatározott emberi és nemzeti jellemet nemigen előmozdító, aristocratiai respublicában születtem én egy családban, melynek nyelve s származása nem kevesebb különbséget mutatott. Apám, mint tudva van, német származású volt, de tökéletes magyar. Míg iskolába jártam, deáku levelezett velem, katonakoromban németül, s midőn a magyar tudóstársaság tagja lettem, magyarul. Utolsó éveiben más, mint magyar nyelven nem beszélt velem. Anyám ellenben magyar ivadék volt, de egy szót sem értett magyarul; mi vélünk, gyermekeivel mindég németül beszélt, soha tótul, ámbár öregségében örömezt beszélte ezen nyelvet, nem engedvén, hogy mi két testvérek vele vagy egymás közt tótul beszéljünk, mi oknál fogva, ámbár tót helyen születtem, igazán soha nem tudtam jól tótul, olvasni, írni már éppen nem.

Atyám majorsági kertje, melyben születtem, a Csetnek folyó partján fekszik falusiasan, hátul nagy gyümölcskerttel, melynek közepén egy óriási császárkörtefa tornyosult ki, a legnagyobb, melyet életemben láttam, s mely nem csak fejedelmi nagy körtéi végett élénken maradt emlékezetemben, hanem azon körülménynél fogva is, mivel öcsémmel rendszeren e fának ágaira kötöttük hintánkat. A lakház földszinti volt, alacsony fekvésű és nedves, de atyám betegségről mit sem tudván, ezzel nem törődött, s itt tölté alszolgabírói életét, a város piacán levő emeletes házát bérbe adván.

Atyám deli, művelt fiatalember volt, nagy táncos, s emberek közt derült kedvű, miért is társasága kerestetett. Csetneken pedig leggyakrabban Bodó Márton házánál jelent meg, kinek három szép s lelkes leánya volt, a legöregebb s legkisebbiket a városban kitűnő szépségeknek tartották. A legöregebbeknek, Johannának, csakhamar két kérője érkezett, Szentkereszti, ki minden reggel más meg más cifra magyar öltözetben jelent meg, és Paltzmann, az iglói polgármester fia, ki szüntelenül egy s ugyanazon szürke kabátban mutatta magát. A lelkes leány előtt győzött az igénytelen kabát a cifra mente felett, s Johannát elvitte Paltzmann Iglóra, hol szép háza, nagy kertje, sok szántóföldjei s rétei s azonkívül Gömör megye határán egy éjszaki regényességű, a Gölnic folyótól áthatított völgyben számos vashámorjai s egy olvasztó massája volt. Johanna alig ért 20 évet, midőn férje meghalt. Keservében letérgyelt sírjára fogadást tévén, hogy emlékét haláláig híven szívében hordozandja, férjhez többé nem megy, hanem egyedül fia és leánya nevelésének él. Ezen fogadást meg is tartá, ámbár a fiatal, szép, lelkes és gazdag özvegy után a férfiak kapkodtak. Ezen nagynénem minden tekintetben egyike volt a legkitűnőbb asszonyoknak, kiket életemben ismertem, s kivált gyermekkoromban, mint utóbb előadandom, a legnagyobb befolyású szellemi életem s jellemem képzésére.

A másik szülött, Zsuzsi belészeretett a deli termetű, jókedvű, szenvedelmesen táncoló alszolgabíróba, úgy látszik, anélkül, hogy ő ezt észrevette vagy pedig feje más tervekkel tele lévén, a dolognak nagy fontosságot tulajdonított volna. Elég az hozzá, a szolgabíró egyszerre, nem tudom, miért, miért nem, leteszi

hivatalát, s egy szép nap reggelén majorsági házából Bécsbe rándul, testőrnek beállandó. Zsuzsikának e rémhír hallatára megesik szíve, s nemsokára reá ki-nyilatkoztatja anyjának, hogy Hernkutba klastromba megy. Az anyja megírja ezt az elrándult exszolgabírónak, s most ennek esik meg szíve, érezvén, miképp fejének tervei keble érzeményeit háttérbe szoríthatták ugyan, de el nem fojthaták; visszatér, a szerelmes pár összeadatik, a regényes fekvésű majorsági házban idylliai életet él, s kilenc hónap múlva születik a világ remeke (legalább nagyanyám szemében), a tisztelt olvasó alázatos szolgája, szerény csekélységem.

A magyar nemes házasságok két rozsdás, nyikorgó rugója tehát, „pénz és nexus”, kérkedve mondhatom, bölcsöm előtt nem működött, nem gépiesen, szeretet nélkül fogantattam, hanem mint azt a természet kívánja, forró szerelemben; a csecsemőt idegen emlékek nem is táplálták, hanem szerető anya keblén nyerte első táplálékát, szerelemben ápolva s nevelve. Ily eredetnél fogva a csecsemőnek hű képmásává kellett válnia szülési testi-lelki erőinek, és valóban az is lett. Anyám magos, karcsú alak volt, s én teljes nagyságra felnővén a mérték alatt 5 láb s 8 hüvelyt ütöttem meg,⁸ s katonaéletemben többnyire a gránátosok közé soroztattam; de anyám nem volt ép egészségű, s ez gyermekén is mutatkozott; szüntelenül nyavalyogtam, mit részint az alacsony fekvésű laknak is kell tulajdonítanom, melyet szüléim végre is elhagytak, a városban fekvő nagy ház első emeletébe költözködvén. Szellemi tehetségeim élénkségét is alighanem anyámnak köszönhetem; annyi bizonyos, Bodó Márton leányainak mindhárom elsőszülött fiai lelki tehetségeikre kitűnőeknek mutatkoztak: Paltzmann Gyuri, ki köztünk legtöbbet tud, de túlnyomó eszményi unpracticus irányú, Jankó András, ki kevesebbet tanult ugyan, de legsebesebb, legélénkebb s legpracticusabb eszű, s én (engedelmet, mert itt anyácskám véleményét nyilvánítom, ki mindig csuda fiút látott bennem), ki az idealismus és realismus közt középet tartok. Atyámtól ellenben öröklöttem a nyugodt, aggodalomtalan s félelmetlen keblet, a derült világszemléletet, a hajlamot a philosopháláshoz, s erkölcsi jellemem is egészen apáméra ütött.

A kisdetek nevelése rendesen csekély fontosságúnak tekintetik, vagy inkább az emberek nem értik, mi az, nem fogják fel, hogy éppen e korban vettetik meg a jövő ember jellemének alapja. A nevelés, mond Rousseau, szoktatáson alapul; „szoktasd a gyermeket jóra, s jó lesz”. Igen, ez a tengely, mely körül az öntudatos nevelés, a szülék és nevelők szándéklott behatása a gyermekre forog; de mit és mennyit vagyunk mi, emberek képesek öntudatos szándékkal e tekintetben teljesíteni? A serdülő gyermeket élete első éveiben tehát azon mindenekfelett fontos időben, midőn jellemének alapja s irányai fejlődnek, legközelebbi környékének példája képezi öntudatlanul, s később is utánzás által gyakorolja, fejleszti lelki, testi erejét. Okos vagy oktalan szeretet, jó vagy rossz példák szü-

⁸ 179–180 cm.

léink részéről, íme, e tényezők vetik meg jellemünk alapját, minekelőtte a nevelők szándéklott jóra szoktatása, mely, tudnivaló, utóbb eldöntő működését csak kezdhetné is.

Szüléim, mikor születtem, még igen szerelmes pár lehetek; anyám maga szoptatott, s mint szárazdajkát egy Szepes megyei fiatal özvegyet fogadott, ki haláláig házunknál maradván, tőlem másodanyám gyanánt szerettetett és tiszteltetett. Szüléim házánál tehát egyebet nemesnél, jónál nem is lát- és tapasztalhattam. Atyám nyugodt kedélye igen hozzáillett anyám könnyen felizgatható szellemi elevenségéhez; feleselni azért sohasem hallottam őket, vagy mivel valóban igen ritkán történt, vagy pedig, ha történt is, szüléim a házaselet ez árnyékoldalát a gyermekek szemei előtt távoztatták. Kisded koromban anyám házán kívül legtöbbit fordultam meg nagyanyámnál, az öreg Bodónénál, ki mint helybeli első szülött unokáját felette szeretett, s kinek művelt, szelíd, szerető bánásmódja felette jól hatott reám. Annyi szeretet, sőt mondhatni, elkényeztetés után lehetetlen, hogy gyermek kedélyemben az érzékenység csírái, sőt hajlam az eszményiségre s plátói szeretetre ki nem fejlettek volna, miket atyám komoly behatása alig fékezhetett, s miket később a miskolci kálvinista iskola szilaj s nyers behatásai s az 1813/4 táborozás s Napoleon csatáinak realisticai benyomásai alig bírtak javítani. Ízlésemet, úgy tartom, eleinte leginkább a körülvévő szép természet képezte. Szép folyó partján születtem, kertben serdültem fel, s midőn járn tudtam, nagyapám a Dérhegy déli oldalán fekvő gyümölcsösébe vezettem ki gyakran, mely akkori időben oly nevezetes volt, hogy később nem bírtam eléggé csudálkozni, midőn a híres statisticus Schwartner Pesten annak minden nevezetesebb gyümölcsfáit s azoknak hol állását előttem elsorolta. Nagy atyám később nagyszlabosi hámorjában lakott, felette regényes, gyönyörű vizű vidéken. Azalatt apám Pelsőc-hegyi kertje is felnevekedett, helyben a legnagyobb s legszebb fekvésű pompás forrással közepében. Látogatása a szép paktaktól átkígyózott kenderszögi völgyön keresztül, gyermekkoromnak egyik legkedveltebb mulatsága volt. Ha apám kiment, minket, két fiat mindég magával vitt, s ekkor kifogyhatlan volt beszélgetésben, többnyire a körülfekvő szemléhető tárgyakat magyarázván. Így fejlődtek értelmem csírái a szemlélet egyedül természetes útján, s ezen tőlem keresve keresett, s apámtól kedvelt eszmecsere, melyet haláláig folytatott, meggyőződésemet alapjait vetette meg, úgyhogy bátran állíthatom, nem csak erkölcsi, hanem értelmi tekintetben is senkinek sem köszönhetek annyit, mint atyámnak.

Amiben pedig teljesen járatlan volt, a mi reá nézve úgyszólván nem létezett, az az éptan⁹ és a költészet voltak. Soha beteg nem lévén diaetheticára nem szorult, physicaei nevelésem tehát oly hibátlan, mint az erkölcsi és értelmi nem lehetett; a mellett Minervával igen, de Apollóval és a kilenc múzsákkal soha nem

⁹ Egészségtan.

barátkozott, ebben barátjához, Schwartnerhez hasonlítván, ki egykor dicsekedve említé, miképp életében verset nem olvasott soha. Aesthetikai fejlődésemet tehát házunkon kívül kellett nyernem, s erre nagynéném, Paltzmanné adott alkalmat. Házában semmi pompa, de a legnagyobb tisztaság és ízlés, kertjében a legnagyobb gonddal művelt virágok, könyvtárában a német irodalom legünnepelebb költői. Maga kivált Wielandot szerette Aristipp philosophiáját követvén. Szép ízlésű asszony volt, alakban, szellemben, szóban, viseletben. Anyám ezen testvérét nagyon szerette, s évenként több hétre vélünk, gyermekekkel rándult hozzá. Itt ismerkedtem meg a német költőkkel, s fiától, Györgytől lelkesítve vetém magamat később a költészetbe, a szép természet szemlélése által fölgerjesztett s német költőktől nevelt ízlésemet pedig később Olaszországban s főleg Firenzén, Rómában s Nápolyban képeztem ki, a hellén és római világ remekművein.

Lehetetlen gyermekkorom emlékét elhagynom anélkül, hogy a fenyítéket említeném, melyet szüléim rám alkalmaztak. Anyám ingerlékeny szellemű lévén, eleinte nem ritkán nyakon ütött, alkalmasint a régi nevelőkkel azt tartván, legjobb a lélekre a test által hatni; de apám eltiltotta e hibás módját, mire magát feltalálva a magányrendszerű fogságot alkalmazá javításomra. Nagyatyám minden házában nagy termeket épített, s benne kandallókat. Csetneki házunk tere me a legnagyobb a megyében, s nagy kandallója vas szárnyas ajtajával szinte kínálgatik egy makrancoskodó fiú verés nélküli ráncba szedésére. Ezt anyám megérté, s mihelyt nem engedelmeskedtem, az áttörhetlen vasajtók rám csukkattak, apám teljes jóváhagyásával. Így verés nélkül jutottam az iskolába, s itt egy ferulánál¹⁰ s egy pofoncsapásnál nem nyertem egyebet, tehát hála istennek meglehetősen veretlenül estem át a nevelés és tanításon; a javító magányrendszer pedig, midőn később az országgyűlésen az aubourni és philadelphiai javító rendszerekről vala szó, s Eötvös József és Szemere Bertalan külön röpiratokban ellenkező irányokban nyilatkoztak, saját régi tapasztalásom által jogosítva magyar közönségünknek a magány rendszert nem győztem eléggé ajánlani, mi által Szemere Bertalan barátságát korán elnyertem, ki is azután, mint forradalmi minisiterelnök, minden módon alkalmazni igyekezett, s ha engedek kívánságának, utóbb Aradon szerencsésen felmagasztalnak.

Közeledvén az idő iskolázásomra, apám némi előkészületeket tett. Hány szüle keservesen panaszolja, hogy fia nem akar tanulni? „Ébreszd fel tudnivágyát” – mond erre Rousseau, „tedd, hogy kedve legyen a tanuláshoz, s jól fog tanulni”. Atyám ezt igen jól tudá, s elkülde a Tsisch féle nevelő intézetbe, hol azonban még sem taníttattam, hanem csak édesgettettem a tanuláshoz. Ez intézet korában híres volt, s Tsisch annyi érdemeket szerzett magának a nevelési pályán, hogy valóságos háládatlanság bűnébe esném, ha róla itt említést nem tennék.

¹⁰ Nádipálca.

Tsisch Aszódon született, s német egyeteméről hazánkba kerülve nem csak belsőleg, de külső viseletében is oly csinos s művelt fiatal tudósnek mutatkozott, hogy rajta még a szépasszonyok szemei is megnyugodtak. Csetneken mulatván, megszereti a fiatal özvegy Slobodáné, keresztapám, később kir. tanácsos Sturman Márton húga – ki, miután aristocratiai képzelgéseivel s szívével egy ideig küzdött volna – más kibúvó ajtót nem talált, mint a szeretetreméltó candidatussal titkon összekelni. Tsisch évre nevelő intézetét állította fel, melyben a gymnastica is hazánkban alkalmasint legelőször alkalmaztatott. Többek közt századba sorozva s fapuskákkal ellátva szintazon parancsszavak szerint fegyverbe gyakoroltattak, mint a melyek a seregnél szokásban voltak, mi igen szerencsés gondolat, mert minden ép férfi úgyis született védője lévén a hazának, ily módon az ifjak mindjárt az iskolából, mint gyakorlott katonák, a seregbe sorozhatók. Tsisch későbbi korában feladott intézetével, s Slobodáné gazdaságát intézte, nagy sikerrel, tőkepenzéket hagyván az unokáknak. Többek közt ő terjesztette a burgonyatermesztést legsikeresebben a csetneki uradalomban azért, hogy időről időre magból nevelt gyümölcsöt, vetésre való burgonyát azért mástól nem is vett senki, mint Tsischtól.

Ezen igen jeles emberhez küldött apám tanulásra. Tsisch elő veszi Bertuch képkönyvét, s mutatja az oroszlányt, a tigrist, a hyenát, másnap pedig a cethalat, a cápát, a krokodilt, s igen szépen magyarázza.¹¹ Minden, amit láttam s hallottam, nagyon tetszett, s minden nap el akartam volna menni tanulni, de Tsisch minden nap rá nem ért. A kielégítetlen vágy az iskolát annál kívánatosabbá tette előttem, s midőn Tsisch felgerjedd tudnivágyom után pórázra kaparított, elővette az a. b. c. és a számokat. Ez tudnivaló nem tetszett úgy, de ha lankadni kezdettem, valami új csuda állatot vagy növényt mutatott ismét, szóval kedvet gerjesztett bennem a tanulásra, mely el nem hagyott soha, sőt ő vala Bertuchjával oka, hogy később Mezőberényben, midőn az önművelődés ösztöne bennem feléledt, tudnivágyam legelőbb a természetrajznak esett, s el nem hagyott, míg a philosophiát el nem végeztem.

Kilenc éves lehettem, midőn atyám szükségesnek látta teljes megmagyarosodásomról gondoskodni, mert Csetneken, a tót városban s otthon, örökké németül beszélő anyám oldalán az lehetetlen volt. Miskolcra küldött tehát, és pedig a kálvinista iskolába, és pedig igen helyesen, mert Miskolcon szépen ejtik a magyar szót, s a helyv. hitvallású egyház hazánkban a legmagyarabb. Itt két évet

¹¹ Bertuch, Friedrich Johann Justin 1792–1830. *Bilderbuch für Kinder enthaltend eine angenehme Sammlung von Thieren, Pflanzen, Blumen, Früchten, Mineralien, Trachten und allerhand andern unterrichtenden Gegenständen aus dem Reiche der Natur; der Künste und Wissenschaften; alle nach den besten Originalen gewählt, gestochen, und mit einer kurzen wissenschaftlichen, und den Verstandes-Kräften eines Kindes angemessenen Erklärung begleitet von F. J. Bertuch.* 1–12 kötet. Weimar, Verlag des Industrie-Comptoirs.

töltvén nem tanultam ugyan sokat, vagy igazán mondván semmit, de nyereségem mégis nagy volt; megmagyarosodtam teljesen, nem csak nyelvre, hanem szívre is, s amellet kedélyem edződött, bátorságom gyakoroltattot s fejlett. Kemény, durva bánásmód a családban a gyermekekből kemény, durva ifjakat képez; ez hiba, de hiba az elkényeztetés is, az ily érzékeny, csalogányszívű lényekkel azután szintannyi baj van, csak ellenkező, mint a durvákkal. És baj van velök nemcsak másoknak, hanem a bajt önmagok is élénkebben érzik, mint mások, mert a világ, az élet nem kíméli az embert, nem nyújt tokajiba mártott piskótákat szánkhoz, hanem vajmi sokszor keserű ürömmöt. Azon szülék tehát, kik testre s lélekre elérzékenyítik magzataikat, vajmi rossz ajándékkal látják el azokat az életre. És ez történt magammal is anyám s nagyanyám részéről; e hiba helyrehozására pedig a miskolci calvinista iskolánál semmi sem lehetett cél-szerűbb. Vad, durva erkölcsű fiúk közé jutottam itt, kik szüntelenül verekedtek egymás közt, a pápista deákokkal és a borbélylegényekkel. Keblem a durva sértetésektől eleinte fellázadt, vérzett; de utóbb a szenvedett méltánytalanságokat visszatörölván, magam is verekedni kezdtem, csakhamar észrevévén, hogy erőre nem állok hátrább, bátorságra pedig elébb, s így végre e harcias életet nem csak megszoktam, hanem meg is kedveltem, con amore¹² részt vevén a puffogatásban. Minden viszonyos a világon: mi száznak ártott volna, nekem használt, s még most is örömmel emlékezem vissza az Avasra s az alatta fekvő iskolára, meg Dálnoky professor úrra, kitől jól megtanultam magyarul, s kinek igen sok és nagy gelyvás és kápás galambjai valának, mert a galambokat azóta, hogy nagyapám, Bodó Márton egynehány párral megajándékozott, egész életemben szerettem s tartottam, ahol csak lehetett.

Atyámnak jeles tulajdonai mellett egy különössége volt: igen szeretett tervezni, kivált gazdasági s kereskedelmi tekintetben, miben éppen a legkevesebb ismerete lehetett. Mi, két fiúk már világon voltunk, midőn Zimmermann Sáros megyei főbíró rokonával Hamburgba utazott borkereskedési célból, s elment volna Amerikába, ha utazó társa nem tartóztatja. Később letette főbírói hivatalát, gömöri birtokát bérbe adván, ő maga pedig családjával Hódmezővásárhelyre költözött át, s itt egy szállást bérelt ki. Ezen foghatatlan lépést előttem későbbben azzal mentegette: hogy Gömörben az egész megye ismerőseiből állott, kik mint kedvelt embert látogatni el nem mulaszták, ahol arra alkalom nyílt; háza így vendégfogadó lett, s ha el nem szökik, jóakarói a legőszintébb szívességgel tönkreteszik. Ezen átvándorlás az Alföldre mi reánk, fiúkra azonban azon oknál fogva igen hasznos lett, mivel ezúton teljesen meg kellett magyarosodnunk.

Szüleim Vásárhelyen lakván Mezőberénybe küldtek iskolába. Itt történetesen Skolka rectorkodott Schaeppenthalból a híres Salzmanntól intézetéből jöven, hol egy pár évig tanított. Kis iskolát a tanító kitűnő egyénisége teheti jelessé, s így

¹² Szívvel-lélekkal. (Szó szerint olasz zenei utasítás, „szeretettel”.)

történt ez Berénnyel is. Később megjártam Pestet, az egyetemenél hallgattam a philosophiát, a híres Schwartner, atyám barátja felügyelete alatt álltam, használtam az egyetemi könyvtárt – sokat tanultam, de annyit nem, mint Berényben, a magyar Turkestan egyik falujában. Ez magyarázatot kíván. Azt hiszem, önművelődés nélkül sohasem volt nagy ember. A legszorgalmasabb nevelés és oktatás csak külső behatás; tölcisérezés. Mint testünkre nézve nem az határozza nevekedésünket, mit s mennyit eszünk, hanem mennyit s hogy emésztünk: úgy lelkileg is igen jó oktatást nyerhetünk, de ha nem emésztünk, csak külsőleg ránk tapadt máz maradt biz az, s belsőleg keveset épülünk. Olvasni ugyan már igen korán kezdtem, még Csetneken 8–9 éves koromban, előbb Kotzebue színműveit, utóbb atyámtól buzdítva Campe munkáit, sőt a Robinsont, Cortest és Pizarrot téli estvéken maga olvasta el nekünk; de mindez inkább multság- s időöltésből történt. Berényben ellenben, 14. évemben, tudnivágyból ösztönözve teljes szenvedelemmel nekiestem a tudományoknak, többnyire éjjelig olvasva s kivonatokat téve; önművelődésem korszaka beállt, mire Skolka rector-professor nem nagy, de válogatott könyvtára adott alkalmat. Nála lakván észrevehem, miképp az iskolája által egészen elfoglalt férfiú könyvtárára figyelmet nem fordíthat. Lepve volt porral. Ajánlám magamat, leporozására s rendbetartására, ha használására engedelmet nyerek. Ezt a jeles férfiú szívesen adá, s most nekiestem a természetrajznak, mi neki is kedvenc tudománya volt, azután a földrajznak és történetnek, e szakokból mindent elolvastván, ami megvolt, s kivonatokat készítvén, miket könyv nélkül megtanultam. Híres tudós leszek, ez el vala nálam határozva. Blumenbach lett kedvencem, s mivel Skolka őt Göttingában hallgatta, nem győztem eléggé kérdezgetni: minő külsejű s előadású sat. Skolkánál Blumenbach természetrajzi kézikönyvének második kiadását tanultam, később, midőn Pestre érkeztem, s magam is könyvtárt gyűjtögetni kezdtem, kimondhatatlan örömemre nyolcadik kiadását vettem meg Eggenbergertől.¹³ Akkor én voltam a legboldogabb ember a hazában.

Skolka azonban nem egyedül könyvtárával hatott rám, hanem kitűnő előadásával is. Egykor az amerikai indusok életmódját elbeszélvén, előadá, mint hizlalják kutyáikat gyümölcselel, és sütik meg földbe ázott lyukakban. Az egész eljárást oly ízletesen terjeszté előnkbe, oly ajánlatólag, hogy a dolog éppen dél-előtti órában törtévnén, mindnyájunknál szörnyű étvágy támadott ily ízes falatokra. Máskor Caesar halálát beszélé el, körülményesen, s midőn a hős 33 sebbel fedve leborult, az egész hallgatóság könyben ázott.

Berényből, hol három évig mulattam, atyám Pestre küldött öcsémmel a philosophiát hallgatandó. Már ekkor 15 éves voltam, s anyámnak fejében rémképek támadtak, miket azonban atyám el toda oszlatni, szállást fogadván, s az öreg Marist vélünk küldvén, ki főzött, mosott, és ránk felügyelt, a pénz nála levén.

¹³ A népszerű kézikönyv első kiadása: Johann Friedrich Blumenbach 1779–1780. *Handbuch der Naturgeschichte*. 1–2 kötet. Göttingen, Dieterich.

Okosabb expediens¹⁴ nem volt gondolható, mert maga anyánk nem gondoskodhatott volna jobban rólunk. Magány oktató könyvekkel is ellátott atyánk, mint mindig, most is az akkora híres Theophront Campetől adván kezembe.¹⁵ És ezen munka rendkívül hatott reám, mondhatom, önszerzett erkölcsiségem s emberismeretemenk alapját megvetvén. Egy helye mindig felejthetetlen előttem: „Óvakodjál, ifjú – mond ő a nemi viszonyokról szólván –, egy forrást zavarni, mely zavartan az örökkévalóság tengerébe átfolyna”. A kép, ifjú képzeletemtől felkapva, megrázta keblemet, s oly mélyen nyomta be magát, hogy emlékezete indulatomat hadnagykorom legkönnyelműbb perceiben is képes volt fékezni; lefegyverezve léptem vissza, hol szűz szemérem pirulva állott előttem.

A philosophiai folyam az egyetemnél akkor két évig tartott – szorgalmasan tanultam mindent, a mihez kedvem volt; mint magány tanulmányt megint a természetrajzot, sőt ezt már most gyakorlatilag is üztem. Megszereztem magamnak Scopoli Entomologia carniolicáját,¹⁶ s nem találtatott bogár s lepke a vidéken, melyet nem ismertem, sőt gyűjteményemben nem bírtam volna. Azonkívül a magyar történet foglalt el, a kútföket is betekintve, mire az egyetemi könyvtár adott alkalmat. Ekkorra Schwartner lakott ott, mint ő is a diplomaticának professora. Szemmel tartott, s ha scriptorok tüstént kezemhez nem szolgáltatták, amit kértem, stentori szavával meginté őket, mi oknál fogva én voltam az akkori években a legjobban kiszolgált olvasó az egyetemi könyvtárban.

Ha tanulmányaim menetére első gyermekségemtől fogva a physica befejezéseig visszapillantok, meg kell említenem, miképp a latin grammatica semmiképp nem fért fejembe, a mathesishez sem kedvem, sem külön tehetségem nem volt, a philosophiai tudományok közt pedig nem szerettem a logicát, de nagyon a lélektan. Szellemem első fejlődései a szemléleten indultak meg, atyám oldalán, sétánk közt, a körülfekvő tárgyak szolgálván beszélgetésink feladatául, utóbb a valódi tárgyakat képek pótolták, Bertuch képkönyve; önművelődésem pedig a természetrajzzal kezdődött, tehát ismét a természetből indult ki, s e körben kivált a zoologia érdekelt, kevésbé a botanica, az ásványtan éppen nem. Ezen tanulmányt követte a földrajz, s hogy szemlélhetővé tegyem, lerajzolám az egyes országok térképeit, mi által oly tájékozást nyertem a földabroszokon, hogy később ezen ügyességemet tisztársaim csudálták. Minap Hunfalvi Pállal sétálván, ez azon meggyőződését nyilatkoztatta ki, miképp az ifjúnak mást nem kellene tanulni grammaticánál, régi és új nyelveknél és mathesisnél. Ez teljesen rendszerezett formalismus anyag nélkül. Ezen véleménynek azonban kecség-

¹⁴ Elintézési mód.

¹⁵ Campe, Joachim Heinrich 1783. *Theophron oder der erfahrene Rathgeber für die unerfahrene Jugend*. Hamburg, Bohn.

¹⁶ Scopoli, Giovanni Antonio 1763. *Entomologia Carniolica exhibens insecta Carnioliae indigena et distributa in ordines, genera, species, varietates, methodo Linneana*. Vindobonae, Trattner.

tető oldala is van, ha a latin, görög, német, angol és francia nyelveket értünk, kulccsal bírunk e nyelvek irodalmához, s tudósokká képezhetjük ki magunkat, amellet a grammaticával és logicával a gondolkodás s nyelv és írásbeli előadás szabályai birtokunkba jutván, hiba nélkül fogunk gondolkodni, beszélni és írni. A mathesis problémáin pedig legsikeresebben gyakorolhatjuk ítéletünket, mi szellemünk működésénél fő tekintetet érdemel. Mi kívántatik tehát több, hogy művelt, sőt tudós emberekké képezhessük magunkat? Ez, mint mondtam, igen kecsegtető, s mégis nézetem szerint ezen művelődési módszer nemcsak fonák, hanem természet elleni is. Vegyük fontolóra, miképp mi, emberek tárgy nélkül nem gondolkodhatunk. Észrevételén alapul tehát minden ismeretünk, általa serdülvén fel tehetségeink, ébredt fel öntudatunk; elébb az érzékek, a képzelődés, az emlékezet, utóbb az ítélet. Sem nemzet, sem gyermek nem tanul grammatica után beszélni; hanem hallásból; a nemzet öntudatlanul találja fel s képezi nyelvét, melynek grammaticáját a tudós csak később, a nyelvszokás útmutatása szerint állítja össze. Hogy a gyermek a grammaticát kedvvel tanulhassa, tudni kellene már a nyelvet. Ezt tehát legjobban (s egyedül természet szerint) a gyakorlatból kell megtanulnia, s a grammaticának ezt nem kell megelőzni, hanem követni. Szintúgy az embernek tömérdek sok tárgyakat kellett elébb észrevenni, s felettük ítélni, míg a gondolkodás törvényeit magában észrevehette, s míg később a tudósok a logicát megírhatták. És amint grammatica által hibátlanul beszélni és írni tanulhatunk ugyan, ha már elébb a nyelvet tudtuk, de általa sem nagy szónokokká, sem költőkké, de még nagy prosaistákká sem válhatunk: úgy a logica sem képezhet nagy, mély, lángeszű gondolkodókat, hanem csak az ítéletben ejtett hibát világosabban tünteti ki öntudatunk előtt. Mindkettő igazító mérték, melyet használhatunk, ha van mit igazítanunk. De mi a forma tárgy nélkül? Lehet-e abba az embert beleoktatni előljáró tárgyismeret nélkül? Akármit mondjunk tehát, szellemünk szemlélhető tárgyak által fejlődik, s mi ezen rendet meg nem fordíthatjuk anélkül, hogy a természet rendjét felforgatnók. Iskolában a szükség kényszeríthet, hogy a nevendékek fejébe a grammaticát verjük, minekelőtte a nyelvet értené, de csak a szükség. Szükségből tanulja így az ifjú, önmagát művelni törekedve, az idegen nyelveket is, de ha élő szó után, életből, gyakorlatilag tanulhatna? bizony nem tenné ezt, vagy ha tenné, fonákul tenne, a természetes rend azt kívánván, hogy elébb a nyelvet s azután grammaticáját tanulja, mert az alak tárgy nélkül vas nélküli kés, melyen a markolat hibázik. Ha tehát iskoláinkban a gyermekekkel a latin, görög, angol és francia grammaticákat a nyelv ismerete előtt fogják tanultatni, fejökbe vehetik ugyan, de kedvvel sohasem fogják tanulni, meg nem értik, s a kínozásnak vajmi kevés sikere leend. Részemről tehát igen örvendek, hogy művelődésem menetében az anyag megelőzte az alakot, hogy önművelődésem természetrajzzal kezdődött, a földrajzra s utóbb a történetre ment át, mert az érzék után a képzelődés s emlékezet ébred fel legelőbb a gyermekben, s legelőbb, elvont tudománnyal pedig, mint a philosophia, a tanulást be kell végezni, de ezt is legelőbb, a lélektan

kezdjük, mert ez az egésznek tapasztalható alapja. Mathesis, mint a reáltudományok alapja, a reáliskolákban főtudomány, rajta alapulnak az újabb mechanica roppant találmányai, amellet szemlélhető alakokkal foglalkodván, s positivitással bírván számításaiiban, a gyermek és ifjú szemléleti és ítélő tehetségei kifejlődésére igen alkalmas, mint azt Pestalozzi elméletileg és gyakorlatilag bebizonyítja; de óvakodjunk e tekintetben is a túlságtól. Mathesisihez a szellem külön alkotása kívántatik, ne erőltessük tehát nagyobb szabásokban arra, ki erre nem született, és végre mi a tiszta mathesis emberképzés tekintetében? Viszonyok, alakok tudománya tárgy nélkül, alakok s viszonyok tudománya, mint a grammatica, mint a nyelvek és a logica. Tanuld meg mindezt, és állapotodjál meg tanulásodban, s mit tanultál, mit tudsz, mit bírsz? Alakot ismeret nélkül, tehát üres alakot.

1809-ben kiűtött a francia háború, Ausztria Napoleon ellen maga állván a síkon, minden erejét fejté ki, s midőn mindamellet szorult a kapca, még az egyetemi tanulókat is felszólította a fegyverfogásra. Magam is felbuzdulván a sok lelkesítő magyar versektől, be akartam állani, de a városban a typhus ütött ki, s reám is ragadt házigazdámól, mi végből a katonáskodás még most elmaradt. Hogy erre határoztam el magamat, híres hős és vezér szándékoztam lenni, s nem, mint elébb Berényben, híres tudós, ezen változást az életírás és történet okozta bennem. Nevelésem, ästhetikai tekintetben, mint már egyszer megjegyzém, hiányos volt, de nem bátorságom kifejtésére nézve. Van sok szüle, ki nem bírván a gyermekével, azt ijesztgetéssel engedelemre riasztani igyekszik; dajkák, cselédek televerik fejtét kísértetekkel, a nyomorultak nem tudják, mit cselekesznek, nem eszmélik, hogy ez rendszeres nevelés a gyávaságra. Atyám szigorúan ügyelt arra, hogy ez ne történjék, a kísértetekre nézve pedig különösen felvilágosított, azon tanácsot adván: hogy ha valamit észreveszünk, bátran menjünk neki, s fogjuk meg, nem engedte, hogy sötétben valakivel kísértessük magunkat – s éjszaka még temetőkön is magunknak kellett járnunk. És valóban célját érte is, mindig bátor fiú voltam, ámbár a kísértetfogás nem mindig ütött ki szerencsésen. Egyszer, emlékezem, még kisgyermek voltam, midőn éjszaka felkelvén ágyamból, s egy hosszú nyílt folyosón átmenvén, hogy szükségemet teljesítem, a hátsó kamara ablakának vas rostélyzatán egy hosszú fehér nőalakot könyökölni láttam. Közelébb lépek, s az alak még világosabban tűnik szemeimbe. Ekkor eszembe jön atyám tanácsa, nekimegyek, de minden közeledő lépéssel világosabban és világosabban látom e rémletes alakot, s midőn kezemet felemeltem megfogására, egész keblem felháborodott, de csak percre, mert a kísértet azonnal elenyészett, mint minden ábránd valóság előtt, amint rátevém kezemet; érzésem tudniillik kétségtelessé tevő, hogy szárításra felakasztott lepedő, s képzelődésem ámitása azonnal megszűnővén, világosan nem női alakot, hanem lepedőt láttam. Egy más alkalommal rosszabbul jártam: ágyamból hasonló szándékból éjfél tájban felkelvén, midőn a folyosó előtti pitvaron átmenék, egy rozszant, oda helyezett pamlogon fehér alakot pillanték meg feküdvén. A kísértetfogás első pró-

batétele sikerülvén, most már bátrabban nekimentem a fekvő alaknak, de végtelenül megdöbbsentem, midőn azt a pamlaghoz értemkor mozogni észrehevém, sőt nem egyet, hanem kettőt. A kísértetek tagadhatlanul éltek, s én megriadva mondhatlan megzavarodásban tértem vissza ágyamba, az eseményt magamnak semmiképp magyarázni nem tudván, s atyámat kérdezni nem mervén, mert szégyenlettem gyávaságomat. Így maradt ez magyarázatlanul több évig, míg végre a szerelem mysteriumai az ártatlan fiú előtt kivilágosodtak, s nevetnem kellett, hogy az éppen nem ritka tünemény tapasztalatlan fejemnek oly eredménytelen munkába került, mint később némely metaphysicai problema.

– A leghatalmasabb kísértetkergetésbe pedig Berényben elegyedtem, már ekkor 14 éves levén. Examen előtt történt, én valami Bán nevű tanulótársammal éjfél után még repetálgattam tanulmányainkat, midőn a professor anyja s két szolgáló ingben, amint ágyaikból kiugrándoztak, szobánkba rohantak, ijedéstől dadogva tudtunkra adván, hogy odafenn a padlás alatti iskolaszobákban az ördög láncokkal csörtet. Én, ábrándos lelkületű képzelődésemmel, azonnal kész valék az ördöggel való szembeszállásra, azonban Bán, ámbár nálam öregebb s erősebb, de babonahitű, nem akart elkísérni. Magam is felmegyek, mondám, gyújtsatok lámpást, s Bán fokosát elkértem. A szolgálók azonban féltek a szobát elhagyni, s végre sötétben fel kellett mennem. Vigyázva, csendesen átkutatom a szobákat, egyet a másik után, nem találok semmit, végre visszatérek a lépcsőre, s itt megállapodva hallgatózom. Semmi nesz. „Megállj, gazember” – kiálték, vagy inkább akarám kiáltani, mert az első szó kiejtésére az ördög rőfögve felém ugrott, s én a sötétségben nem látva, de hallva rohanását, teljes erővel rá vágok fokosommal. Iszonyú csapásomtól még inkább megriasztva s menekülni akarva a kísértet leüt lábamról, lezuhanok; s mindketten egymás mellett hentergünk a lépcsőkön lefelé. A szolgálók végre meggyújtják a lámpást, s a házajtónál várják a vakmerő kaland kimenetelét; de a katastrofa hallatára becsukták az ajtót, s hiába kértem felnyitását, míg Skolka professor előjött, az ajtó felnyitott, s az ördögkergetőt kihallgatva mindnyájunkat lehordott, engemet kivált azért, mert azonnal kitalálta, hogy a jól megütött ördög nem más, mint óljából kiszabadult hizlalója, mely felkeresve csakugyan olyan sebeket mutatott hátán, hogy másnap le kellett vágni.

Végre egy esetet kell még említenem, mely Pesten logicus koromban történt. Öcsémmel jobbra a váci töltéstől tanultunk fennszóval, a gyepen fel s alá sétálva, hol most a vasút s körülötte kertek terülnek el, az öcsém félre tölem, hogy ne háborgasson. Magunk voltunk, csak egy bivaly legelt oldalvást békésen. Én elmerülve a tanulmányomba, felé sem pillanték, de öcsém nem fért bőrébe, hozzá megy a bivalyhoz, leveszi kalapját, feléje tartja, s bú- bú- kiáltva ijesztgeti. Az emésztésében háborgatott állat eleinte hátrál, mint a rák, de végre, midőn öcsém folytonosan üldözi, nekiböszül, s ordítva az üldözőre rohan. Bögést s sikoltást hallva felpillantok, s látva felém futó öcsémet anélkül, hogy időt engednék magamnak a meggondolásra, s egyedül a testvéri szeretet ösztönétől ragadtatva

hirtelen felkapok egy közel fekvő vastag faágot, s azzal a bivaly ellen rohanok. Minden állatban be van vésve az ember felsőbbségének homályos érzete, s ha elhatározottan támadjuk meg, rendesen meghökkennek, s hátrálnak; így bivalyom is ezegyszer okosabbnak mutatta magát a két tanulónál, s megtámadásomra odább állott.

Mindezt azért hozom elő, hogy kitűnjék, miképp lett a magát híres tudósnek művelő ifjúból elvégre katona. Bátorság nem hiányzott nálam, ámbár közvetlenül ez sem bírt rá, hanem a történet nagy emberei által felhevült ábrándos képzelődésem. Életírások által kedveljük meg az ifjúval legegyszerűbben a történetet, azért Cornelius Nepos magyarázata az alsó latin osztályokban igen helyén volt, s még most is, ámbár remek írónak többé nem tartom, nagyon becsülöm életírási munkáját, mely rendkívül hatott könnyen fellobbanó képzelődésemre. Később Plutarchot is olvasám, Anacharsist, Istvánfit s Schiller 30 éves háborúját.¹⁷ Leonidas, Zrínyi, Gustav Adolph valának hőseim. Az utolsó atyámnak is kedvence volt, s rá is kereszteltetem, mert ámbár magyar szokás szerint csak első keresztnévemet használtam mindig, teljes keresztnévem Gustav Adolph. Megjegyzésre méltó itt, hogy eszményeimet nem választám a szerencsés hódítók sorából, hanem azok közül, kik magas ügyért, hazáért, szabadságért, emberiségért haltak. Az erkölcsi erő fensége ragadott bámulásra, s ily halált tartám a legnagyobb emberi tettnek. Igen jól emlékezem, hogy egykor logicus koromban Anacharsist olvasom, Leonidas s 300 hős társai halálán egészen elérzékenyültem. Keblemet a legmagasabb érzemények emelék, megtudván, miképp engedelmeskedve hazájok parancsának, teljes öntudattal szánták magokat áldozatra, kiindulások előtt a sírjátékokat elünnepelve s övéiktől végbúcsút véve. És magasztosan, amint magokat eltökélték, úgy haltak is, és egyet kivéve, ki szemgyulladásától hátrálatva elmaradt, s kit a spártaiak gyalázzal halmoztak, míg Plataeanál jel adatván a támadásra, mindenek előtt az első rohant az ellenség legsűrűbb tömegébe, ten maga, Leonidas és Spárta dicsőségét szeplőtelenül fenntartván. Ezt, mint mondám, olvasván s meggondolván, könnyek csordultak szememből, s keblem mély megrázkódtatásában forró imádságban kértem az istent, engedne egykor oly dicső halált, mint azt a hősök nyertek. És ezen érzemény nem volt múló, első prosai dolgozatomban is (Levelek Juliushoz), mely hadnagy koromban készült, ezen óhajtás fordul elő, s később, midőn Szigetvárat látogattam meg, a szabad halált nemzetért s hazáért állítám (Athenaeumban) a legnagyobb emberi tettnek, az egyedül emberi halálnak. Ágyban, ez körülbelül gondolatmenetem, az ember kényszerülve hal meg, mint az állat fekhelyén; a hazáját védő bajnok ellenben senkitől nem kényszerítve, szabad elhatározása következtében, teljes testi s lelki erőben, legszentebb kötelességét teljesítve, tehát szabadon, egyedül emberileg, szabad erkölcsi lényhez méltólag. Ha magas tettért van jutalom a síron túl, úgy

¹⁷ Schiller *Geschichte des dreißigjährigen Krieges (A harmincéves háború története)* című munkája 1790-ben jelent meg.

hívém, az ily áldozat felröppedő lelke előtt a menny mind a hét kapujának meg kell nyílnia.

Ezek, mint látni, mind igen szép, hazafiúi, sőt magasztos eszmék és érzemenyek, ezt maga atyám sem tagadta, mind amellet mégis furcsának tetszett neki, hogy kedves fiát csak azért nevelte légyen oly szorgalommal, hogy azt utóbb katonának adván az akkora gyakori francia háborúkban agyonlövettesse. Óhajta ez okból odament, fussak politikai pályát, mint ő s nagyatyám: azonban, ha erővel katona akarnék lenni, nem bálná, de előbb végezzem be a jogtudományokat, hogy megsebesülvén s tovább nem katonáskodhatván, más úton a hazát szolgálhassam. Nem örömet, de engedtem az atyai tekintélynek, elmentem Késmárkra Adorián professorhoz, szállást és ételmezést Podkoniczky rectornál fogadván, bevégeztem ezen folyamot is, de midőn hazakerülvén ismét a régi nótát pengetném, atyám javasolta, menjek fel az országgyűlésre, mert ott ifjúnak tágas mező nyílik tanulás és tapasztalásra. Ezt már örömebb fogadtam el, azonban az országgyűlésnek is vége lett, s atyám mégsem küldött ezredhez, hanem patvariára, míg az 1813-ki háború alatt otthonról félig-meddig el kellett szöknöm a Napoleon elleni harcokban résztveendő.

Kedélyem akkori állapota ezen lépésemet teljesen magyarázandja. Ábrándozó ifjú voltam, magasan röpkező képzelődéssel, a mellett egy neme a belső szabadsághősöknek. Amire (önmagamat művelve) törekedtem, azt meglehetősen elértem, nem kétlem tehát, hogy gyakorlati pályámon is szint oly sikerrel járandok. Az ábránd korlátlan lévén röptében, való világban nem ismer korlátokat, s az ifjú, mivel magát belsőleg szabadnak érzi, tapasztalatlanságában a külvilágra nézve sem hajlandó korlátokat elismerni. Azért legkevésbé sem kételkedhettem, hogy nemcsak hős, hanem nem sokára vezér is leszek, s legalább is a törököt üzöm ki Európából.

Kedélyem ily állapotánál fogva szűknek találám szülőföldem és sorsom viszonyait, sőt tűrhetetleneknek. Atyám, így okoskodék, azt akarja, váljak azzá, ami ő s nagyapám volt; szolgabíró, táblabíró, egyházi felügyelő; lakjak, éljek s haljak Csetneken, mint ők s a többi lakosok élnek s halnak. Tehát a véletlen határozzon felettem, s én, mint az állatok és növények, alávetve legyek a természet kényszerűségének. A szilvafának magva lehull, s ahova lehullt, ott terem az új szilvafa, mely nem tud onnan mozdulni, nem más, mint szilvafa lenni, szilvafa, míg elkorhadván sarjadékainak átengedi helyét, melyek a körfutást újra elkezdi. E körfutást, e mulandóság képét szülőföldemen az emberek is mutatták. Mindnyájukat gyermekkoromtól ismerem, minden változat szemembe tűnt, hányszor az iskolából hazatértem: az ifjakat öregedve, az öregeket halva találám. Utam olykor a temetőn vitt keresztül; ott feküdtek ők örök álomban egymás mellett, feledve, dicsőségtelenül. Az egész emberi élet itt a változhatlan kényszerűség képét tüntette előmbe; az emberek is ott éltek, ahol véletlenül születtek, s ott haltak, ahol éltek; létük egész feladata csak azon útnak hátrátételében látszott forogni, mely születésük helyétől a sirig terül el. Így lett s múlt

ivadék ivadék után, nyomát, hírét nem hagyva lételének, és a sírkert felett, a hol évről évre összesereglettek, az örök feledés dicsőségtelen árnya látszott lebegni. A megyei viszonyok sem tűntek fel derültebb színben. Az akkoron még rendületlenül álló aristocratiai viszonyoknál fogva a donationalis nemesek egy bizonyos felsőbbséget bitoroltak az armalisták, mint viszont a mágnások a donationalisták felett, s ezen felsőbbség az ősiség talapján elég szilárdul vala megalapítva; mert a jószágok eladhatlanok lévén, ha valamelyik költő elzalogosította is birtokát, a fiában a lelki sajátságok gyakran ellenkező sarkba ütvén, s így a költőre szerző következő, ez ismét visszaváltotta ősi jószágát, úgyhogy a mágnások, donationalis és armalista családok birtoka közt az eredetileg megvetett arány s ennek következtében az uraság s hivataloskodás mértéke századok óta nemigen változott; a mágnások ennek következtében főispányok, a donationalisták viceispányok, az armalisták szolgabírák vagy jegyzők lettek, úgyszólván változhatlan sor szerint. Én életemben gögös nem voltam, de önézetem nem hiányzott, amellet gondolatim, mint láttuk, elég magosan röpkedtek, nem csuda tehát, hogy e felsőbbség elismerésére hajlandó nem valék, sőt, hogy bosszantott. Mit, gondolám, e gögös és tudatlan fickók, jobbaknak tartják magokat nálamnál, mivel 600 év előtt valamelyik ősök jó katona vagy talán zsvány volt? Ezt nem tűröm. Kiragadom magamat e képtelen viszonyokból, elmegyek, elhagyom e vidéket, hol a sors velem is a kényszerűség dicsőségtelen körmenetét eljáratná, hogy szabadon választott pályán s viszonyok közt megkísérelsem, mit tehet ki-művelt ész és bátor szabadakarat.

És el is mentem, de később, mert atyámnak adott szavam szerint előbb a jogtudományt kellett hallgatnom, mit hallgattam is, de gyümölcstelenül, eszem másutt járván, mert a mihez nincs kedvünk, azt nem is tanuljuk meg. Időm azonban Késmárkon el nem veszett, sőt azért, hogy a magyar jogtudományban előmeneteleket nem tettem, Adorián professor sem lett ellenségem, látván, miképp önszorgalmam által mást tanulok, s ő annyi emberismerettel bírt megfoghatni, hogy ennek kívánatosabb sikere lehet, mint a rászorított tanulmányoknak. És mit tettem tehát? Önművelődésem által pótoltam azt, mit atyám másképp remek nevelése hiányosan hagyott bennem: dietheticát tanultam, s izlésemet s műérzéke-met képezve a német költészetbe merültem. Atyám tudniillik, mint már egyszer érintettem, teljesen ismeretlen volt a diaethetica mezején; neki, mint mindég egészséges embernek, egész életében szüksége nem volt reá, de ez oknál fogva gyermeki életmódját sem intézhette legcélszerűbben, erre pedig kivált nekem, beteges anyától születettnek s nedves helyen felserdültnék s azért nyavalygónak felette nagy szükségem volt. Pesten Hufeland Makrobioticáját vettem volt meg, s belé merültem,¹⁸ később bátyám, Paltzmann Gyuri Niemeyer nevelés-

¹⁸ Hufeland, Christoph Wilhelm 1826. *Makrobiotik; oder, Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern*. Stuttgart, Macklot. Első kiadása Jénában jelent meg *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern* címmel, 1796-ban.

tudományát adá kezembe,¹⁹ s e jeles munka fonalán ezentúl nem csak testi, de lelki művelődésemet is rendszeresen intézhettem. Ez ítéletem szerint emberművelődési tekintetben felette fontos tárgy. Önművelődés nélkül, mondtam már egyszer, nem válhatik nagy ember; de hogy magunkat sikeresen művelhessük, ismerni kell a célt s az eszközöket, így azután az önművelődés teljes öntudattal s rendszeresen folytatható. Niemayernek azért felette sokat köszönök, s munkája olvasása után még sokáig szerettem s tanultam a nevelés tudományt, nem hogy másokat, hanem hogy magamat neveljem, sőt egykor kedvem támadt az önművelődés tudományát megírni, mely felette fontos, s melyet én akkor még nem létezőnek gondoltam, s ha más nem ötlük eszembe, még meg is írom, úgy tartván, hogy ezzel felette jó ajándékot tennék hazám serdülő ivadékaiknak.²⁰ A másik oldal, mely atyám nevelésében hiányosan maradt, mint már mondtam, ízlésem volt, vagy inkább a képzelődés költészeti művelése. Atyám szelleme irányára nézve philosophus volt, és nem költő, s hihetőleg a költészetbe azért sem avatott, hogy komolyabb tanulmányoktól el ne vonjon, s mivel hitte, hogy erre a fiatal kedély magától is vonzódik, s mi, két fiúk e hiányt önszorgalmunk által kipótolandjuk, miben nem is csalódott. Késmárkra rándultamkor több hétig Iglón mulattam nagynénémnél. Itt a művészetek által szépített élet tűnt előmbbe. Hámorjai gyönyörű, éjszakai regényességű völgyben feküdtek; házában mindenütt tisztaság és ízlés tűnt elő; könyvtárában minden nemzet remek költőinek munkái, német fordításokban, de kivált a kedvencek pompás kiadásai, Wielandéi és Schilleréi, mert az anyának amaz, fiának, Györgynek emez valának kedvencei. György több évvel öregebb volt nálamnál, franciául, angolul értett, s igen sokat tudott. Hivatásának érzette engemet is a német irodalomba beavatni, mire akkor, még magyar irodalom nem lévén, utasítva voltunk. Mindenekelőtt kedvencét, Schillert akarván velem megkedveltetni, egy estve nagy pathossal elolvasá előttem Posa párbeszédét a királlyal Don Carlosból. A hatás el nem maradt; égtem e műveket ismerni, s magammal vittem Késmárkra Schiller és Wieland majd összes munkáit, számtalan másokkal.

Az 1810. év nevezetes lett reám nézve részint azért, mert beavattattam a költészet virágberkébe, részint azon oknál fogva, mivel testi s lelki önművelődésemet rendszeresen intéztem, ön uralkodást nyervén önmagamon, minek következtében egy bizonyos boldogító érzemény dagasztá keblemet, melyet máskor ily elevenen nem éreztem. Schillernél: Seyd umschlungen Millionen! diesen

¹⁹ Niemeyer, August Hermann 1796. *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts*. Halle, szerzői kiadás.

²⁰ Később ennyi jelent meg belőle, mint egy készülő nagyobb munka előzetese: Szontagh Gusztáv 1857. Korszerű szó az önművelés körül. *Új Magyar Múzeum*, 7. évf. 1. füz. 10–21. A teljes mű 239 oldalas, nem autográf, tisztázataát lásd Szontagh Gusztáv: *Önművelés*. MTA KIK Kézirattára, Tört. 4r 10/a.

Kuß der ganzen Welt!²¹ igazán szívemből fakadt. Ezen nagy költő ekkor fő kedvencem lett, Posa pedig eszményem, vallási s polgári szabadságáért buzgólkodó hős, mi világboldogítási ábrándaimmal egészen megegyezett. Schiller munkáit annyiszor össze-vissza olvasgattam, hogy még most is egy részét könyv nélkül tudom. Don Carlost tartám ez időben a költészet élő remekének. Önművelődésemet illetőleg ekkor került nálam a pythagorási önmagamnak számolás szönyegre. Írásba foglalám művelődési terveimet, s minden nap reggel első teendőm volt a nap foglalatosságait meghatározni, miket szigorúan végre is szoktam hajtani. E számolás később a körülményektől kényszerítve több ízben elmaradt; de hadnagy koromban egy betegség után újra visszakerült, s éveken át jobban rendszeresítve folytattatott, miről utóbb bővebben szólandok. 17 éves ifjúnak Wieland és Schiller képzelődésre és érzeménye fejlesztésére a legalkalmasabb költők, kivált Schiller, ki eszményi lendülete s magas érzületével az ifjú kebelhez rokonabb, s azt mindig hatalmasabban meg fogja ragadni, mint az inkább realisticus, magát kivált későbbi szüleményeiben, képzelődése legmagasabb röptében is mérsékelni tudó Goethe, ki ennél fogva inkább férfinak való olvasmány, már annál fogva is, mivel teljes felfogására több ember- és világismeretet igényel, mint ez az ifjában található. Foglalkozásom a költészettel végre gyakorlati kísérletekre is felhevített, költeni kezdék, tudnivaló német versekben, mert a magyar irodalom sokkal később kezdődött, s így saját első productióm is költői volt, mint ezt a természet hozza magával, mert a képzelődés előbb fejlőd-
vén ki, mint az ész egyedeknél és nemzeteknél, a költői terményelés megelőzi a tudományt. E versek azonban később tragicomicus véget értek. Hevervén vagy egy évig, Pozsonyban, az országgyűlés alatt, kezembe akadnak, végigolvasom bíráló szemmel, s rosszaknak találom. Nem sokára reá csizmadiám új sarut hoz, oly szűket, hogy kapcámra fel nem húzhattam. Tanácslá, húznám fel papirosra, míg kitágulnak. Ekkor verseim ötlenek eszembe, miket igen sima papirosra írtam volt. Próbálom, s dolog igen jól sikerül; másnap ismétlém a próbát hasonló foganattal, s így, a meleg időben napról napra folytatám próbatételeimet, míg a sima papiros elfogyott, s verseim önlábaim által porrá tiprattak; – a legszigorúbb önkritika, melyet valaha ember első elmeszüleménye felett gyakorolt. Verset nem is írtam azontúl soha, sem németet, sem magyart.

Az 1811-ki országgyűlés alatt 8 hónapot töltöttem Pozsonyban, oda rándulván Kis Károly kir. tanácsossal, atyám barátjával, mint írnoka. Mint rendesen szoktak, sok nemes ifjak tódultak itt össze, mert azt híven vagy inkább magokkal elhitetvén, hogy vajmi sokat tanulnak. Én az első circularis ülésekből²² lát-

²¹ „Milliók ti, kart a karba! Gyűljon csók az ajkakon!” Schiller: *Az örömhöz*. Rónay György fordítása.

²² Az alsótábla négy kerületének – Dunántúl, Dunáninnen, Tiszántúl, Tiszáninnen – külön tartott kerületi tanácskozásai.

ván, miképp subsidiális²³ országgyűlést lesz szerencsénk végighallgatnunk, s azonkívül már ekkor Sidney Algernon híres munkáját²⁴ s Rousseau contract socialját ismervén,²⁵ tehát a magyar dietában nem a nemzet képviselőit, hanem egyedül a nemesi casta küldöttjeit szemlélvén, magyar ruhát nem is csináltattam, hanem az arra kapott pénzen könyveket vettem, s így az országos gyűléseket nem is látogathattam, hanem csak a körieket, mi ítéletem szerint helyesen is történt, mert otthon jó könyveimből csakugyan többet tanulhattam. Általában életemben rendesen nem azt tettem, amit a nagy tömeg, tehát különködtem, de nem szántsándékosan, hanem mivel keblem másra vonzott, s azt ritkán helyeselhettem, mi után a sokaság tolongott. Mi is a kitűnő? Mi a sok közt jelessége által kiválik. Mi által válik ki a jeles ember a sokaságból? Azáltal, hogy okosabb, nemesebb érzésű és cselekvésű másoknál. A magasabbra termett ember tehát természetinél fogva különködő, véleményében, érzésében, cselekedeteiben a sokaságból elütő. Szolgáljon ez igazolásomul, hogy életemben sohasem voltam birkatermészetű.

Pozsonyból felrándultam Bécsbe. Amit itt s az országgyűlésen láttam, feljegyeztem magamnak, s nézeteimmel megbővítve átküldém nagynénémnek Iglóra. Ez volt az első prosai dolgozatom, 18 éves koromban német nyelven. Iglón tetszett, s nagynémem pénzt küldött helyette könyvekre.

Pozsonyból hazakerülvén, útban meghűtém magamat, s az ez okból támadt csúsz atyámnak örvendetes ürügyül szolgált otthontartásra, s hogy később patvariára küldhessen. Principálisomnak régi, tisztelt barátját, a híres Cházár Andrászt nézte ki, jól lehet már ekkor inkább kertész-, mint ügyvédkedett. Gömör megyének e korban két híres tudósa volt, Cházár és Fejes. Ez több olvasottsággal s elmésséggel bírt, de esze olykor a tébolyodás szélén barangolt, a mint végre meg is bolondult. Cházár elméje ellenben a legjózanabb, legélesebb s egyenesen a tárgyak velejébe ható, a magyar jogban s jogphilosophiában páratlannak lehetne tartani. Fejessel eleinte jó barátságban éltek, de utóbb meghasonolván polemizáltak egymással. „Legitne jam Dnus spectabilis, opusculum meum, super editam de suppliciiis capitalibus?” Kérdé egykor Cházár Fejest, kivel Rimaszombatban a megyeház lépcsőin összetalálkozott. „Non legi, sed refutabo”²⁶ – felelt rá Fejes saját félig elmés, félig tébolyodott modorában. Cházár azelőtt megyei főjegyző volt, de éles tolla végett letétetett, utóbb nagy hírral ügyvédkedett a szilicei hegy alatt. Az egyiket Parnasnak keresztelte, mivel benne könyvtárát egy csinos ro-

²³ Meghunyászkodó, unalmas.

²⁴ Sidney, Algernon 1698. *Discourses Concerning Government*. London, Toland. Szontagh valószínűleg a német fordítást használta: Sidney, Algernon 1793. *Algernon Sidneys Betrachtungen über Regierungsformen*. Leipzig, Weygand.

²⁵ Jean-Jacques Rousseau *A társadalmi szerződés* című munkája.

²⁶ „Olvasta-e már, Tekintetes Uram, munkácskámat, amelyet a főbenjáró büntetésekről adtam ki?” „Nem olvastam, de meg fogom cáfolni.”

tundában állította fel, mely név azonban a nép közt meg nem gyökerezett. El-més, lángeszű, de korhely fia tudniillik, ki többet ivott, mint olvasott, ezen kertet a nagyban üzött burgonyatermesztésénél fogva, mellyel az öreg fiatal csemetéit akarta segíteni, Grulyavárának neveztetett, s ezen elnevezés a rozsniaiaktól el is fogadtatott, az öregúr irtóztató bosszúságára. Részemről e méltatlanságban részt nem vettem, nekem e hely Parnass volt, melyet, mint kellett, használtam is, mert a könyvtár számomra nyitva állott mindig, s ha a jeles férfi szigorúan szemmel tartott is, de atyailag bánt velem. „Valami válik fiadból – felelé egyszer az avégett kérdezősködő atyámnak –, de mi, azt nem tudom; azonban hogy ügyvéd nem, azt bizonyosan tudom.” Cházár Andrásnak három felesége volt, kiknek két elsőjétől csakhamar elvált, a harmadikkal, Zsembery családból élte napjai végeig élt. Cházár András magas, szikár alak volt, hosszú, sápadt arccal, magas homlokkal. Feje kopasz. Szobájában rendszeren hálonyban, sárga papucsban s fehér háló sipkában járt, mindig olvasva, írva vagy dictálva. Házi gazdaságát ekkor Luby kisasszony vitte, egy öreg, hosszúorrú, erősen burnótoló szűz, kihez a rágalom nem férhetett. Magaviseletében Cházár komoly s tekintélyes, előadásában rövid, szabatos, élesen beható volt, mint írásaiban. Tösgyökeres magyar ember lévén, még pedig ugyancsak a javából, mégis az akkori szokásnak hódolván, többnyire latinul írt, s e nyelvben, mint maga megvallja, gyakorlat által támogatva, könnyebben is fejezte ki magát. Röpiratait (mik közt azonban több magyar van) többnyire Löcsén nyomatta, még igen primitív állapotban mutató papiroson s betűkkel. Annál jelesebb azonban tartalmuk; az öngondolkodó, tárgyak velejébe élesen beható, az anyag felett uralkodó ész mindenütt kitetszik. Előadása, mint már érintém, rövid, szabatos s világos, mert tisztában volt önmagával, minek előtte tollat ragadott. Azon emberekhez tartozott, kik sokat nem szólnak, de minden, amit szólnak vagy írnak, fontos. Sirkövét s sirírását maga készítette el. Belőle csak e sorok maradtak emlékezetemben:

Szeresd embertársadat, így boldogabb lehetsz
Embortelenséggel semmire sem mehetsz.

Könyvtárát, meghalván, fia és unokája Gömör ágost. hitv. egyházi megyéjének hagyá. A könyvek fele Rozsnyón, fele Csetneken tartatik. Teljes emlékiratát e nevezetes embernek még nem bírjuk; valamit e tekintetben Sztrokay teljesített,²⁷ a kimerítőbb munka engemet, földijét s patvaristáját illetne, s teljesíteném is, ha még valaha Gömör vármegyét hosszabb ideig látogatnom történne.

1812-ben kiűtött a francia-osztrák-muszka háború, s Gömörben többé nem volt maradásom. Katonai pályámat változatlanul szemmel tartva edzettem testemet, fűtetlen szobában háltam, hol csak lehetett, gyalog jártam, egykor Gömör-

²⁷ Sztrokay Antal 1842. Jóléshi Cházár Andrásnak, a' vácsi siket néma intézet indítványozójának életrajza. *Tudománytár*; új folyam, 6. év, 12. kötet. 99–112, 164–175.

ből Rozsnyóig, és vissza, miáltal csakugyan kifáraszthatatlan gyalog katonának képeztem ki magamat, úgyhogy később kétszer több, mint százmérföldnyi utat tehettem gyalog; először mint cadet Bécsből Montreau-ig Franciaországban s innen a déli sereggel Lyonon keresztül Velence közeléig, másodszer mint hadnagy Mantuától Újszandecig²⁸ Galíciába. A kiütött háború által pálya nyilván a képzelt vezérségre, unszoltam beállásomat atyámnál, de ő még egy utolsó próbát szándéklott velem tenni, elküldött Kenyhecre Abanyihoz patvariára. E faluban töltöttem életem talán legszomorúbb napjait, ámbár egy csepp physical bajom sem volt, egészséges, mint a makk, principálisomtól barátságosan fogadva, a háziasszonytól mint művelt ifjú kitüntetve, jó szállás, koszt s kevés dolog mellett, kényelmesen kihízhattam volna, ha szerencsétlenségemre azon gondolat örökké nem kínoz, miszerint ezen átkozott patvaria által a vezérségtől s halhatatlan dicsőségtől elűtettem. Könyv Kenyhecen igen kevés lévén, tollamhoz folyamodtam, agyam sötét gondolatait Elegiákba öntve, prosában természetesen, mert amióta költői szüleményeim felett oly kegyetlen ítéletet tartottam, nem merem többé verselni. Ezen újkori tristiumok abban is hasonlítottak a classicus világéihez, mert hasonló hangulatból eredtek, Ovidiusnak baja is nagyobbára csak képzelt lévén: szívrepesztőleg jaj, mert – Rómában nem lehet, mintha falain kívül a föld egész kerekiségén nem lenne élet és világ.

Atyám végre unván a meg nem szűnő nyöszörgést, s látván, miképp szándékomnál törhetlenül megmaradok, nem bocsátott el ugyan, mint akartam 1812/3. télbe, s ezt igen jól tette, mert a külvilággal vakmerően dacoló ábrándom mellett, az akkori rettentő télben Schwarzenberg seregénél legalább orrom s fülem elfagyott volna; de nem tartott többé hátra a lipcsei csata után. Bátyámtól, Szontagh Lipót nyugalmazott kapitánytól Colloredo-Mansfeld tábornok vezérének ajánlva, elindultam végre egy szállítvánnyal Bécsből Kraller kapitány alatt. Újoncok voltak Sándor császár gyalogezredéből, 300 fő két századra osztva 11 cadetvel. Az egyik századot Kraller maga vezeté, a másodikat, ámbár Colloredo ezredéhez tartoztam, s Sándor császár ezredéből tíz cadet vala jelen, még is nekem adá által, ideiglenesen őrmesternek nevezvén ki. Paradicsomi napjaim kezdődtek. Hátam mögött vala végre a patvaria, Csetnek, Gömör, sőt Magyarország; régi, eddig ki nem elégített vágyam a világot láthatni teljesült; gyakorlati pályára léptem, ki a szabad természetbe, a tett, a dicsőség mezejére a philosophia és költészet elméleti köréből, az írószoba szűk falaiból, s mindezt első lépéssel dicsőn, egy századot Ausztrián, Németországon, Schweizon át Franciaországba vezetve, hogy ott halhatatlan csatákban részt véve, Európát annak zsarnokától megszabadítsam. Körner akkor megjelent verseit még Pozsonyban vettem meg, s minden szava keblemben lelkesült visszhangra talált. Anyám ez időből pár levelet fenntartott; csudálatos, miképp nyomta háttérbe az ifjú ke-

²⁸ Nowy Sącz, a mai Lengyelország délkeleti részén.

belvilág látni s tapasztalni kívánó óhajta s a tettvágy elébbi tanulmányaim érdemét. „Idegen világon haladok előre – így nyilatkozom az egyikben –, hol nekem minden, amit látok s tapasztalok, jobban tetszik, mint hazámban, s ha századommal fegyverbe gyakorolhatom magamat, elfelejtem Schillert és tenfafecsérlő társait.” És midőn később ezen vágy kielégítettet; midőn bejártam az idegen világot, eleget látva, tapasztalva, csatázva, midőn Franciaországból visszatérve anélkül, hogy hazámat láthattam volna, Olaszországba rándulnom kellett, hol a lakosságtól kerülve, mi az ifjú kebelnek fájt, két évig mulatnom kellett, s a honvágy érzelme bennem felébred; mily ellenkező érzelmekkel léptem vissza honom földjére? Határára érve, vonzott a leborulásra, csókolni akartam a viszontlátott szent röget, s midőn Csáktornyán az első magyarul szóló leányra akadtunk, mi, fiatal tisztek csoportostól felé rohantunk, hogy ez nem tudván, mi szándékunk, előttünk rémülve elfutott, míg az utolsó szobában sarokba szorítva, tőlünk csudálkozással hallá, miképp örömünk elragadt, s végre tartani kezdé, hogy határtalan lelkesedésünkben nem éppen legtisztább kezeit rendre csókoljuk. És midőn katonai pályám is végét érte, s az örök békeségben az évről évre visszakerülő fegyvergyakorlat mindennapi egyformaságával kifárasztott, midőn eluntam újoncokat betanítani, hogy néhány év után haza eresszessenek, s újjakkal kezdődjék a soha nem szűnő fegyvergyakorlati körmenet, minden alkalmazhatás nélkül háborúban, csak hogy kész sereg legyen, netalán előfordulható esetekre: ekkor ismét óriásilag emelkedett fel bennem a tudomány s irodalmi élet szeretete, nyugévetem megnyerve, télben megdagadt pofával a legrosszabb időben s útban indultam el azonnal Bécsből Pestre, hol irodalmi barátaim reám vártak, bevonultam egy újonnan épült, alig kiszáradt ház harmadik emeletére, hol csak a házfedelekre nézhettem ki, s nekifogván propylaeumaim írásához,²⁹ boldogabbnak érzettem magamat, mint Croesus kincsei közt, s boldogságomban oly kevésé tudtam magamat mérsékelni, hogy a folytonos dolgozás miatt végre idegeim szenvedni kezdetek, s rögtön Schmecksre³⁰ kellett rándulnom megingatott egészségemet a hegyi levegő, mozgás s hidegvíz fürdés által helyreállítandó.

De térjünk vissza Ausztrián, Németországon s Schweizon át Franciaországba haladó boldog kadétunkhoz. A kitüntetés, melyet őrmesteri kinevezésem által 10 cadétok felett nyertem, szolgálati buzgóságomat tetőpontjára emelte, ámbár századom mindig maga masírozott, s rendszeren 9 szekerek kísérték, mégsem ültem fel soha, hanem jókora vastagságú nádpálcámmal hátul kísértem a szállítványt, vele az elmaradozókat előre kergetve. Hogy mennél előbb a csatamezőre érhessünk, nagy státiókat tétettek velünk, s én izzadva s szomjan megállítva szállítványomat mars közt, be-betértem Bajorországon keresztül az út mellett álló

²⁹ Szontagh Gusztáv 1839. *Propylaeumok a magyar philosophiához*. Buda, Magyar Kir. Egyetem.

³⁰ Ótátrafüred.

kocsmákba, magamat a jó sörrel enyhítendő. Ennek azonban rossz következményei lettek; a hideg sör meghűté felhevült beleimet, s hasmenés lett eredménye, mely meg sem szűnt, mivel okát nem szüntettem meg. Így tartott ez 6 hétig, midőn azután Schafhausenbe érve erőmtől úgy megfogytam, hogy tovább nem bírtam. Magamat kórházba jelentve, Kraller kapitány intett, gondolnám meg, mit teszek, mert ha elmaradok, az ezrednél elfelednek; így semmi sem lesz belőlem. „Mit tegyek tehát?” – kérdeztem. „Masírozzon tovább – felelé –, kísértse meg sorsát, s ha kell, haljon meg az úton.” Elfogadám a merész tanácsot, Vesoulba, Franciaországba érve táborba szállottunk. A föld fagyos volt, hó esett, csipős szél fűtt. Ez kellett még, gondolám, s szomorú arccal ülök a tűz mellett, midőn egy vén katona aggodalmamat észre véve kérdezi: mi bajom? Elmondom neki, hozzá vetve, miképp hitem az, hogy ez az utolsó éjszakám. „Manót! – felelé –, ily idő a katonának nem árt, még frissebb utána.” És e hadastyán jószavai csakugyan beteljesedtek. Többé meleg szobákba nem jöttünk, sört nem kaptunk, hanem mindég hidegben mulatván s veres bort iván, hasmenésem rögtön elmúlt, s az egész táborozás alatt oly egészséges voltam, mint soha azelőtt. Montereau³¹ tájékán elértük az ezredet. Jelentém magamat az ezredbeli segédnél mint magány cadet. „Az úr már három holnap óta tiszt?” – felelé, s bemutatta az ezredes Réceynek, szintannak, ki az 1848-ki bécsi forradalomban mint magyar miniszter elnök a bécsiektől elfogattatott. Szállásomra menet örömemben eltévedtem.

A folytatott háború következtében ezredünk a francia déli sereghez jutott, s nagy csatában vett részt Angereau ellen, a mâconi, villefranche-i, lyoni és rameau-iban. Kétszer tartalékba állván már kétségbe kezdtem esni, hogy a tőlem szívből gyűlölt ellenséggel össze nem csaphatok, végre zászlóaljunk jobb szárnya, mely a múltkori csatában tűzben volt, megáll, s a bal, hol a 10. századnál be voltam sorozva, mellette előre vonul. Tűzbe megyünk, ez világos volt, mert rajtunk volt a sor. Elhaladván főhadnagy báró Vécseynél, ez részvétellel kezét nyújt: „Ha többé nem látnánk egymást!”, úgymond. „Bah – felelék –, sorra elpusztítom őket.” Az ágyú- és a puskaszó mindig közelebb hallatszott, végre egy domb mellett állunk meg, s arcba futunk fel, hol dandárvezérünk, Bakonyi segédeivel s ezredünk állottak. Bakonyi leszáll lováról, s végigmegey arcvonalunkon. A zászlóalj már a francia-muszka háború óta táborozott, a tisztek mind hadviselt emberek voltak, s tudván, hogy nem tréfa, mi előttök áll, komoly arccal néztek vezérökre. Ez végre hozzám érkezik, a régen táplált s ekkorig ki nem elégített harcvágy tűnhetett ki arcomból, mert amint észrevett, azonnal megállott: „Mi ön?” – kérdezé, „zászlótartó” – felelék. „Válasszon egy szakaszt támadásra” – folytatá beszédét. Kiléptetém a negyediket, melynek szárnyán állottam. Ekkor Bakonyi kezével mutatván a vidékre, hol az ellenséget felkeressem, csatárláncbani támadást parancsolt, s a francia voltigeurök³² visszanyomását. „A vidék,

³¹ Montereau-faut-Yvonne.

³² Könnyűgyalogosok.

mint látja, szőlő, a lovasságtól nincs mit félnie, könnyebb célozhatás végett tehát leveheti a szuronyokat. Töltessen!” Teljesítém parancsait. És midőn szakaszom fegyvertöltéssel foglalkozott, én rá emlékezém egy öcsémnek adott szavamra. Elbúcsúzván tőlem Rozsnyón, tábori pipával ajándékozott meg, s regényes hangulatban, mint valék, megígérém, hogy első csatámban belőle pipázom. Ez most eszembe ötlött, s kihúzván zsebemből a pipát, tölteni kezdém. Jaj, de ezredesem nem volt hason érzelmű regényes hangulatban. Felém rúgta, irgalmatlanul lehord, hogy ily fontos percben pipámmal foglalkozom. Érzékeny szívem ezen durva félremagyarázatra megzavart ugyan, de csakhamar összeszedém magamat, s amint szakaszom töltését bevégezé, odahagyám zsémbelő ezredesemet, s mihelyest szeme elől eltűntem, erősen rágyújték, s füstölögve vezetém előre csatározni szándéklott szakaszomat.

És itt, tudom, tisztelt olvasó, irtóztató vitézségem halhatatlan tetteit reményled hallani; de ez egyszer csalódom; rámondanád: kérdés, hazugság, ez is olyan Hány-féle beszéd, melyet minden vén katonától hallhatni. Nem akarok tehát kísértetbe hozni, s elhallgatok. Élettörténetem elősorolása ez iratomban úgysem fő célom, hanem csak mellék, mellőzve tehát e támadás, sőt az egész háború alatt történeteket, csak annyit említek: azon ábrándos, merész aggodalmatlan bátorság mindenütt kísért, és soha el nem hagyott. Hogy ugyan löhetnek, ez eszem ágamban sem jutott, s e bizodalمامhoz hasonló volt szerencsém is, egy golyó sem érinté testemet, ámbár többször erős próbákat álltam ki.

Rendesen azt hiszik a katonákról, első csatájában fél, azután nekibátorodik, s végre megedződik. Ez nálam ellenkezőleg történt; első tűzben sokkal több, ha nem bátorságot, de bizonyosan harcviágyat mutattam, mint a második csatában; de ez, meglehet, nem szolgálhat zsinórmértékül. Ha az embert kötélen fogják katonának, arra nincs kedve, s azután rögtön csatába viszik: elhiszem, nem sok bátorságot tanúsítand. Én ellenben régen táplált szándékom szerint jutottam ellenség elébe, kétszer tartalékban álltam anélkül, hogy a viaskodásban részt vehettem, belőlem tehát a sokáig kielégíthetlen harcviágy mindjárt első alkalommal kitörhetett, másodikban ellenben fárasztó mars után étlen és szomjan hajtottak tűzbe; első gondolatom természetesen más nem lehetett: „adjatok elébb enni.” Mihelyest azonban az ember a golyók körébe bejut, elfeledi fáradtságát s éhségét, ekkor sápadt arcokat nem is lát többé, hanem elébb, támadás előtt; ekkor ideje van még a katonának meggondolni, mi vár rá; tűzbe jutván, s küzdvén dühös, s a veszedelem eszébe nem jut. Egyébiránt, hol annyi ember veszélyben forog, magas és alacsony állású egyformán, ott ítéletem szerint valami rendkívüli bátorság arra meg nem kívántatik, hogy a sarat kiálljuk. Mennyire lehessen az életveszélyhez *hozzászokni*, ön tapasztalásból nem tudom megmondani, a legtapasztaltabb tisztek, kiket ez iránt kérdeztem, megvallák, hogy az soha nem válik tréfának, sőt mindig nehezen esik az embernek. Bátorságomat tűzben soha nem veszítettem, de azon kívül egyszer elborzadtam; előre haladván a brienne-i csatamezőn egy árokban az egy pár nap előtti harcban elhullt muszkákat ki-

fosztva, meztelenül s megfagyva pillantám meg. Ekkor óhajtám, aznap ne jöjjenek csatába, és nem is jöttem.

Az ellenséget a katona mindig gyűlöli, mert tudja, hogy minden, amit emberi ész, tudomány s bátorság feltalálhat, összegyűjt kipusztításunkra. Ez dühbe hoz, s égünk e szíves szándék hasonmértékbeni visszatörlesztésére.

„Testileg tekintve – mond II. Friderik porosz király – az ember inkább postakocsisnak látszik teremtve, mint tudósnak”, s ez igaz, a katona azoknál fogva táborozáskor, ha egyszer nekiedződik, igen ép, egészséges és erős. Olyan voltam, mint a jégmedve, mindig mozgásban, mindig szabad ég alatt, havon hálva, – soha sem érzett testi jólétnek kéje ömlött el valómon, melyet bátor keblem annál inkább érze, mennél bizonytalanabb vala napjaim száma. A sor szélén leginkább érezzük az élet becsét, mint a kedvesét az elválás percenetében. Azonban táborozáskor bizony ép test s ifjú erő kíváncsít. Az újonc, míg hozzá törődik, rendesen elébb valami betegségen esik át, s ha a táborozás oly huzamosan tart, mint az 1812-ki, 1813-ki és 1814-ki, lehet, hogy a sereg fele kórházban fekszik; ellenben ami még ilyenkor is még fennmaradt, az pusztulhatatlan, oroszlán, hyena és tigris együtt. Táblabírák e tekintetben ugyan mondani szokták: lám Melas, Radetzky sat. nem voltak ifjak, s mégis kiállották a sarat; de táblabírák táborozás dolgában rendesen nem tudják, mit beszélnek. A fővezér, ha rossz idő van, üveges hintóban viteti magát, s megállva meleg szobában lakmározik s hál. Könnyű így táborozni, de édes táblabíró úr, tessék csak per pedes³³ próbálni, vagy lóháton is téli időben, és a havon hálva, majd meglátjuk, micsoda hangon füttyöl.

Minden századnál van több gyáva, kit kardlappal előre kell kergetni, de egy pár valóságos hős is, legtöbb bátorságot átalán véve a tisztnek mutatnak, kapitányig; mert ezek szabad akaratból álltak be, s többnyire ábrándozó fiatalemberek, kik magokat ki akarják tüntetni, hogy tábornokok lehessenek; mert erről ily korban s hangulatban senki sem kételkedik.

Tehát ön, tisztelt emlékiró, sem lett tábornok? nem nyert csatákat, s a törököt nem kergette ki Európából, mint erősen feltette magában? Nem ám, mindez, kedves olvasóm, olyféle ábránd volt, mint Kossuth Lajosnál a függetlenségi eszme, azon különbséggel, hogy általa egy ország nem szenvedett, hanem egyedül én magam, s ekkor még nem értem el huszadik évemet, Kossuth Lajos pedig negyvenen felül még álmodozott, mikor már a svábnak is megérik az esze.

És itt tágas pálya nyílik nézeteinket egy tárgyról kiigazítanunk, mely napjainkban oly sok veszekedésre ad alkalmat, tudniillik az ábrándos képzelgés és tárgyilagosságról.

Fogalmaink akkor bírnak tárgyilagossággal, mikor a tárgyakkal megegyeznek tetteink, mikor szándékunk létesül. Ábrándos idealista tehát elméletileg az,

³³ Gyalog.

kinek fogalmi ember, isten és világról elütnek a valóságtól, gyakorlati idealista, ki olyasmihöz fog, a mit ki nem visz, mert ezáltal tényleg kétségen kívül tétetik, miképp eszméi tárgyilagossággal nem bírtak, vagy az adott körülmények közt nem létesülhettek; tehát hogy a cselekvő képzelgéseitől elámíttatott.

Korunkat a forradalom korszakának nevezik, a keresztény emberiség a fennállót eszmék szerint igyekszik átalakítani. Ez oknál fogva az eszményi irány vagy az idealizmus nagyobb tömegben még soha nem mutatkozott a világtörténetben.

Okai ennek: az emberiség általános fejlődési iránya, mely eszmék után indul, eszméket létesíteni törekszik. Ez iránnyal itt semmi dolgunk, mert az emberi természet általános fejlődési irányában gyökeresedvén, természetes alapon nyugszik, tehát a túlságos s azért ferde idealizmus- vagy inkább ábrándhoz nem számítható, mely oktatásunk, vallásunk s életmódunk túlnyomó s azért ferde szellemi irányából ered.

Hasonlítsuk e tekintetben a régi classicus kort a mienkkel össze. Athenében és Rómában az ifjú gymnasium és palestrában³⁴ képeztetett, tehát lélek és test összehangzólag. Átesvén az oktatáson, a proletariusokon kívül, mikre a hon védelme nem bízott, Rómában minden ifjú tíz évig katonáskodott. Ha e pályán érdemeket szerzett, polgári hivatallal jutalmaztatott meg, előregevdén visszahúzódott Tusculanumába, s ha geniusa engedte, írt. Ez a legtökéletesebb emberi művelés, a legtökéletesebb felhasználása az egyéni emberi életnek. Mi lett ennek következése? Teljes összehangzásban fejlesztetvén az ifjú testi-lelki ereje, ép testben ép lélek lakott, egy tehetség vagy erő a másik felett túlnyomóságot nem nyerve, egymást el nem nyomhatta, s ezen egyensúly test és lélek s ezeknek tehetségei közt elősegíté az ész önuralkodását, a jellem szilárdult, a világszemlélet a férfiban tárgyilagosságot nyert, az idealizmus a realizmussal költészetben, tudományban, cselekvésben összeolvadt, s így a gyakorlat az elmélettel is. Goethének szemére hányatott, hogy az újabb költészetet mindig a classicusra, különösen a görögre utalja. Igen, felel reá, a görögök örökké mintáink leendének, mivel önszemléletből indulnak ki, s conceptióikban szertelen nem tévednek, hanem képzeletök legmagasabb röptében is magokon uralkodni, magokat fékezni, mérsékelni képesek. Ilyesmit próbált a nagy költő antik tárggyal s antik kivitellel Iphigeniában, Taurisban, ábrándozó ifjúnak nincs ez úgy ízlése szerint, mint Don Carlos; de a kitisztult ízlésű férfi e művet bizonyosan a világ elsőrendű remekei közé számítandja. Nézzünk végig a classicus világ tudományán. Mi újabbak többet, sokkal többet tudunk, de olvasol Thucydidest és Tacitust, s ha érted e remekírókat, képes vagy felfogni: mondd meg, melyik újabb történetírónál találsz oly tárgyilagos világszemléletet, annyi ember- és világméretet, oly tökéletesen tárggyához mért előadással? Végre a mi a cselekvést illeti: nagy tett-

³⁴ A tornacsarnokban és a küzdőtéren.

re magas szenvedelem kívántatik, de egyszersmind önuralkodó fékezése ezen szenvedelemnek. Minden szertelenség vétek, bűn, a legnemesebb kútfőből eredt is. Epaminondas vezérségét vesztvé közlegénykedett, s midőn a tehetetlen vezér a sereget veszélybe ejtette, a sereg felszólítására kezébe fogadta a vezéri pálcát, megmentette a sereget, s ismét a közkatonák sorába lépett. Cincinnatus ekétől dictatorságra emelkedett, s dictatorságról még magasabban, – vissza ekéjéhez.

Nézzük most, hogy mutatkoznak ezen viszonyok jelenkorunkban? iskoláinkban csak a lélek műveltetik a test elhanyagolásával, mert a gymnastica, a torna (Turnkunst) eddiglé eszme, mely életbe még nemigen lépett. Vallásunk tisztán szellemi, s kivált a protestantizmus körében, érzéki képet nem is tűr; a mellett a munkafelosztás elvénél fogva éppen azon osztályok, melyek a művelődés körében működnek, a gyakorlati életből egészen ki vannak zárva, s sohasem búhatnak ki belébüvölt eszményi körükből: a művész, a tanító művészi termét, könyvtárát, katedráját sohasem hagyja el. A helyett, hogy mindenki önszemléletből indulva isten, világ és embert képezné és magyarázná, nagy része az emberi élet és világig nem is hat, hanem örökké az eszmék körében ábrándozik: a keletkező művész másolja a már létező műveket, a tudós az irodalomba merül, s már fennlévő könyvekből készíti újakat. Hogy semmi se hibázzon, a hiányzó mozgás s örök szobalevegő elrongálják végre a művész és tudós idegeit, máját, s a ferde eszményi világnézet még rásttkóros³⁵ vagy májbajosra, szóval beteggé is változik, minek jeleit az újabb költészetben és philosophiában szertesztét láthatni. Hasonlítsátok össze az újabbkori sentimentalis, romanticus és humoristicus költőket Homérral és Shakespeare-rel, ezen két óriással, kiknek műveiben a legvalódibb világszemlélet a legmagasabb eszményítéssel párosul, az idealismus és realismus legépebb s legtökéletesebb egyesítésében igazolva találjátok a tölem előhozottakat. Tekintsünk továbbá a legújabb philosophiára, kivált arra, mely napjainkban e nevet kizárólag bitorolja, a német speculative? Észrevételből? tárgyból? önszemléletből indul-e ez ki, magyarázva embert, istent s világot? vagy pusztán eszéből? a valódi isméret természetes rendét egészen megfordítva, embert, istent és világot, tehát mindent, ami létezik és gondolható, fogalmak által szerkesztve? Goethének szemére lobbanták, hogy az iskoláról és tudományról olykor kevés tisztelettel szólt; de nem volt-e reá oka? Minden tudománynak, a positiv tudományokat kivéve, mellyek a realitást el nem hagyhatják, az előadott körülményeknél fogva, oly eszményi túlnyomóságot nyertek, oly inpracticusok lettek, hogy az iskolából kikerült ifjúnak, ha hasznukat akarja venni, azokat elébb szerzett élet- és világméretével ki kell igazítania. Ha az ifjú elvégezvén iskoláját, a gyakorlati életbe nem lép, ha más viszonyokba, más álláspontra nem állítatik, hogy előbbi világszemléletét úgyszólván tárgyilagosítva, annak ferdeségét s hiányait ki nem javíthatja, s ki nem egészítheti: soha

³⁵ Szó szerint lépdaganat, de gyakran a hipochondriára használták ezt a kifejezést.

józan practicus emberré nem válik, s a mihez a gyakorlati életben fog, az neki vagy rosszul, vagy éppen nem sikerülend. Sok emberek s az asszonyok általában azt hiszik, lelkes, tudományos ember mindenre alkalmas, és minden körben egyformán jeleskedhetik, mi nagy tévedés. Először ugyanis az elmélet és a gyakorlat között szörnyű nagy köz lévén, a nagy theoreticusok rendszeren rossz practicusok. Általában, ha valaki egyik vagy másik tehetségét óriásilag kifejleszti, a többi tehetségeket elhanyagolja, egyben tudós vagy virtuos, másban tudatlan, valóságos ignorans.³⁶ Nem is minden ember mindenre való: egyike a leglelkeesebb embereknek: Radvánszky Antal volt zólyomi főispán egykor előttem panaszlá, hogy Cebes tábláját³⁷ 6-szor 6-nál feljebb mindig elfeledi; és én azzal vigasztalám, hogy ez nálam szintűgy van, mint hiszem két oknál fogva: először mivel kitűnő arithmetikai tehetséggel csakugyan nem bírok, s másodsor, mivel magány pénztáram rendszeren oly karban van, hogy a magas számokkali sokszorozást nélkülözhetem. A híres svéd virtuos,³⁸ ki életében mindig csak hegedült, oly kevésbé ismeri az embereket és világot, hogy Párisban, hol művészete által ezreket szerezhetett volna magának, majd éhen halt, s kétségbeesésből a Szajnába vetette magát. Utóbb életre való francia nőt feleségül vevén, ez most rakásra halmozza pénzét.

Ha végre jelenkorunk idealismusát a cselekvényi téren tekintjük, ez rosszul számított forradalmakban tünteti ki magát, mik az országok mulását vonják maguk után, s az illetők szerencsétlen felmagasztalását. Hiú, heves, előre törekedő nemzet, ha az öntudat stádiumába lép, de még ez új pályán tapasztalással nem bír, szintoly veszélynek van kitéve. Szabadjon e tekintetben tárgyunk teljes felvilágosításáért három kortársunkat szóba hoznom, két hírest és egy híretlent. Gróf Széchenyi Istvánt, Kossuth Lajost és szerény csekélységemet. Az elsővel egyidőben katonáskodtam, s az utolsó években meghittjei szorosabb köréhez tartoztam; a másikat csak tettei után ítélnem meg, nem tudom, világos öntudat vagy ösztönszerűleg távol tartván magamat tőle, a harmadik fickót teljes ismeret után bírálhatom meg.

Gróf Széchenyi István egészen classicus régi kor módjára képeztetett. Tanult, de mellette lovagolt és vívott is; később 17 évig katonáskodott, közte táborozván, s többnyire a külföldön állomást nyervén. Leoldván kardját, beutazta Európát s Ázsia kis részét; végre hazájában működött mint hazafi és író. Ha nem egyetlen, de bizonyosan legforróbb és legtartósabb szerelme hazáját s a magyar nemzetet karolta fel. Ezt látván hátramaradásában életre, előtörekésre izgatta; de észrevén hanyatthomlok rohanását, mérsékelni törekedett hevét, s számításra bízni, hogy az elérhetőn túl ne ábrándozván, veszélybe ne

³⁶ Tudatlan.

³⁷ Kebész táblája itt: a szorzótábla.

³⁸ A név helyét a kéziratban Szontagh üresen hagyta, nyilván azzal a szándékkal, hogy később utánaéz a svéd művész nevének.

ejtse magát. Az ifjú, tapasztalatlan nemzet azonban nem hallgatott szavára, lepisszegte, leköpte képét. Mint embert és világforgást ismerő, előre látván a következeseket, és pedig részletesen, kétségbeesésében utolsó politikai munkáját, a programmát írta, jós szellemmel, mert minden betűje beteljesedett. Mind hiába, a nemzet ifjúsága okosabbnak tartá magát mesterénél, megtébolyodottnak szidta, s hanyatthomlok rohant, még nem tudni, fálnak-e, vagy pedig sírja gödrébe. Széchenyi egyedül nemzetének élt, s látván annak vesztét, megtébolyodott. És oly törhetlen az ábránd hatalma, azok, kik őt tébolyodásra hozták, s midőn esze helyén volt, felőle hirdették, hogy megtébolyodott, most, midőn esze menthetetlenül elveszett, azt hirdetik felőle, hogy helyén van, és csak tetteteti magát.

Széchenyi lángész volt, elméletileg és gyakorlatilag kiművelt; ismérte nemzetét, embert s világot, gyakorlati eszének próbaköve: terveinek sikere, politikai éleslátásának, jóstehetségének; utolsó politikai röpirata, a programm. Gyakorlatban ítéletem szerint azonban még nagyobbnak mutatkozott, mint elméletben, azért a legbelátóbbaktól a tett férfának neveztetett. Ha tovább működhetik, a Tiszát szabályozza, s vasúthálóval befedi hazáját. A forradalom tönkre tevén mindent, tevékenysége emlékeül mégis fennmaradtak: a Lánchíd, a gőzhajók, a gőzmalom és a pesti séta. Koromban ő volt a legnagyobb magyar, de jóval megelőzván kortársait, úgy járt, mint Socrates, mint Krisztus, mint Huss, mint annyi meg annyi nemesek és nagyok, kik okosabbak levén a tudatlan, elfogult, birka-természetű és böszült tömegnél, azon háládatlan munkát vállalták magukra, azt vakságából kiemelvén jobb útra téríteni.

Kossuth Lajos Patakon tanult. Itt és Debrecenben, ezen tiszta magyar s útihiánynál fogva elszigetelt kálvinyista iskolákban fejlődik ki legtisztábban azon eredeti magyar világszemlélet, melyet én turkomaninak szoktam nevezni, mivel korunkban a szabad turkomanok közt mutatkozik meg minden népek közt leghűbben azon primitív pogány magyar társadalmi szerkezet, élet- és gondolkodásmód, melyet a legrégebb hazai és külföldi krónikák után ismerünk vagy gyanítunk. Ezen turkoman-magyar világszemlélet legsajátlagosabb ugyan, de nyelvünk ázsiai természete és az úttalan vidék elszigeteltségénél fogva a többi népektől, legegyszerűbb is, s természetes, hogy ily természettel bíró egyén elfogultságában legkevésbé ismerheti, értheti s bírálhatja meg a többi népeket és a külföldet, mint viszont a külföldtől legkevésbé ismertetik, s legnehezebben értetik és méltányoltatik. Ezen iskolák nevéndékeinek tehát mindenekfelett legnagyobb szüksége van az ily helyzetben nyert világszemléletet ember- és világisméret által, gyakorlati úton kiegészíteni és kiigazítani. Kossuth Lajosnál azonban, fájdalom, nem történt. Kikerülvén az iskolákból, ügyvédkedett, írt és szónokolt, soha gyakorlati pályán nem forgolódott, soha hazáját el nem hagyá, szóval világszemléletének eszményi, népiesen elfogult irányát, színezetét s egyoldalúságát soha ember- s világismeret által ki nem egészítheté s ki nem javíthatta. Születésénél fogva lángész, szónok és journalista, tanulmányainál fogva

szabadelvű politicus, első fellépésétől fogva nagyszerű, sőt hallatlan hatást kelle gyakorolnia a nemzetre, mely az öntudatos haladás stádiumába lépve ifjúkori tapasztalatlan politicalai idealismusba éppen oly hevesen belémerült, mint Kossuth Lajos, melynek ő legeredetibb, leghűbb, leggeniálisabb s legékesebbszólo organuma volt. Népszerűbb ember Kossuth Lajosnál, s kit magyar forradalom följebb emelhetett, nem lehetett a hazában, de a fennálló körülményeknél fogva éppen azért rombolóbb és separatisticusabb sem. Széchenyi István alapelveiben Kossuth Lajossal megegyezett, alkalmazásban, vagy mint Széchenyi azt nevezé, „modorban”, azonban éppen oly messze távoztak egymástól, mint messze áll a realismus az idealismustól. Széchenyi István építeni akart, építeni, amint a körülmények engedték; neki a kivihetőség, a siker fő szempont volt, Kossuth Lajos ellenben mindig csak az elvet tartá szemé előtt, valósulása neki társadalmi postulatumnaként tűnt elő, melyet nemcsak követelni, de ki is vívni a szabadelvű polgár- és hazafinak kötelessége. A valóság soha nem érve el az eszmét s így a status quo a politicalai idealismus követéseit, kivált oly ezer éves ázsiai s középkori szerkezetű országban, mint honunk. Kossuth Lajos megátalkodott politicalai idealismusának lényegesen felforgatónak kellett válnia, s amint nagy volt izgatásban és lerontásban, tehát mint forradalmi ember s e tekintetben egyike a legnevezetesebbek egyéneknek a világtörténetben; éppen oly kicsinynek mutatkozott mint status férfi s jellemzilárdságra nézve, mint ember. Ha valamit teremtett is, az rövid lét után kezei közt elenyészett, a magyar gyáregyesület, a védegylet, a kereskedelmi társaság, a magyar függetlenség; vagyonpusztulást, börtönt vagy akasztófát hozván mindazokra, kik körülte működtek. Elfogult magyar politicalai idealismusában, a külföld viszonyait nem ismerte, és ha ismerte volna is, nem lett volna képes méltatni. A nemzetre nézve, mint szónoklatából kivehetni, őt kivált valami zavart eszme a népről, vagy mint ő azt nevezé, a milliokról téveszté. Azt hitte, ha ezeket felizgatja, súlyok által is (ránéhezvedvén az ellenekre) képesek leendnek a magyar minden ellenségeit összezúzni, bár egy világ álljon fegyverben ellene. Álló seregről legkisebb valódi fogalma sem volt, nem is álmodta, hogy ez tudományosan mozgatott gép, melyet viszont csak géppel lehet meggyőzni, s hogy nincs ember és nemzet a világon, mely ép észszel (átlátván az absolut sikertelenséget) kaszákkal ágyúknak rohanhasson. Ez oly képtelenség, mintha úszó gőzhajóval, gyalogló gőzkocsival versenyt akarna futni.

Kossuth Lajos szertelen, embert s világot nem ismerő politicalai idealismusa egy országot romba dönté, egy nemzetet hozta sírja szélére. Így ítél, így kell ítélnie a kortársnak, ki cselekedeteinek *eredményeit* szemé előtt látja, tehát számításai helyességének *végpróbáját*. De midőn így ítél, a végítéletet a történetre bizza. Egy ember maga keveset tehet, hatalmas csak a tömegek élén, ha tőlök követtetik. Napoleon kezébe kaparintá egy nagy nemzet fegyveres erejét, s egy ideig ura lett Európának; Kossuth Lajos a magyar forradalmat nem vezetheti, ha a felhevült ifjú, tapasztalatlan nemzet őt nem tolja, nem követi. Őneki abban, a

mi a forradalom alatt történt, mindenek felett legtöbb része van ugyan; de általában véve a forradalmat az ifjú felhevült, tapasztalatlan nemzet értelmiségének kell tulajdonítani. A politikai idealizmus sírunk szélére sodrott; azonban az isteni gondviselés enyészetből támaszt életet, útjai foghatatlanok; céljai kivitelére olykor gazt és bolondot is használ. Ez oknál fogva emberi keblünk korlátoltságában függesszük fel a valószínűleg bekövetkező végeredményre nézve ítéletünket: de feladatunkat illetőleg ne kétségeskedjünk: gazt és bolondot használatra talál a gondviselés mindig eleget; nekünk az legyen gondunk, hogy mint becsületes és okos emberek használtassunk.

Végre az újkori idealizmust felvilágosítani szándékló igyekezetemben azon ábrándozó ifjúról kell szólanom, kit, mint mondám, igen jól ismerek, mivel philosophus létemre lelkiállapotjait régóta a reflexio szemüvegén át szemmel tartom, s így felsőbb álláspontról tárgyilagositva meg is ítélem. Ezen ifjú, mint hallottuk, mindenestre halhatatlan ember akart lenni, elébb híres tudós, utóbb nagy hős és vezér. Ha a gyakorlati életben ki nem józanodik, hihetőleg valami Fichte-féle bölccsé válik, de gyakorlati pályán hasznát alig vehettük volna, dohányt, dinnyét, mikben később remekelt, ügyesen alig természet, legfellebb burgonyát rosszul s hihetőleg szükségből, mert életrevaló ember nem válik belőle, s alkalmasint végre azon sors éri, mi tudós földijét, Fejes Jánost, ki, mint Kazinczy Ferenc, vénségében koplalt. Szerencséjére azonban katona lett, s e pályán azonnal maga Napoleon vette orvoslásba, oly ágyúdurrogást gerjesztvén fülei körül, hogy a legátalkodottabb idealista is kijózanodott, s a realis világ hatalmát elismerte volna. El nem utasítható valóság, mint tudva van, az ábrándozás sírja, s valóban a hadakozó ifjú szemei előtt nagyszerű világtörténet vonult el. Napoleon Európának parancsoló ura, kinek trónja és hatalma mindenkorra látszék megalapítva, egy pár hó lefolyta alatt megbukott s számküzetett. Ily eredmények szemléletére az ifjúnál az ábrándozás szemképrázó ködfátyolának szét kelle oszlania. Ő maga pedig, mint a tisztelt olvasó gyaníthatja, sem vezér nem lett, sem csatákat nem nyert, hanem a béke hadnagyi rangban találta, mi igen természetesen történt. Tudniillik egy kissé későcske állott be katonának, és táborozás alatt, mely időben lehetetlen elméleti kiképzést nyerni, és így, ámbár az előléptetésben is nagy szerencsében részesült három hónapos zászlótartó lévén, midőn Colloredo-Mansfeld ezredéhez ért, s hadnagynak előléptetvén egy pár havak múlva báró Máriássy tábornoktól, rokonától saját ezredénél, mihelyest tulajdonos lett; ámbár tehát mindig soron kívül előléptetett, nem sokára rá beállván a béke, s így az előhaladás megakadván, tábornokságig nem küzdhetett fel magát, s annál kevésbé nyerhetett csatákat. Az 1815. nápolyi táborozás után, melyben csak eleinte részesült, a sereg száma leszállított, tömérdek számfelüti tisztek maradtak fel, s 14 év kellett hozzá, míg lassan besorozhattak, s az előléptetés megint megnyílhatott. Az ifjú ezalatt katonailag is kiképezvén magát, férfira érett, soron kívül lett ismét al- és főkapitány, de 1815-től fogva a béke tartott egész 1847-ig, tehát 32 évig, nem győzte végigvárni, elunta

a minden évben újonnan előkerülő újoncgyakorlás örökös mindennapiságát, s hogy nyomát hagyja életének, mint kapitány nyugalmaztatta magát, s új (irodalmi) pályán törekedett azon koszorúkat aratni, miket tőle a sors a gyakorlati ösvényen eltagadott. Ily különbség létezik az eszme és a valóság közt. A gondolat szabad röptében, de a reális világ korlátolt, itt a körülmények tolongásában működünk, s szándékunk sikere száz szerencsés esetek összetalálkozásától, a szerencsétől függ. Sorsom mint katona valóban csodálatos is volt. Táboroztam, csatáztam, mikor nem értettem hozzá, tudniillik katonának állván kiműveltem magamat, mint ember, de mint katona alig volt az egész seregben tudatlanabb újonc nálamnál. Utóbb békében megtanultam nemcsak a fegyvergyakorlatot, hanem a tacticát és stratégiát is, az ezredbeli iskolákban katonai tudományokra oktattam nemcsak a cadetokat, hanem egyszer ezekkel együtt a fiatal tiszteket; ezredbeli könyvtárnokká is neveztettem ki, s így kérdés nélkül mondhatom, nem csak az ezred, hanem általában a sereg tudományosan művelt tisztjei közé számíttathattam. Azonban ezen művelődés célját nem érte, örök béke uralkodván nem alkalmazhattam tudományomat, s midőn végre egész Magyarország fegyverben felállt, oly elagottnak találtam magamat, hogy katonáskodásról többé nem lehetett szó.

Tehát eredmény és cél nélküli volt egész katonáskodása? – kérdezhet itt valaki. Nem volt, barátim. Sokat láttam, hallottam, tapasztaltam, tanultam; legfőbb nyereségem pedig az volt, hogy ember- és világismeretet szereztem magamnak, s józan gyakorlati belátású ember lettem. Ah, édes olvasóm, ha forradalomban élünk, s ötven éven túl vagyunk, ha a világ hívsága nem bánt többé, s nem hányatunk remény és félelem közt; ha életünkben annyi fél és egész bolonddal összetalálkoztunk, fájdalmasan tapasztalva, hogy mily csekély adagban osztott szét e világban a józan, magát, embertársait s a világeseményeket nyugodtan felfogni s megbírálni tudó józan ész s az önmagát mérsékelni s cselekedeteit helyesen intézni tudó okosság, akkor, felhagyva az ifjúkori embercsudálással, pusztán tudományra vagy előkelő tehetségre nem adunk többé sokat, látván, mily messze téveszthetik az embert meggyőződéseiben s cselekedeteiben, ha félszeg egyoldalú állásponttal vagy ki nem ábrándult valótlán képzelgésekkel vannak összekötve. Fichte, Schelling, Hegel nagy tehetségű teremtő gondolkodók, de hatottak-e át a tárgyilagos valóságig? Olyan-e az élet, ember és világ, mint azt rendszereik előtűntetik? Napoleon óriási tetterővel bírt; de hát csudáljam-e, hogy ő azt embertársai alávetésére használta? Kossuth Lajos lángésszel s elragadó szónoklattal van felruházva, s én is bolondja legyek-e, ha azt képzeléseiből elragadva a nemzet pusztulására használja? Minden isméret csak anynyiban érdemel helyeslést, a mennyiben igaz, minden cselekvés, a mennyiben sikerül, s a jót és hasznosat előmozdítja. Rendkívüli tünemények zajt ütnek, s a sokaság szemét, száját eltátva csudálkozva gerjed; de a józan gondolkodó főnek a külszínen túl a dolgok velejébe kell hatni, s ilyen előtt elenyészik a hiú fény. Én életemben a német szemlélődő filozófia ellen mindig csatáztam, bátran ki-

mondván, miképp elveiben hamis, alkalmazásában az életben hasznavehetetlen. Igazán, én még az öreg Raimarustól is többet tanultam (s őt nagyobbra is becsülöm), mint akármennyi újabb német speculativ philosophustól. És mint Fichte és Hegel ellen, úgy csatáztam életemben Napoleon és Kossuth ellen is, karddal és tollal, félre nem ismerve lángeszöket, de tagadva helyes alkalmazását. Katonai életem fő nyereségét pedig *világszemléletem kijavításába helyezem*, melynél fogva képzelgések martalékvá nem lettem többé, hanem tárgyilagos felfogásra kiképeztettem. Tapasztalt emberektől hallottam, hogy a katonai rendben igen ki lehet magát művelni; és ez csakugyan úgy van: mindig vándorolva sokat látunk, tapasztalunk, ember s világismeretünk szaporodik, s a szigorú fegyelem által pontos, önuralgó emberekké válunk, kik magokat az élet különböző viszonyaiban okosan alkalmazni, a hatalomnak, ha elkerülhetetlen, alávetni, de azt kezökbe kerülvén, ügyesen gyakorolni is tudják. Katonákat azért gyakran diplomatai pályán is alkalmaznak; nagy katonák rendszeren ügyes diplomaták is, s mivel e két tulajdon országlásra kívántatik, az éjszakamerikaiak igen bölcsen elnökjeiket rendszeren a katonák sorából választják. De hadd beszéljek magamról. Az iskola elméleti ismereteit gyakorlati pályán kell kiigazítani, másképp nem szabadulunk a képzelgésektől, s fogalmaink tárgyilagos érvényességet nem nyerhetnek. Erre igen ajánlható a katonai pálya s különösen a táborozás; mert itt a leghatalmasabban beható valóság vesz körül, ágyú- s puskagolyó, fárasztó marsok s olykor a legnagyobb inség. Vége szakadván a háborúnak, többnyire Olasz- s Lengyelországban állomásoztam, tehát idegen földön s nemzetek közt. Ez szemléletemet egészen új álláspontra helyezé, melyből nemzetemet és hazámat úgyszólván tárgyilagositva ismerhettem meg. Minden gondolkodásunk tudniillik, ha jól megvizsgáljuk, összehasonlítás által történik; ahol nincs összehasonlítás, ott nem is ítéltünk, s azt nem is ismerjük meg. Így magunkat csak a külvilággal összehasonlítva. Öntudatra is egyedül ez úton jutunk. Más embereket magunk után, magunkat mások után ítéltünk meg legjobban. Innen van, hogy ember, ki szülőföldje szűk köréből vagy hazájából soha sem kerül ki, népiesen vagy nemzetiesen elfogult, s ez elfogultságból pusztá rövid kirándulás által a külföldre nem szabadulunk még meg, legalább nem mindegyik, hanem ha mint a katona, a külföldön éveken át lakik, magát az idegen viszonyokba s gondolkodásmódba úgyszólván beléli: akkor szelleme más álláspontra lép, s tárgyilagositván nemzete s hazája gondolkodásmódját s társadalmi viszonyait, azokat egymással összehasonlítva, teljes valóságukban szemlélheti és ítélteti meg. De valóban ideje lesz már e vizsgálatokat elhagynunk, hogy életutamat tovább folytathassam.

Visszatérek az 1814-ki táborozásra Franciaországban. Az ezred, melynél szolgáltam, tót ezred volt, s én voltam a századnál az egyedüli tiszt, ki a legénységgel anyanyelvükön beszélni tudott; a kapitány ennél fogva csata előtt engem használt a vitézek bátorítására, s még most is víg kedvre derülök, ha tót szónoklatom akkori remekei jutnak emlékezetembe. A sereg egyébiránt requisí-

tiókból élt.³⁹ Bankókat nem lehetett használni; a pengő pénzt pedig a külföldön hagyni nem volt tanácsos; így lett, hogy az egész táborozás alatt csak egyszer kaptunk 1/3 havi pénzt, a hátramaradást utóbb hazaértünkben fizették ki. A feyelmet mi, tiszték tehetség szerint tartottuk fenn, s a rablásoknak elejét venni iparkodtunk; de háborúban, kivált csatázás közt, ez nem mindig lehetséges. Önmegelégedéssel mondhatom, miképp fogalmaim e tekintetben már teljesen tisztában voltak, azért a győzedelmes háború egész lefolyása alatt magam nem szereztem semmit, de legényem egy kefét és egy törülközőt dugott el, s én érezvén e tekintetben szörnyű szükségemet, a tettet szóba nem hoztam. Minden nap tovább menvén késő is lett volna. Kapitányom Radossevich, ámbár másképp derék fiatal ember, az enyim s tiedre nézve ellenséges földön horvát népi szemléletéből nem tudott egészen kivergődni. Egykor minekünk, tisztéknek egy üresen álló, de teljesen bútorozott ház a maire-től⁴⁰ adatott át, becsületünkre, hogy semmi sem vész el. Mindamellett észrevettem, miképp a kapitány emberei a zárt szekrényeket feltörik, s az ott talált asszonyi ingekből magoknak s a kapitánynak fehérműüket készítenek. Az igaz, hogy erre rettentő szükségünk volt, de az eset mindemellett véremet fellázítá, s bízván kapitányom barátságában, kijelentém előtte, hogy ez lopás. Nagyon megharagudott s lehordott, hogy újonc létemre nem tudnám, mi háborúban szabad, és mi nem sat. Egy más alkalommal pedig saját önmegtágadásom mulatságosabb próbának tétetett ki. Fegyverszünet állott be, s mi, századbeli tiszték egy gazdag grófi házhoz szállásoltattunk. Beléptünk a fényes terembe az asztalt terítve s étkekkel francia modorban gazdagon megrakva találtuk. Az öreg gróf, fia, ennek felesége s a gróf két szép leánya fogadtak. A kapitány végigpillantva rajtunk, midőn látta, hogy piszkosok vagyunk, engedelmet kért az átöltözködésre, s mindegyikünket külön szobába vezettek. Én azonnal átadám legényemnek kefélésre egyetlen erősen, de jól fődözött formaruhámat, s ingben borotválkozni kezdém, kivévén a fehérműüket, mik tiszták voltak ugyan, de éppen olyan rongyosak, mint azon ing, melyben borotválkoztam. E foglalkozás közt lépteket hallok az előszobában. Ha csak a manó a grófkisasszonyt be nem hozná, gondolám, mert még ekkor nagyon szegénykező zászlótartócska voltam. Azonban valaki csakugyan belép, s amint pofám vakargatása közt hátranézek, nem kis rémülésemre a fiatalabb grófkisasszonyra ismerek. „Engedelmet, tiszt úr – szóla ez –, egy kérésem van, de ne tessék kosarat adni.” „Semmi esetre” – felelém, mindenképp arra törekedvén, hogy tőle mennél előbb megszabaduljak. A kisasszony könnyű léptekkel elhagyá szobámat, s csak hamar két új inggel visszatér. „Adott szavánál fogva – szóla – oly szíves leend e csekélységet tőlem emlékül elfogadni.” A szegyenlős zászlótartó zavarában majd a föld alá süllyedt, s elég libácska volt egy gazdag grófkisasz-

³⁹ Rekvirálás.

⁴⁰ Községi önkormányzat.

szonytól egy ajándékot el nem fogadni, melyre felette szüksége volt, s melyet magának az akkori körülmények közt rögtön meg nem szerezhetett.

Beállván a béke, ezredem visszatérítettett Bécsbe. Itt, hogy ruházhassam magamat, ezredesemtől, Récseytől, a hátramaradt hópénzemet kértem. „Az úr – felelé nem éppen a legudvariasabb hangon – nem tartozik többé hozzám, hadnagynak lépett elő Máriássy ezrednél, ránduljon tehát oda, és vegye ki pénzét”. Ha csak eddig van, gondolám derült kedvemben, s egy mély, de szótalan meghajlással végbúcsút véve ezredesemtől, úgy mindjárt segítünk a dolgon. Széles jó kedvemben belévetém magamat s húsz fontot alig felülhaladó poggyászatot egy bérkocsiba, ámbár egy krajcár sem volt birtokomban, s azonnal Pozsonyba rándultam Lipót bátyámhoz ruházási s úti pénzt tőle felveendő. Ezen sikerteljes pártfogója katonai pályafutásomnak mindkettővel szolgált, visszatérítési kötelezés nélkül, s kiindított Alexandriába,⁴¹ hol akkor ezredem tartózkodott. Itt a tisztek akkoron etapokon éltek; hó pénzünkön felül mindennap 5 frankot kaptunk. Hátramaradt pénzem is kifizettetett, s így gazdagnak éreztem magamat, csinos formaruhákat csináltattam, fiatal, egészséges s újonnan előléptetett tiszt voltam – ember és világ rózsaszínben terültek el előttem.

Alexandriából Páviába⁴² tétettünk át. Ez első évet a fegyvergyakorlat betanulásával töltöttem. 1815. a nápoly-francia háború ütött ki, ki is indultunk Murat ellen, de a tollentinói csata után, melynél egyébiránt ezredünk jelen nem volt, visszatérítettünk Franciaország felé, egy zászlóalj Piacenzában őrseregül hátramaradván. Ennél volt saját csekélységem besorozva, s ha lehetett, elharaptam volna a fejemet, hogy a többi zászlóaljjakkal Franciaország felé nem indulhatam, ott, mint hittem, babérkoszorúkat aratandó, mert már akkor értettem a mesterséget. Azonban a waterlooi csata ott is korán véget vetett a táborozásnak, s én tomboltam örömben, hogy többi bajtársaim sem arathattak több dicsőséget nálamnál, Piacenzában azonban igen jó dolgunk volt, itt is etapokra éltünk; bekövetkezvén a béke, bennem a tudományok iránti szeretet újra feléledt, de az olasz irodalmat, csekély ismereteimnél fogva az olasz nyelvben, nem használhatám, egy antiquariusnál Wolf és Heineccius latin philosophiai munkáit szerztem magamnak, s a legszorgalmasabban forgattam. Wolf perfectibilitás-elve nekem akkor igen tetszett, s valóban, egyéni philosophiának, önmagát művelő ifjú számára alig létezhet jobb.

Piacenzából zászlóaljam Mantuába ment. Itt nagy őrség (Garnison) gyűlt össze többnyire oly helyekről, hol a tisztek etapokat kaptak. Sok pénzünk volt, s ez egy hamis kártyást az őrség kizsebelésére ösztönzé. Midőn Szontagh Lipót bátyám Posonyból a sereghez elküldött, jól emlékszem, több jó tanács mellett három aranyat is adott utamra. „Én – mondá ő – katonáskodási időmben mindig 12 aranyat tartottam tartalékban, soha el nem költvén azokat, s így mindig pénzem

⁴¹ Alessandria, olasz város Genova és Milánó között.

⁴² Padova.

volt. Kövesd a példámat⁴³. Tudnivaló, szentül ígérém, még pedig komoly elhatározott szándékkal; de mit ígérhet tapasztalatlan, világba induló ifjú, ki nem tudja, mennyi s minő kísérteteknek leend kitéve, s nem ismeri a módot ellentállásra vagy kitérésre. Táborozás közt Bakonyi tábornokhoz ordonance-ra⁴³ küldetvén, ott több tisztet találtam; a tábornok kinyargalt volt, nem tudom, hova, és mi elunván magunkat, kártyázni kezdtünk, elébb kis pénzen, utóbb neki hevülvén nagyobb összegekben, s midőn Bakonyi éppen az udvarra visszavágtatott, s mindnyájan felugráltunk, elibe menendők, utolsó aranyam másnak zsebébe került. Hogy táborozás közt a tisztok kártyáznak vagy kockáznak, azon nem lehet csudálkozni. Miért ne kockáztassa az pénzét, ki életét kockázza? Mindamellet a szerencsejátékok táborozás közt, mint kívülről azon szenvedelmekhez tartoznak, melyek nem ártanak annyira másnak, mint magunknak, sőt melyek már sok gazdag, másképp becsületes, sőt tudós embereket is tönkre tevék. A németek ezen szenvedelmeket die drei bösen W-nek nevezik: Wein, Weib, Würfel.⁴⁴ A kártyázás- és iszákosságnak az a tulajdona van, hogy martaléjkukat mindig mélyebben örvénybe süllyesztik; szerelmi kicsapongásokra nézve az ember a korral javul, csakhogy rendesen későn. Rendezett életű egyén s ki függetlenségét kockáztatni nem akarja, a két elsőről átaljában mondjon le, az utolsót pedig, ha felesége nincs, úgy fékezze, hogy zsebjét, egészségét s lelki nyugalmit ne háborgassa. Erre sok öngondolkodás, emberismeret s jártasság asszonyi körökben szükséges. Ami a kártyázást illeti, ebbe már Piacenzában is belételegyedtem, Mantuában még inkább, tudnivaló csekély pénzzel, de a veszteségek még is sokszor megzavarták lelki nyugalmit. Mantuában végre legtöbbet veszítettem, de utolsókor is; elvesztém tudniillik kéznél levő pénzemen felül egész éppen kikapott 23 pengő forintból álló hópénzemet. Az összeg mindenestre csekély volt, de mindenem, s ami érzékennyé tette, az, hogy azonnal utána Mantuából kiindultunk Galíciába. Hogy csak elmehessek, s az úton költségem legyen, későn őszkor új köpönyegemet kelle eladnom, s téli időben frakkban Lengyelország felé masíroznom gyalog, mert frakkban szekeren a hideg miatt nem ülhettem. Mindez összevéve oly hatalmas leckét adott, hogy azóta szerencsejátéktól mindig óvakodtam. A szóbahozott hamis játékos pedig olasz szerencselovag volt, deli tekintetű ember, tartásban, maga mérséklésben nemesen szembetűnő egyén, később rajta kaptam. A pincérrel, ki a kártyákat hozta, s a kártyacsinálóval egyetértett. A jelek csak neki valának ismeretesek. Lembergben létemkor, hol titkon sokat kártyáztak, egy tiszt az őrségtől hamis játék miatt elbocsátatott; de ő azontúl is folytatta mesterségét, s abból élt. Egykor bejön egy lengyel nemes, s ezt az extiszt ki akarta zsebelni, de amaz ügyesebb hamis játékos lévén, az extisztet zsebelte ki. Ez szörnyű bosszúságában két más hamis játékosal egyesül, belé vonja a játékba, s az egy hamis játékos három ellen elveszíti a csatát. Az én

⁴³ Feljebbvalója személyes szolgálatára beosztott katona, küldönc.

⁴⁴ A három gonosz W: bor, nő és kocka.

extisztem másnap diadalmas arccal hozzám jött, tudtomra adván, miképp úgy megrakták, hogy egy krajcárja sem maradt, s nagylelkűségükhöz kelle folyamodnia, hogy csak elutazhasson. Ily tapasztalások valószínűvé teszik, miképp a professzióbeli kártyások nagyobb része hamis játékos. Nem gondolható, hogy ember egész lételét napról napra kockán vesse anélkül, hogy módokról gondolkodják, mik által végpusztulását megakadályozhatná. Másokat a nyerészkedési vágy sodorhat az örvénybe.

Az 1815/16. évi télben zászlóaljam, mint már érintém, Galíciába tétetett át, a szandeki kerületbe,⁴⁵ mi, tisztok, Olaszországban nem levén meleg ruhánk, többnyire gyalog masíroztunk, én előadott oknál fogva mindig. Ily mars békeségben egyike a legmulatságosabb történeteknek, melyek embert érhetnek. Az egyes utazó magánosan, idegenen járja be az idegen világot, a katona legalább egy zászlóalj társaságában úgyszólván magával hordva házát, családját, mindig ismerősei, barátjai közt, a szokott viszonyokból ki nem lépve. A gyaloglás társaságban ahhoz szokott ép embernek éppen fejedelmi élvezet, melyet én mindig nagyra becsültem, semmit sem találván unalmasabbnak, s ha folytonos, tűrhetlenebbnek, mint a szekerezést, történjék ez lóval vagy gőzzel. Hisz az ember nem portéka, hogy magát tovaszállíttassa, mint a liszteszsák.

Ez alkalomkor előre rándulván szülőimet meglátogattam Csetneken. Először láttak ismét, a mióta katona lettem, s háború után örömök ezért végtelen volt. Mikor két év előtt háborúba indultam, anyám lelkemre köté, írjak gyakran, s ezt teljesítém is, de a harctérre érvén, s nem tudván, hogy minden seregnél van tábori posta, leveleim elmaradtak, s csak akkor folytatni kezdém ismét levelezésemet, midőn fegyvernyugvás után Németország szélére értünk. Kimaradván leveleim, anyám azonnal véres csaták közepén végveszélyben látott, látta, miképp lövik, szúrják, vágják, gyilkolják forrón szeretett, páratlan fiát, s szíve majd szétrepedt keservében. Atyám eleinte az alaptalan gyanút ki akarta verni fejéből, de midőn ez nem sikerült, midőn folytonosan sírva s hétről hétre várt levél mégsem érkezett, atyám végre maga is elhitte halálomat, s nagy bánatosan kiment pelsőchegyi kertjébe, s ott egymásra rakott kövekből síremléket emelt saját kezével, azt felírással is ellátva. Végre a levél mégiscsak megérkezett. Derült, önérzésteli előadásban, elősorolván benne a csatákat, mikben részt vettem, önmegelégedéssel kitüntetve, miképp magam is egy szem valék azon európai láncban, mely a zsarnok trónját ledönté. Atyám elolvastván leveletem, neheztelt anyámra, hogy jobb meggyőződése ellenére elbolondítá, s kisietett kertjébe a síremléket lerombolandó. Annál inkább ápola ellenben egy szomorúfüzet, melyet öcsém bán hangulatával összhangzólag, eltávozásomkor nekem emlékül ültetett, s egy körte csemetét, melyet én oltottam volt, s mely igen buján sarjadosott. Mantuából Magyarországon keresztül menvén, egypár napra szabad-

⁴⁵ Nowy Sącz, a mai Lengyelország délkeleti részén.

sággal hazarándultam. Pelsőcön az éjszaka elért, de tovább folytatván utamat, éjjélkor értem házunkhoz. A cselédek akkor földszint, szüléim első emeleten laktak. Belépven tehát a cselédszobába, gyertyagyújtást parancsoltam. Senki sem mozdult. Dörgő szóval ismételvén parancsomat, egy női hang a sötétben tudtomra adja: hogy „hajdú uram, biz maga is gyújthat gyertyát”. Ősém ekkor alszolgabíró volt, s a cselédek, hallván a kardcsörgést, azt hitték, hazajött, s a hajdú lépett be a szobába. Nekem azonban e felelet rejtvény levén, hogy sötétben feloldásával bajlódjak, hadnagy elhatározottsággal a megszólaló nőt ágyban lábnál ragadtam meg, s húzni kezdém kifelé. Az alvók erre felugrándoztak, a nő gyertyát gyújtott, körültekinték az idegen tisztet, míg végre egy vénasszony rám ismert. Felküldém a szolgát, költse fel az öreg Marist, hajdan volt szárazdajkám, s ez nyissa fel a nagy teremet, anyámnak pedig csak reggel adják érkezésemet tudtul. Az öreg Maris Ádám öcsémet gondolván, csendesesen felnyitja a teremet, de szavamat hallván rám ismér, s örömeben oly nagyot kiált, hogy anyám a mellékszobában felébredt. „Ki az?” – kérdé? Ádám, felelé Maris. „Nem az – viszonzá gyanítólag anyám –, Gusztávnak kell lenni”, s kiugorván ágyából, felém rohant, s nyakamba borult. A boldog lefektetett ugyan, de hogy aludni hagyhasson, az neki lehetetlenség volt. Reggelig ágyamon ülve beszélt velem, s midőn elhagyott, hogy kialusszam magamat, érkeztem híre Kati unokahúgom fülébe ért, ki atyjával földszint lakott. Éppen el akarván aludni, nekem esett, s én látván, miként a szeretet áldozatja vagyok; s alvásról szó sem lehet, nevetve kiugrottam ágyamból, s felöltözködtem.

Olaszországból úti levelünk eleinte csak Budáig volt utasítva, mely okból azon remény támadt bennünk, tisztékben, hogy Magyarországon maradunk, mi nagy örömünkre szolgált, mert Olaszországot szívesen hagyánk el, nekem ott sem olvasmányom, sem társaságom nem volt, s azt a fiatal, művelt tiszt érzékenyen érzi. Az olasz, mint a déli népek általjában, nem hadias, elpuhult nép, nem szereti a katonát, s minden módon óvakodik vele érintkezésbe jutni. Az ember állván az emberhez legközelebb, ezen hiányt az éghajlat, természet s művészet szépsége ki nem pótolható, de midőn Pestre érve innen Galíciába utasítottunk: szomorúság fogta el szíveinket, mert művelt, szép éghajlatú s természetű országból zordon éjszaki természetű, éghajlatú s műveletlen és szegény országba gondoltuk magunkat számkivetve. „Megyünk – így írtam haza – oly vidékre, hol hó fedí a földet, s a farkasok éhségtől ordítóznak”.

Azonban ezen elhelyezés közelébb hozott a német irodalomhoz, azon kút-főhöz, melyet ez időben művelődésemre egyedül használhattam, s ez elhatározó előny volt. Iglón keresztülutazván Palzmann György bátyámtól egy kis könyvtárt vivék magammal, s ezt az 1815/16. télen át Chelmietzi⁴⁶ éjszaki magányomban, közel Újszandechhez, olvasgattam; Balog zászlótartó pedig, volt

⁴⁶ Chelmieć, ma Nowy Sącz külső kerülete.

debreceni togátus, Kazinczy Ferenc minden munkáit hozta magával, mikbe nagyon belészerettem, először közelebb ismerkedvén meg a magyar irodalommal, mégpedig fényoldalával. Ekkor vette ezredes báró Rath Maria Theresia rendnek keresztes vitéze ezredünket át, ezredes Gebhardt helyett, ki nagy bolond volt; Franciaországból vasban vitetett Bécsbe, hol haditörvényszék elibe állítatott. Rath (most altábornagy s Peszkera⁴⁷ parancsnoka) az osztrák sereg egyik legkitűnőbb tisztje, tanult, vitéz, emberismerő. Engemet csakhamar kikapott a tömegből, és tudományos célokra használt: előbb Bell–Lancaster-féle iskolát⁴⁸ kellett az ezrednél felállítanom, hogy olvasni, írni és számolni tudó altiszteket nyerjen, azután a cadétokat adá át oktatásra, s Przemislóban⁴⁹ végre még a fiatal tiszteket is, kapitány báró Schönauval együtt, kitől viszont én is a többi tisztekkel együtt a vaterősítést és katonai rajzot tanultam. Rath általában a katona gépies oktatásával meg nem elégedett, ezredét tudományosan is igyekezte kiművelni, s így minden télen át a közkatonák s altisztek a századok iskoláiban, a cadéto s tisztek pedig az ezredi iskolában oktattattak. Végre a tiszteket rábírám, hogy ezredbeli könyvtárt is állítsanak fel, s ennek könyvtárnoka utóbb én lettem. Az 1813- és 14-ki francia háború igen is kitünteté a sereg tudományos műveltségének szükségét, s erre, beállván a béke, minden ezrednél (gyanítom felsőbb a fő haditanácstól eredő utasítások szerint), tétettek lépések, eleinte inkább elméleti úton iskolákban, a francia júliusi forradalom után azonban első példát erre Radetzky adván, az olasz seregnél, tábori gyakorlatokkal is, úgyhogy utóbb a galíciai sereg, akkoron báró Langenau vezérsége alatt, elméleti és gyakorlati kiképzettségre az olaszországgal vetélkedett, s vele mérközhetett. És valóban ideje is volt, mert az osztrák sereg addig csak örparádénak s nem táborozásra képeztetett. A fegyvergyakorlat vala egyedül az, melybe gyakoroltattak, nevetséges kínzással, mint most még a muszkáknál. Az egész öltözködés feszes, táborozás közt alkalmatlan szabásában, egyedül díszelgésre számíttatott. Radetzky parancsnoksága óta Olaszországban azonban új korszak kezdődött, a régi fegyvergyakorlati szabályok megváltoztattak, s a sereg, mint mondám, ez időtől kezdett igazán háborúra képeztetni: Ausztria tudniillik, tartván új francia háborútól, s átlátván, miképp Olaszországban nemcsak a beütő franciákkal, hanem a föld népével is lesz dolga, minekutána seregének számát tetemesen szaporította, hiába nem szándéklott annyi költséget tenni, hanem seregének tökélyét belterjesen is nevelni igyekezett, kiképezvén azt kül- és belháborúra, mely utolsó oknál fogva p. o. az örsök nem egyedül és oldalvást parancsoltattak kiállíttatni; ha-

⁴⁷ Peschiera del Garda, olasz város a Garda-tó partján, Verona közelében.

⁴⁸ A korban elterjedt pedagógiai módszer, mely szerint az oktató a tanulmányaikban előrehaladt, tehetséges tanulók közül segédtanítókat választ ki, akik az ő részletes útmutatásai szerint tanítják a kezdőket. A módszert Andrew Bell és Joseph Lancaster egy időben, egymástól függetlenül dolgozta ki.

⁴⁹ Przemysl.

nem hátul is, fellázadt országban a sereg minden oldalról megtámadható levén. A kiképezés ezen legmagasabb foka az európai seregeknél általában oly kellék, mely a seregek rendeltetéséből foly. Leginkább az országok függetlensége fenntartására hivatva, meg nem felelnének rendeltetésöknek, ha egyik vagy másik számra vagy erkölcsi erőre nagyon alább állana. Az európai súlygyen a seregek physical s erkölcsi erőin alapszik. Gondold, hogy egyike közülök nemcsak számra, de kivált kiképzettségre a másik után nagyon hátul állana, amannak támadását nem bírná kiállani, mivel az ország függetlensége veszélyeztetnék. Az európai seregeknek ez okból fogva a műveltség s gyakorlati képesség egy vonalán kell állnia, s ebből látható, mily ostoba azon még nem régen táplált magyar közvélemény, mely szerint a katonának a fegyvergyakorlatnál egyebet nem kell tudni, tehát tanulni, s ezen hivatásra kivált azok rendelendők, kik nehéz fejűek, másra nem használhatók, vagy kik éppen semmit sem akarnak tanulni. Ily szép meggyőződés mellett megjárt már sok magyar apa és úrfi: tanulni nem akaró fiát besoroztatta cadetnak, s ez eljutván az ezredhez, azonnal cadet iskolába küldött reggeltől estig, s ha nem tanult semmit, hazaküldetett az eke szarvához, hol éppen oly kevés hasznát lehetett venni.

Az újabkori európai seregek gépekből s kitanított katonákból álló organisált egészek, melyek tudományosan s művészileg használtnak. Hogy valaki hivatásának teljesen megfelelő őr vagy tábornagy vagy éppen vezér lehessen: ahhoz annyi mindenféle tudomány s testi-lelki tehetség s gyakorlat szükséges, hogy bátran állíthatni, egy hivatásra sem szükséges annyi tökély, mint a katonáéra, s azon tiszt, ki annak megfelel, általában a legtökéletesebb ember. Az emberek közönségesen azt hiszik, professornak kell sokat tudni, a philosophiának tanítója kivált nagy tekintetét érdemel, a legmélyebben lát, legtöbbet tud, az kitalálja a bölcsek követét. Engemet kétszer akartak a philosophia professorának kinevezni, egyszer a pataki iskolához, másodszer az egyetemhez, s ezen utolsó felhívást elég nehezen ráztam le nyakamból. Kortársaim tehát képesnek tartottak e polcra, s ha már most magamtól kérdezem: kinek kell többet tudnia: a vezérnek vagy a philosophia professorának? nevetnem kell. Azt, amit a professor úrnak tudni szükséges, meg lehet tanulni szobában, karszékben kényelmesen szivarozva – sőt az ember német professorok módjára még sört is ihat mellette, de hogy valaki tábornok vagy éppen vezér lehessen, ahhoz nem elég a tudás; fő itt a gyakorlati ügyesség, a tehetés. És mennyit kell a tábornoknak tudni? A stratégiát és tacticát, a földszín tudományát, mi közbe legyen mondva, végtelen, mert a mindenség minden földön fekvő tárgyait foglalja magában, továbbá az erősítés tudományát, a fegyverek minden nemei tulajdonát s leghelyesebb alkalmazását, s mindezt nem csak tudni, hanem létesíteni tenni kell tudnia, s nem kényelmesen időt véve magának, hanem az országok sorsát elhatározó perc kénszerítésében, ágyúdurrogásban, golyózáporban. Erre a tudományon s gyakorlati ügyességen kívül és felül még bátorság, hidegvér s az ellenkező tanácslatok zürzavarában a végtelen felelősség terhe alatt, végül mindenekfelett erős, szilárd és rendíthetlen

jellem is kell. Sőt, ha a háború terheit és véletlent is, mint kell, hozzászámítjuk, a tábornoknak s kivált a vezérnek, ha feladatának teljesen meg akar felelni, éppen oly erős s rendíthetlen test s végül még szerencse is szükséges. Elsőrendű vezérek, mint Napoleon és Wellington még vagy éppen nem, vagy ritkán és csekélyen sebesültek is. Ödön herceg⁵⁰ ellenben, kit a golyó majd minden csatában érte, alkalmasint már annál fogva sem érhető el a hadvezér legmagasabb koszorúját, mivel a csata előtt sorsát rendesen érezheté, s ez minden bátorsága mellett elfogulttá tevő, vagy legalább csökkenté lelke szabad működését. Ezen felvilágosítás után magyarázható azon hírnév s világszertei csudálás, mely nagy hadvezéreket éri, s nem csak Nagy Sándort, Caesart s Napoleont, hanem barbár csordák vezéreit, Dschingis khánt és Tamerlant is, ámbár ha a vizsgálódó szem egyoldalúlag csupán gyakorlati remeklésükre, lángeszükre s jellemük nagyságára, hanem erkölcsi irányukra is veti szemét, ezen világhódítók, az emberiség alávetésére használván óriási erőiket, bosszúságot és megvetést inkább gerjesztenek s érdemlik.

Az 1816/17. télen át Rath ezredes egy rakás fiatal tisztet gyűjtött össze az ezredbeli kar állomási helyén, Przemislón iskolába. Farsangban igen látogatott táncvígalmak adattak ezredbeli zenekarunk kísérete mellett. Én már elébb táncos voltam, de itt e szenvedelem teljesen kivirágzott, el nem hagyván ifjúságom egész szakán át. Tieck, költő s szenvedelmes színházkedvelő létere, azt vallja magáról, hogy a színházban érezte élete legnagyobb gyönyöreit. Ez hajlamtól, szenvedelemtől, szóval egyéni körülményektől függ. Ami engemet illet, már atyám, mint érintém, szenvedelmes táncos volt, s én, ebben is hű fia, sohasem mulasztottam el semmi alkalmat, ahol lábaimat *con amore*⁵¹ mozgásba hozhattam, azt tartván a világ legnagyobb gyönyörűségének. És valóban ízletesen kidíszített alkalmas táncterem fényes kivilágítással, jó zene, ügyes és szép táncnők, kivált, ha az ifjú szerelmes, vagy a szenvedelem éppen szövődik, csak oly tényezők, mik a kedvelőt csakugyan magán kívül ragadhatják. Vannak ugyan emberek, kik a mulatságot kárhozzatják, mint egészségre, erkölcsre veszedelmest; már a rómaiak a táncot mint méltóságokkal meg nem férhetőt mellőzték, Kossuth Lajos journalistikai hírnevének tetőpontján philippicát írt ellene – mind hiába, az ifjúság táncol kelettől nyugatig s éjszaktól délig, s az ellen, ami az emberi természet alapján nyugszik, hiába fogtok szónokolni, eredjen ellenmondástok képzelt emberi méltóságból, májbetegségből vagy szobaélet által elsavanyodott kedélytől. Nálatok okosabb volt Socrates, ki még vén korában is táncolt, hogy testét az elnehezdedéstől megóvja. Ez már azután bölcs!

⁵⁰ Eugen von Savoyen (Savoyai Jenő). Szontagnak voltaképpen igaza van az etimológiát tekintve: a német Eugent éppen a kézirat keletkezésének idejében kezdik önkényesen azonosítani a magyar Jenő névvel, holott a Jenőnek nincs a nyugati nyelvekben etimológiai megfelelője, míg az Ödön valóban az Eugen magyar változata volt eredetileg.

⁵¹ Itt: szívvel-lélekkel, szenvedélyesen.

Remény nem lévén, hogy a világ a táncot elhagyja, s mivel vigyázatlanoknál csakugyan rossz következése lehet, az ellene dohogásnál célszerűbbnek ítélem itt a kedvelők számára egy pár diethetici tanácsot közleni. Táncos, könnyen öltözködjél, de oda- és visszamenet jól beburkolóddál. Hideg vizet ne igyál, hanem meleg limonádét, s minekelőtte hazaindulnál, a pipázó szobában pihend ki magadat, két szivart elköltvén.

Tánc közben elevebben forogván az ifjú vére, karöltve ingerlő szépekkel s elragadtatva érzeményre ható zenétől. Amor nyilainak nagyon is gyakran ki van téve, kivált, ha erre már eredetileg könnyen felizgatható fogékonysággal bír, mi az én esetem volt. Igen érzékeny szívű anya szerelmének első magzatja, túlságos szeretettel tőle s a nagyanyától ápolva, lehetetlen, hogy bennem a szerelmesség csírája születésem s első nevelésemnél fogva meg nem vettetett volna. Alakom ugyan e hajlamomnak meg nem felelt. Apám deli férfi volt, s anyámat is ifjúságában csinos asszonynak lehetne nevezni. Öcsém reá ütött, s mindenkítől szép fiatalembernek tartott. Én, szerencsétlen azonban sem apámhoz, sem anyámhoz nem hasonlítottam. Midőn anyám méhében hordott, társaságban történetesen összeakadt valami Csemnyitzkyné asszonnyal, kiről a hír azt mondá, hogy neki egykor atyám udvarolt. Anyám a féltékenység s a gyűlölet pillantásaival méregeté, s e szerencsétlen pillanat eldöntőleg hatott sorsomra, mert arcom utóbb egészen reá ütött, s ezen asszony, fájdalom, nem vala szépség. Később a természetes himlőn nagy nehezen átesvén, ezek maradandó jeleket hagytak magok után, úgyhogy, ha szerelmi hajlamom mellett szerencsétlen pofámon kívül más eszközökkel nem bírtam volna, az asszonyok szíve megindítására Kisfaludy Károly Andorjaként bús sóhajtásaimmal lefújhattam volna a fáról a zöld körtéket.⁵² Azonban természet, nevelés és önművelődés szerencsémre oly tulajdonokkal ruháztak fel, melyek a nőktől méltattatnak, s ámbár életemben kisebb rohamokat ide nem számítva valami 13- vagy 14-szer voltam komolyan szerelmes, mégis szerencsétlen szerelemtől megóvott az irgalmas ég, és csak egyszer jöttem Werther-féle bonyolódásba, de anélkül, hogy magamat, mint a kegyes olvasó eleve sejdíti, agyonlőttem volna. Ezen gyakori s véget nem érő szerelmeskedés, melyre most végtelen iróniával pillantok le, szegény ifjú fejemet ábrándozásba s merengésbe süllyeszték, alkalmatlanná tevén azt hasznosabb foglalkozásra. És itt a szerelem nem érzéki, de érzelmi, ha akarjuk, tisztán szellemi oldalát értem, mert éppen ez hátrált leginkább előmenetelemben, s tett oly nevezetes egyénné, hogy itt e nevezetességemről lélektani tekintetben szólnom kell. Matróának rendszeren azt szokták állítani (ámbár magok sem hiszik), hogy az ember életében csak egyszer lehet igazán szerelmes, s azután érzékeny szavakkal magasztalják az első és egyetlen szerelemnek nem tudom, hányadik égi boldogságát. Ez balgatagság. A szerelem is, mint minden az emberben,

⁵² Kisfaludy Károly 1824-ben írt *Andor és Juci* című munkájára utal, amely az érzelmeket túl harsányan bemutató irodalmi stílus paródiája.

gyöngye csírából fejlődik ki, teljes virágzásra, s e virág utóbb hullasztja virágját. A szerelem első gerjedése még csak bimbó, nem virág, a virág utóbb fejlődik ki, s akiben érzemény s képzelődés ki nem aszlik, azt a szerelem egész életén át kíséri, csak változó alakokban. A köznépnél, meglehet, a szerelem érzéki oldalról kezd fejlődni, jól nevelt ifjúnál a szellemiről. Nálam eleinte és igen sokáig a képzelődés játszott főszerepet. Halálig szerelmes voltam nem egybe, hanem egymás után többekbe, kikkel életemben sohasem beszéltem. Keblem talán legforróbb, de bizonyosan legábrándosabb szeretetét tárgya nem is vette észre, mint azt később saját szájából hallván, s ámbár ezzel gyakran összejöttem. Érzéketlen keblű s szűk képzelődésű emberek, kik amellet a gyakorlati élet által erősen elfoglaltatnak, s szűk körükből nem mozdulnak, meglehet, hogy Amor nyilától csak egyszer érintetnek, de fiatal tiszt, ki mindig lakóhelyét változtatja, szüntelen a világban forog, s szükségét érzi szívével valahol letelepülni, hogy idegennek ne érezze magát idegen világban? Oly dús érzeményű kebel, mint Goethe, még 70. évében is a szerelem patvarkodásainak ki volt téve, mint ezt Eckermann munkáiból tudjuk. Más hamis nézet az: hogy a szerelmet mindig a tárgy tökélye gerjeszti fel. Ez bizonyosan nem igaz, vagy inkább a tökély csak képzelt. Először ugyanis az ízlés különböző, s ez nagy szerencse, mert azt teszi, hogy minden nő végre mégis szeretőre talál, másképp a fiatalság vágyai csak kevés egyénekre szorítkozván, a vetélkedés és féltékenység végtelen zavart okozhatna az emberi társaságban. Másodszor pedig fogékony kebelben nem is szükséges éppen a legnagyobb tökély arra, hogy elhatározó hatást tegyen. A fellobbant képzelődés kiélesíti azután tárgyát minden gondolható keccsel és tökélyel. Éppen Przemislón belépek egykor a kávéházba, hol éppen csak tiszt társaim voltak jelen, s csudálkozásomra hallom, hogy éppen szívem imádotjáról folyik a szó. „Gyönyörű leány, az igaz – szóla egyik hozzám –, csak kár, hogy olyan libácska.” Én lelkeségéről teljesen meg lévén győződve, s a szerelem ámitásait még akkor nem lévén képes számba venni, ezen beszédet szándékos megbántásnak tartám, s alkalmasint párviadal lett volna következése, ha a jelenlévők víg kedvűen fel nem kacagnak, s bizonyossá nem tesznek, hogy valót mondott, s a vélt megbántás csak önelámításból eredt. Nemezszer történt velem, hogy évek múlva szint azon helyre visszakérvén, midőn képzelődésem ilyen csalódásai-ból kijózanodtam, hajdani imádotamat megpillantván összecsaptam kezeimet, s nem tudtam előbbi lelki állapotomon eléggé csudálkozni. Később, mikor a szertelen idealizmusból realisabb világszemléletre vergődtem, ezen önámítások legalább oly roppantaknak nem mutatkoznak többé, s végre a sok tapasztalások által figyelmeztetve, s mindig realisabb szemléletre jutván, az ember még a szerelem eszményítéseit is számba venni s devaluálni megtanulja, sőt képzelődések által nem is bolondíttatik annyira, úgyhogy gyöngye szívem utolsó parancsolónéja csakugyan, legalább testileg, a legtökéletesebb nő, kivel valaha viszonyba elegyedtem, tudnivaló korához képest, mert nem 17 éves leány. Fiatal koromban a viláért nem közeledtem volna éltes asszonyhoz, s most nem fiatal leányhoz.

Ez mind természet elleni – s ki ilyesmire képes, romlott érzületű. Polgártárs, ha korodoz illő nő nem ingerel többé, hadd abba, s inkább láss dolgozhoz, vagy erigy sétálni, s philosophálj.

E helyen Kant egyik nevezetes állítását kell említenem, mivel tapasztalásom által valóban igazoltatott. Azt mondja tudniillik valahol Antropológiájában, hogy érzéki ízlésünk a nő nemre nézve rendszeren oly alakhoz tapad, minő által először felizgattatik. Ez reám nézve tenyeres-talpas alakban teljesült, s én ennél fogva mindig érzéki ízlésemet megkülönböztettem az aestheticaitól. Szép karsú fiatal leányka el tudott ragadni, de csak szellemileg, ellenben oly alakot, mint a Fornariné, mindig oly veszedelmesnek tapasztaltam, mint Raphael maga.⁵³

Előbb említém, miképp egykor történetesen Werther-féle viszonyba bonyolódtam. Rath ezredes télre Przemislóba hívott meg iskolába, mint tanulót s tanítót. Táncvigalmak adattak, s mindjárt első alkalomkor elkezdetvén a keringő, észreveszem, miképp társaim már mind forognak, s én táncosné nélkül maradtam. Kedvetlenül körütekintek, a túlsó ablaknál megpillantok egy egyedül álló gyönyörű szőke alakot, mely hátramradván velem hasonló helyzetben látszott lenni. Hozzá repülök, keringünk, s a leányka oly ügyes táncosnő, mint szép alak. El nem vesztém többé, az egész farsangon át legkedveltebb táncosném, sőt szívem királynéja lett. Farsang után egyik barátnéjánál gyűltünk össze, többek s az én imádoztam egyik kedvenc keringőmet verte, én pedig a zongora előtt hallgattam. Ekkor megnyílik az ajtó. Egy kis sápadt arcú s nagyfejű fiatal ember lép be, kit a zongorázó leány megpillantván felsikolt, s felpattanván székéről nyakába borul, s összecsókolja. Lábaim ingani kezdének, s a zongorához fogództam, hogy el ne düljek. Ki az, kérdém barátnéjához fordulva elfojtott hangon. G. kerületi biztos, felelé, kivel egy házban nőtt fel, s ki mióta biztos hivatalt nyert, jegyese. Most Lembergől érkezett, hogy vele összekeljen. „Árulás – kiálték szemrehányó pillantással –, miért nem mondta ezt nekem ismeretségünk első pillanatában?” Mert ha mondom, nem táncol vele, s szegény barátném elunta volna magát a farsangon át. Ily szívtelen játék érzékeny keblemmel bosszantott, sértett, fáj; bajtársaimnak azonban nem mertem szólni, a történet derült kedvre indította volna, s tudtam, kinevetnek; tehát régi pártfogómhoz, Szontagh Lipót bátyámhoz folyamodtam, elpanaszolván neki lelkem rettentő fájdalmait. Felelete emlékezetemben maradt. Édes öcsém, ír, fúrasd meg fejedet minden nap háromszor egy álló héten át, úgy reményed lehet, hogy koponyád azon képtelenségtől megtisztuljon, mellyel telve látszik. E műtétek bevégezte után világosan át fogod látni, miképp szép leány és ügyes táncosné még több van e világon, kikkel éppen oly jól lehet mulatni és táncolni sat. Figyelmesen átolvasván e levelet, úgy rémlett előttem, valami igaz lehet e szavakban, s próbát tevék első alkalommal. Valami nagyobb úr halt meg, s a tiszt kar hivatalos volt a teme-

⁵³ *La fornarina (A péklány)*, Raffaello Santi festménye.

tésre. A sírkert dombon feküdt, s a lemenetel a jeges úton átkozottan csúszós. Ekkor sikoltást hallok, s odapillantván egy gyönyörű barna leányt látok, ki a jég közepén kicsúszott, s bátorságát veszve sem előre, sem hátra menni nem mervén, nagy fekete szemeit kérve felém fordítá. Én, mint a villám, hozzá, ki-segítém, s mivel az út a városban is sikamlós volt, elkísérém egészen házáig, s felszólítására meglátogatám utóbb. Így kezdődött gyógyulásom, mely csudaképpen haladt előre, mellékesen arról is elevenen meg lévén győződve, miképp nagyfejű vetélytársam sem bírja szilárdabbul a szőke leány szívét, mint Werther vetélytársa Lottéét.

Itt alkalmasint sok olvasó nem foghatandja meg, miképp történhetett az, hogy annyi kedvesek közt meg nem házasodtam. Sors, uraim, és ki felett nem uralkodnék az. Katona voltam, s a házaseletet e renddel s életmóddal sem atyám, sem én nem tartottuk megférhetőnek. Amellett azonban meg kell vallanom, miképp a szerencsétlenség életemben sohasem búsított. Ugyanis, kérdek, miért házasodnak az emberek? Ősztönből, szerelemből, birka természetből. Az ifjú belészeret valamelyik leányba, s azt képzelvén magának, hogy nála nélkül nem élhet, elveszi. Apja pedig megáldja szándékát, mert ő is úgy tett, s unokákat szeretne szemlélhetni. Ezen eljárás azonban reám nem volt alkalmazható. Soha nem tudtam megfogni, mi elválaszthatatlan összeköttetése lehet a szerelemnek a házassággal. A szerelem véletlenül, történetesen támad, feleséget azonban a véletlentől soha nem valék hajlandó elfogadni. Ha valamely leánynak szép szeme van, ha ügyesen táncol, az olykor elegendő a szerelemre, mert tetszik, s míg tetszik, mulatok vele, ha nem ellenzi; de azért, mivel szép szeme van, és jól táncol, elvegyem-e feleségül? Mi köze van ennek a házassággal? Ezek nem tulajdonok, miket jó feleségtől kívánunk. Egy ismerősöm nagy bolondja volt a kis lábaknak. Egy táncmulatságon megpillant egy leányt valódi chinai lábacskákkal, s elragadtatva felkiáltott: ez angyalnak enyimnek kell lennie. Komolyan intém, legyen esze. De ő arra nem hajtott, s elvette. Két év múlva összeakadtam vele. „Megvan-e még feleségednek az a gyönyörű pici lába?” – kérdezém. „Meg” – felelé sóhajtozva, mert a pici lábak mellett még más oly tulajdonai is akadnak, mik haját őszíték. Csetnek piacán, a Gömör család háza a miénk mellett áll. A szülék régi barátságban állván egymással, mi, gyermekek egymás mellett nőttünk fel, mint testvérek. Hadnagy koromban szabadsággal haza kerülvén Gömör Tillit virágjában találok, egy kedves, gyönyörű teremtet, kit az anyám is nagyon szeretett. Ez észrevéven, hogy nem vagyok idegen iránta, megszólított, vegyem el. „Ez a leány, édes anyám – felelém igen komolyan –, első gyermekágya után tüdősorvadásban fog meghalni”. Anyám megdöbbsent s elhallgatott, mert érté, hogy igazam van. És valóban, e kedves teremtet, mint már anyja is, második gyermeke után ezen betegségben múlt ki e világból. Minden kedveseim közt csak egy találtatott, kinek a házasodásra teljes qualificatiója volt; meg is szólítám érte atyámat, de ez a szerelmes gránátos hadnagyot kinevette, öszszeférhetetlennek állítván hivatásomat a házassági viszonyokkal. Fialat voltam

ekkor, de tanúbizonyságot kell tennem, jól felnyitottam szememet, most is úgy tartom, méltóbban nem választhattam volna. Azóta régen férjnél van, több gyermek anyja, ismerem, tiszteletre méltó nő. A katonai rendtől elbúcsúzván, midőn nyugalomba léptem, atyámnak támadt kedve engemet megházasítani. Akkoron Harkácson lakván az öreg Draskóczyval, rokonával s barátjával, megkedvelte Szontagh Zsuzsit, Istvánnak leányát, ki akkoron hasonlóképpen Draskóczyéknál tartózkodott Újházy László leányával, s atyámnak mindenképp kedvére járt, amint az áldott öreget az egész világ szerette. Istvánnak ekkor fia meghalván, Zsuzsira szép örökség várt, azonkívül magas termetű csinos leány volt, atyámnak véleménye szerint hozzám mindenben illő. Megíratja tehát kívánságát Draskóczy Clementinnel. Én azonban akkor propylaeumot⁵⁴ írtam, s az irodalmi koszorú elnyerésével egészen el valék foglalva. Feleség csak háborgatott s terhemre lett volna. Azonkívül a rokonok közti nemi szerelmet, melyet némely szülék házasodás végett előmozdítanak pusztán azon véletlen okból, mert az egyedeket gyermekségük óta ismerik, s pereputtyukat jobbnak képzelik, mint idegen ember magzatját, a vérrokonságot illető kegyelettel összeférhetetlennek tartok. Ezeken kívül Zsuzsi húgom iránt lélektani kifogásom is volt. Nagyanyja Fejes János testvére lévén, meg nem tébolyodott ugyan, de minden ivadéknál a kedélyzavarodás némi jelei mutatkoztak. Ily fonal tovább szövésére kezet nem nyújthattam, sőt ellene ünnepélyesen kellett óvakodnom. Nemsokára ezekután magam is Harkácsra rándultam atyámat látogatandó. A két kisasszony még jelen volt, s Szontagh Zsuzsi érkeztem hallatára megdöbbsent. A háziúr, akkoron viceispány erre egy jó expediumot tudott. Gusztáv, így vélekedett, a leányokat életében sohasem látta, cseréljük fel, s ez kiségit a bajból, s elvégre még tréfára ad alkalmat. És így lőn. Újházy Zsuzsi mint Szontagh Zsuzsi mutatattott be, s én rokonomat látni vélvén tartózkodás nélkül kezdém magamat mentetegetni. A leány azonban komolyan kimondá, hogy az nem addig van, s Clementintől támogatva a propylaeumok tudós íróját a jelenlévők nem kis multságára úgy sarokba szorította, hogy üstöke párolgott. El is hagytak menni anélkül, hogy felvilágosítottak volna, s csak utóbb Csetneken tudtam meg a tréfát, Draskóczy Samu ellen egy levélben vádat emelvén, hogy hamisítást követett el ő, a viceispány, kinek szava törvényes hitelesítéssel bír.

A második ok, miért sokan házasodnak, mivel gazdasszonyra van szükségük, s ez kivált falun, gazdának elkerülhetlen. Én azonban nagyvárosban lakván még mindig iskolás deák lábón, e szükséget nem éreztem.

Harmadik oknak tartom az elunatkozást. Sok embernek nincs foglalkozása, vagy nem vállalja magára, mert henyélni szeret, amellet magá elunja magát, társaságban nem tudja magát megkedveltetni; unalomból tehát nőszül, s az ür-

⁵⁴ Szontagh Gusztáv 1839. *Propylaeumok a magyar philosophiához*. Buda, Magyar Kir. Egyetem.

isten vigasztalja élete párját, kinek ily keserű sors jutott. Én soha nem unatkoztam, s ennél fogva e tekintetből feleségre nem szorultam.

Végre az emberek még vén korukban is házasodnak, hogy ápolójuk legyen. Ez azután az igazi paradicsom. Vannak oly elkényeztetett, gyöngö fickók, kik a legkisebb bajt sem tudják elbírní, ha azt másnak el nem panaszolják, tőle megkívánván, hogy őtet sajnálják. Ismerek egy ily gyarlót, ki egyébiránt ép, sőt izmos ember, de mihelyest legkisebb baja történik, nyögni kezd, míg anyja, felesége s gyermekei körül nem állják, s részt véve nem sóhajtoznak. Ha ilyenkor be találok lépni, mindig kedvem támad a másképp derék embert s kedvelt barátot megcserélabotozni. Ha valakinek baja akadt, panasolja el orvosának; de mi köze hozzá másnak, ki rajta nem segíthet? Nem elkényeztetett gyöngöesség-e az, bajainkat azáltal elviselhetőbbékké képzelní, ha másban aggodalmas részvétet gerjesztünk? És végre azokat más nem szenvedheti helyettünk, s magunknak kell elbírnunk még a halált is; azért mindig csatamezőn, a legnagyobb tolongásban szerettem volna meghalni, hol kiki csak magával foglalkozik, s midőn most már ily halálhozi reményem fogy, s alkalmasint ágyban kell végbúcsút vennem e csalfa világtól, semmi sem aggaszt oly annyira, mint azon félelem, hogy vénasszonyok fognak körülöm pityeregni. Így járt nagyatyám, Bodó Márton. Végvonaglása bekövetkezővén, az asszonyok ráncigálták, kérdvén, fél-e? mire ez megharagudván oly feleletet adott, hogy ide se merem írni, s fal felé fordulván azonnal meghalt. Ez tehát sem ok reám nézve, s így nőtlenül maradtam napiglan, s nőtelen maradok alkalmasint végórámig, boldog elköltözésemmel senki-nek sem akarván alkalmatlankodni, vagy fájdalmas érzeményt okozni.

Azért pedig ne gondolja senki, hogy nőtelen maradtam, mintha nőktől igen sokat kívántam volna, műveltséget, magas születést, sok pénzt – beh sokszor adtam civakodásra alkalmat azáltal, mivel tréfából azt mondám: csak meglehető s nővel is meglegednék, ha kapható volna. E tréfából ejtett szóban azonban komoly igazság is rejlik. Ha megházasodok, feleségemnek épnék kellett volna lennie testre s lélekre, s amellet munkás, takarékos gazdasszonynak. Íme követeléseim. Az első két tulajdon nélkülözhetlen kellék a jövővő ivadék tökélyének, a harmadik létezésünknek s a gyermekek célszerű felnevelhetésének. Az a pulchra! potens!⁵⁵ nem lényeges tulajdonok. Igen szép nő rendesen oly hiú, hogy csak a török szultán elégíthetné ki követeléseit; s a potensnél kérdés, nem költ-e többet, mint hoz, mert akkor csakugyan szegény, mégpedig szerezhethési képeség nélkül s alkalmasint végtelen igényekkel. Az úristen mentse meg tőle.

De térjünk vissza elébbi tárgyunkhoz. A nemi viszonyok, házasodjunk, ne házasodjunk, mindig főfontosságúak maradnak. Belőlök végtelen sok boldogság s nyomor következhet, s nincs ember, kinek életében sok küszködésbe ne kerültek volna. Házasodjál meg jókor, mint az éjszakamerikaiak, mond az egyik, s láss

⁵⁵ Szép! Tehetős!

azután egész lélekkel gazdaságod után, légy jó férj, apa, s ne gondolj az egész többi női világgal, úgy nem is lesz bajod vele. És ez egyrésztől igaz, de másról fiatal korunkban nem bírunk annyi emberismerettel, hogy képesek legyünk illően választani. A fiatal házas csakhamar észreveszi, hogy vélt paradicsomadara nemcsak közönséges házi tyúkká változott, hanem összeférhetlen tulajdonokkal is bír. A férj másutt keres kárpótlást, s olykor kezdődik a botrány, mikor a gyermekek már észreveszik, s rossz példát kapnak. Fúsd ki magadat elébb, mond a másik, s csendesebb léssz a házassági járómban. És ebben is van valami – ha csak mindegyik oly szerencsésen kifuthatná magát, hogy sem teste, sem lelke a futást meg nem sínylené. Az mindenesetre áll, hogy az emberek bolondságai annál bolondabbak, ha idejükön kívül támadnak. Egy kapitány pajtásom ifjúkorában sokat táborozván, s azonkívül egyedül szolgálatának élvén, szerelemtől ment maradt; de fájdalom, Amor nyila érinté vén korában, nyugalomba lépvén, s ami leggyászosabb következményű, az öregúr fiatal leányba szeretett. Kosarat kapván, bújában veres borral enyhíté szíve fájdalmait, míg szerencsére a guta véget vete keservének. Más ellenkezőleg, oly derekasan futja ki magát házassága előtt, hogy azután a feleséggeli futáskor nagyon hátramarad; nem mindenki azután olyan okos, mint Voltaire ily szavakkal koszorúzott hőse, ki ezen életet a legpompásabbnak tartja, mivel úgy veszi észre, hogy az egész világ lekötelezett barátja.

Minden lény neme szaporítására rendelve lévén, a házasságot normalis állapotnak kell tekintenünk, s ezen okból annak, melyben az emberek a nemi viszonyokban legtöbb boldogságot találhatnak. Nőtelenység minden esetre abnormis állapot, s csak mint kivétel a szabály alól állhat. Bosszulatlanul csak oly férfi maradhat nőtelenül, ki neme szaporítása helyett életét munkásan magas célokra szenteli a tudomány, művészet vagy tett mezején. Joggal nőtelenül maradhattak Epaminondas, Erzsébet angol királyné, Ödön herceg, Newton és Kant. Ezeket nő vagy férj magas törekvésökben alkalmasint csak háborgatta, akadályozta volna. Közönséges embernek azonban nősülnie kell; az nem is tud nő nélkül lenni, maga elunja magát, nem lévén képes a nőtársaság s gyermeknevelés helyébe más hasznot tenni. Egyébiránt akárki legyen, a nőtelennek élete okos elrendelése nem kis eszességbe s önküzdésbe kerül, igen sok emberisméret, ügyesség, okosság s önuralkodás kívántatván ahhoz, hogy a nőkel való közelébbi viszonyok egészségünket, nyugal munkat, erkölcsiségünket, tekintetünket a világ előtt vagy zsebünket ne veszélyeztessék. Aki önmagán, azaz érzékiségén vagy szívéen nem tud uralkodni, papucshős, legyen házas vagy nem, rabja vagy játszó labdája a nőknek. Ettől óvakodtam én mindig, mint a tűztől. Több önérzésem volt, mintsem pénzzel vásárolt barátnét vagy oly viszonyt eltűrhettem volna, mely oktalanná változott. Még hadnagykoromban is késznek mutatkoztam minden percben ily viszonynak véget vetni, lemondani, nélkülözni. Nem férfi, a ki azt nem tudja, s jaj annak, aki valamelyik viszonyt minden áron fenntartani igyekszik, azt, mint mindent a világon, mulandónak nem tartván. Nemes ér-

zületű ember a női viszonyokban is a legnagyobb becsületességgel fog eljárni. Magához kapcsolja a nőt élénk, lelkes társalgással, derült kedvvel, lovagias férfiassággal. Művelt nő iránt goromba sohasem tudtam lenni, s ha érdemlette volna, bűcsút vettem tőle örökre. Szeszélyből, ledérségből ne hagyjuk el a derék kedvest, de az oktalt azonnal, az iránt nem kétkedvén, miszerint a veszteség könnyen kipótolható. „Könnyű ismeretséget tenni – mondá egykor hozzám gróf Crouy-Chanel –, de nehéz tőle menekedni.”

Aki házasodni nem szándékozik, kerülje a lányok közelebbi társaságát, mert belőle tragoediánál más nem eredhet. Vagy becsületes a személy, s akkor csábítóvá válhatsz, s jogosítás nélkül csatlakozol a népesség szaporításához; vagy becstelen, s kórodába juthatsz. E Scilla és Charybdis közt evedzenek America feltalálása óta⁵⁶ azok, a kik a leányokról le nem tudnak mondani. Midőn báró Máriássy altábornagyhoz, mint segéde, alkalmaztattam, hivatalos foglalatosságaim elősorolása után így végzé szavait: „Egyébiránt asszonyoknak udvarolhat, amennyit tetszik, de leányoktól óvakodjék, s ha észreveszem, hogy valamelyikre is csak szerelmesen rápillant, visszaküldöm az ezredhez, s becsukatom vagy 14 napra. Alázatos szolgálója.” Főnököm ekkor 75 éves volt, mindig nőtelen, s lehetetlen, hogy e tekintetben a leggazdagabb tapasztalása ne lett volna. Szavait tehát jónak tartám magamnak megjegyezni, s követtem. Azonban ezen viszonyok is sok körültekintést és okosságot kívánnak, s a mellett okos asszonytól hallám: a ki egykor asszonyoknak udvarol, az ritkán házasodik meg azután. Azért ifjak! Legtanácsosabb, tanuljatok önmagatokon uralkodni, szerezetek korán emberismeretet s alkalmazást, azután pedig nyissátok fel jól szemeiteket, s házasodjatok meg, con amore⁵⁷ szaporítván e szegény magyar nemzetet, mert valóban elég kevesen vagyunk.

1818-ban ezredünk Przemislóból Lembergbe tétetett át. A szolgálatot, a fegyvergyakorlatokat, a tisztnek szükséges ismereteket megtanultam volt, s mind a mellett a jutalom, az előléptetés elmarad, 14 év kellett, míg a számfeletti tisztek besoroztattak, s addig mindenkinek helyével meg kelle elégednie. Az elégedetlenség napi renden mutatkozott. Én akkor lelki könnyebbítésül valami Werther-féle regényt írtam Briefe an Julius cím alatt. Meghasonlás eszme és valóság közt itt is az alaphang, mely sokféleképp változtatik. A hős fiatal tiszt, ki mint ember a társaság aristocraticai szerkezete által bosszantva, mint katona az előléptetés, szolgálati kor számárlépcsőjétől felingerelve, a való világ nyomorúságát az eszméhez mérve, keserves levelekben kitünteti. Elégedetlenségét az étellel szerencsétlen szerelme neveli. Tárnya egy előkelő nő Velencében, kit először a Szt. Márk templomában megpillant, szellemileg imádja, de ki e viszonyt örült féltékenységében félremagyarázó férjétől meggyilkoltatik. Julius barátja az 1815. háborúban keresi a halált, s azt csata közt, az ellenség legörültebb tö-

⁵⁶ Vagyis a szifilisz európai megjelenésétől kezdve.

⁵⁷ Itt: szerelemből, illetve szenvedélyesen.

megében meg is találja. E munkám elveszett, egy pár levelek megmaradtak, melyek nagy hévre mutatnak.⁵⁸ Az egészet magam is csak előadási gyakorlatnak tartám, mely már azáltal szándékolt célját elérte, hogy végig íratott. A hangulat, melyből eredt, minden lelkesebb ifjúnál található, midőn észreveszi, hogy a világ nem olyan, mint ábrándjaiban azt képzei. A leányoknál, kik még szűkebb körben nőnek fel, az ábránd fátyola rendszeren esketés után foszlik szét, észrevévé, miképp a képzelt paradicsommadár csakugyan közönséges házikakas.

Lembergben mulatásomkor sok szó volt a Bell–Lancaster-féle iskolákról, mik Kelet-Indiából Angliába s innen Franciaországba vándoroltak. Hogy az osztrák birodalomban létesülhessenek, arra Ferenc császár ismeretes gondolkodásmódja szerint kevés remény lehetett. Hiszen az egész világon divatba jött bugyogót sem lehetett a seregnél behozni, mert a francia forradalmi seregek használták legelébb; a Bell–Lancaster-féle iskolák is szabadelvű állodalmakban keletkeztek; egy tanító 800 növendéket is beleoktathatja az írás, olvasás és számolás ismereteibe, e mód szerint a tömegek nyerhetnek a legrövidebb idő alatt a művelődés alapfeltételeit; ezen iskolákat tehát, mint a korszellem eszköztét, tehát a népek teljeskorúsága minél előbbi eszközzésére lehet tekinteni: – ok elég, hogy oly a status quo mellett vívó állodalomban, mint az osztrák, azokat köréből kiteszítsa. Altábornagy Bianchi mindamelltt ezredénél próbát akart vételek tetetni Bécsben, s midőn később a tanító tiszt a gránátos zászlóaljhoz Lembergbe tététt át, az eszmét felfogta gróf Fresnel akkoron vezénylő tábornok Galíciában, s Bell–Lancaster iskolát állított fel altisztek képzésére minden parancsolatjai alatt álló hadtestületekből. A kísérlet nem sikerült, s én, ki ezredemtől utasítva valék e tanító módszer megtanulására, felszólítottam nézeteimet írásban előterjeszteni, a módszernek vagy hiányos alkalmazásának-e a tapasztalt sikertelenség tulajdonítandó.⁵⁹ Véleményem oda járult, miképp a módszer jó és célnak megfelelő, de éppen lényegére nézve nem létesült, tehát a várt gyümölcsöt sem hozhatta. A felállított iskola nem volt Bell–Lancaster-féle, s az adott elemekből olyat nem is lehetett alakítani. Bell–Lancasteri iskolákban tudniillik a tanulók egymást oktatják. Hogy ez lehetséges legyen, érteniök kell egymást, egynyelvűeknek kell lenniök. Az érintett iskolákban azonban az osztrák birodalom majd minden népeiből gyűltek össze a közkatonák, mert történetesen a galíciái őrsereg bábeli nyelvzavarnak valóságos mustra abrosza volt, az olasz, lengyel, oláh, magyar egymást nem értette, s ennél fogva nem is oktathatta. Németül kellett mindnyájoknak olvasni s írni tanulni, oktatási nyelvnek tehát a német választatott, de azt előbb tanulniok kellett, ebben a nevéndékek egymásnak oktatást nem adhattak,

⁵⁸ *Die Stadien der Liebe. Fragmente aus Brifen an Julius.* MTA KIK Kézirattára, M. Irod. Levelezés 4r 138, ezen belül a 7. sz. kézirat.

⁵⁹ *Gedanken die Bell-Lancasterische Lehrmethode besonders in Hunsicht der zu Lemberg bestehenden Militär-Anstalt dieses Namens.* MTA KIK Kézirattára, M. Irod. Levelezés 4r 138, ezen belül az 1. sz. kézirat.

mert még nem tudtak, s mivel német nevendékek nem valának, németül beszélő altiszteket kellett oktatókul használni, mely rendszabállyal az iskola lényegére nézve megszűnt Bell–Lancasteri iskola lenni. Nyilatkozatomban egyenesen ki mondom: hogy ez Bábel, s más nem is történhetik, mint mi Bábel tornya építéskor, az iskolát fel kell oszlatni, s a nevendékeket ezredekhez bocsátani. És ez történt is; de mivel iratomban oly igen jól látszottam a Bell–Lancaster iskolák titkait ismerni, parancsolatot kaptam egy másikat, valódi Bell–Lancasterit felállítani. Hogy a parancsnak megfelelhessek, mellőzhetlen kívánatom az volt, miszerint tanulóim egynyelvűek legyenek, s magyarok, mert ezredbeli magyar Bell–Lancasteri iskolát szándékoztam felállítani, melyben a nevendékek a német nyelvben s német olvasás s írásban oktatást nyernek, de egyszersmind magyar olvasás és írásban is, mert az elsőt a seregnél divatba levő hivatalos, a másikat az ezrednél használt nyelv kívánta. Követelésem mind helybe hagyattak, s így létesült az első és egyetlen magyar Bell–Lancasteri iskola, fennállván több évig, s addig, míg az ezred általa elegendő számú altiszteket nyert, végre azon kitüntetésben részesülvén, hogy Ferenc császár sajátkezi billette⁶⁰ következtében oszlattatott fel.

1822-dik évben a gránátosokhoz téttem át Budára. Majd kiugrottam a bőrrömből, hogy valahára hazámba jöhettem, s ez valóban nagy szerencse is volt teljes kimívelődésemre nézve, mert a gránátosok teljesen kiképzett s jó magaviseletű közkatonákból állván, újoncok kiképzésével nem kellett bibelődönnöm, a nap teljes használatomra állt, s használám időmet, hogy önművelődésemre az utolsó kezet tehessek, s magamat íróvá kiképezsem. Történt ez 29. évemben, elég későn, mint látjuk, de nálam semmi sem fejlődött ki idő előtt. Önművelődésem pedig most tetőpontjára hágott, philosophiai irányt vett. Meggyőződéseim végtájékozása ugyan vallási volt, tisztába akartam jönni önmagammal az isten, halhatatlanság és szabadság kérdései felett; de ezen kérdések feloldása szükségképp a philosophia minden mélyeibe sodort; mert ha az ember meggyőződéseit végképp akarja tájékoztatni, azoknak végalapját kéntelen megvizsgálni, s ezen vizsgálat alanyilag az ismeret törvényei, határai s különböző nemei meghatározására vezet. Kant, Fries, Krug philosophiai munkái tanulása tehát elkerülhetetlen volt, általában a német philosophiáé, mert a franciával és az angollal később, Bécsben, mint gránátos kapitány barátkoztam meg. Tárgyam megállapításában azon szerencsében részesültem, hogy atyámtól igen ésszerű vallási nevelést nyertem; azt ő másra nem bízta, nem volt tehát mit elvetnem, szárnyra kelvén szemlélődésem a gyermeket a vízzel együtt ki nem öntheté, a hit és a tudás nálam soha hajba nem kaptak, még a legkönnyelműbb hadnagy koromban is igen természetesnek tartván, hogy azt hiszem, mit minden emberek (tudniillik lényegre nézve), mi velünk születik, s miből normalis állapotban az ember úgy

⁶⁰ Leirata, írásos rendelkezése.

nem vetkőzhetik ki, mint az igazság, szépség, jóság és jog eszméiből, ámbar philosophusaink ezen eszmék értelmezésében is sokféleképp szintúgy megakadnak, mint a vallási eszmék körében. Vizsgálatomban pedig úgy, mint az előadásban, tapasztalásból indultam ki, a vallás tüneményét az emberi életben tűzvéni ki nyomozásim alapjául. Céloom a vizsgálatoknál nem valami irodalmi munka készítése volt, hanem, mint már mondtam, öntájékozás végfolyamatban önművelődésem alap- és zárköve letétele, amellelt gondolat- s előadási gyakorlat. Ha meggondoljuk, nem fogunk csudálkozni, hogy a munka nem mindjárt és csak erős és folytonos küzdések közt létesülhetett. Előbb stilisticai tanulmányokat is elő kellett vennem, és mindamellelt a munka csak nápolyi utam után végeztetett be, de oly szorgalmatosan, mint később ritkán nyomtatásra szánt dolgozataim készültek. Általa mondhatom, író lettem, s evégből tisztán leírva s bekötvé a munkát maiglan bírom, s általa vallási meggyőződéseim oly szilárdul alapítottak meg, hogy maiglan sem változtak.

1822/23. évi télben esik nápolyi utam, a legérdekesebb s legtanulságosabb életemben, mely közt műérzékemet képeztem ki, a világ legelső remekei önszemlélete által, aestheticai önművelődésemet befejezve, az útról tehát bővebben kell írnom, s teszem azt annál örömebb, mivel ezáltal szellemi életem fejlődéseinek előadását megszakasztva az olvasót a tárgyilagos világba vezethetem be, előadásomban változatosságot eszközölve.

Ködös november vala, az eső esett 14 nap óta szakadatlanul, midőn parancsolatot kaptam, nem tudom, mennyi káplárral és gránátossal Szegedre rándulni, hogy ott s Pécssett egy 300 főből álló szállítványt átvegyem, s azt Ferraráig elkísérjem. E parancs bosszúságra gerjesztett, mert vallási munkám kellő közepén elfoglalva ily megszakasztás bevégzését kétségessé tevé, Olaszországot Ferraráig ismertem, s az út a legrosszabb időben sem lehetett inyemre. Ha a kebel felhevül, s a képzelődés minden lehetőségeket kezd összeállítani, a legképtelenebb dolgokat is elhiteti magával. Így én most. A zászlóalji segéddel egy idő óta nem a legbarátságosabb lábón állván, ő adta ki a parancsot, s igen világos lőn előttem, miképp a gonosz locspocsban egész a Póig akar megsétáltatni. Végsőségekön könnyen lobbanható, mint akkor valék, azonnal hozzá futok, igazságtalanságát szemére lobbantva, s philippicámat kihívással befejezve. A segéd tátott szemmel csudálkozva hallgat, hidegen feelve, hogy kihívásomat elfogadja ugyan, ha gyanúm alapos, de az iránt legyen előbb szíves a zászlóalj parancsnokát megkérdezni, nem ő maga szemelt-e ezen útra különösen ki, mint nála tudva van igen is touron kívül.⁶¹ Elmentem tehát alezredes Sonpperhez, ki mindezt ismétlé, hozzá tevén, miképp soron kívül rendelt, mivel 300 embert oly messzi útra nem akárki kezére lehet bízni, s neki e tekintetben különösen irántam van bizodalma. A párviadalból természetesen semmi sem lett, a segédet

⁶¹ Soron kívül.

szeleburdiságomért meg kellett követnem, s a kitüntető megtisztelést még azon kívül meg is köszönnöm.

Én azonban mindamellet másnap nem éppen rózsaszínű kedvben indultam útnak. Pestet elhagyván, a soroksári úton leugrottam szekeremről, a tizenegy napos eső elmúlt, s a nap ki kezdett sugárzni. Ez felderíté elkomorodott kedélyemet. Hátha ez a sors intése, melyet megragadva művelődési pályámon százszorta nagyobb előhaladást tehetek, mint itt Budán könyveim és irataim közt? E gondolat villámként átcikázta fejemet; eltökéltem magamban mindent elkövetni, hogy Ferrarából vissza nem térve Nápolyig mehessek, Firenzét és Rómát örökbecsű műveivel meglátogatandó. E terv egészen elbájolt, mert érzem, hogy aetheticai művelődésem befejezésére nagy szükségem van, s ezt csak Olaszországban, különösen Firenzében és Rómában teljes sikerrel eszközölhetem. És ímé, borúra derű következik, a természetben s keblemben is; az egy napot kivéve, melyen Bolognától Barbarinóig az Appenineken keresztül havazás közt haladtunk, ezen túl sem a jó idő el nem hagyott, sem jó kedvem.

Szegedre a szállások előre való elrendelésére korábban értem be, mint gránátosaim, s éppen indulóban voltam a nagyszerű városház lépcsőzetén felfelé, midőn egy öregúrral összeakadok, ki bizonyos tekintéllyel lassan lefelé jött. „A szállásmestert keresem” – szólítám meg köszöntve. Az öregúr nem felelt, hanem hajtókámra nézett. Tiszt úr Máriássy ezredéből való, kérdé!?, „Igen” – felelém. „Neve, ha merem kérni?” „Szontagh hadnagy.” „Ho! Ho! Károly fiam bajtársa s legjobb barátja – mondá igen derült arccal –, tessék velem jönni, magam megrendelem a szállást, persze a piacon és szép menyecske házában – meglesz, csak utánam.” És valóban egy csinos házba vezetett a piacon, hol fiatal asszonyra akadtunk. „Vendéget hozok – szóla –, jó barátot, de csak szállásra, mert reggeli, ebéd, vacsora nálam lesz.” A fiatalasszony a reggeli kávé nem akarta átengedni, s erre végre mindketten ráállottunk.

Kiss polgármester emeletes házban lakott, nem messze a templomtól. Ekkor, mint még most harmadik felesége élt, s ennek egyik nemrégiben férjhez ment leánya éppen anyjánál volt látogatóban, egyike a legszebb szőke asszonyoknak, kiket valaha láttam. Nekem mindamellet Theréz kisasszony tetszett jobban, Károly barátom testvérhúga, nem oly szép, mint mostohanénje, de igen csinos alkatú, a mellett magasabb, teljes, a nélkül hogy testes lett volna, szabályos barna arccal. Éppen ő gazdasszonykodott, a szalonka igen számos volt, s egy nagy ropogó szeme a fehér szőlőnek. Theréz alig vevé észre, miképp e két cikk inyemnek különösen ízlik, midőn azonnal elhatározá, hogy egy nap sem hibázzék ebédnél. A hadnagyok szíve rendesen egy kissé gyarló, Theréz iránt ezenkívül már barátságomnál fogva bátyja, Károly iránt előszeretettel viseltettem, amellet a férfiak szívéhez, valljuk meg, az egyik út tagadhatlanul egyenesen a gyomron visz keresztül. Elég hozzá kedves alak, melynek szép barna szeméből a barátnak nemes szíve látszik visszasugárzni, szalonka és szőlő, mindez együtt a fiatal hadnagy agyát oly gondolatokba süllyeszték, melyek

másként életében ritkábbak a fehér hollónál, házasságról kezdett álmodozni, és pedig most leelőször életében. De mi egy hadnagy szerelmi álma? Három nap múlva megperdült a dob, s ő búcsút vevén idegen földre költözött, gondolatai új, eddig nem látott világba merültek, s Therezt nem látta többé soha. Később, mint hallám, Silberhez ment férjhez, ki utóbb főbíró lett, s talán most is az. Az öreg Kisst ezen kívül még egyszer láttam életemben, meglátogatott Budán a vári laktanyában, hol Károllyal egymás mellett voltunk beszállásolva. Dohányunk nem tetszett az öregnek, szalmának nevezte, s ígérte, jobbat küld. El is küldte, pompás szegedit, nagy levelűt, aranybarnát; de midőn füstölgetéséhez fogtunk, csuklottunk mindketten, míg vagy egy icce vízzel meg nem szüntettük. Ha ezt a kemény öreg látta volna, ránk mondja: „Romlásnak indult hajdan erős magyar” sat.⁶² Most 90-en túl van, fia pedig, nemesszívú barátom, Aradon ül mint 10 évre elítélt rab.

Szegeden összeszedvén a Nápolyba az osztrák sereghez megindított szállítványt, Szigetváron vittem keresztül Pécsre. Szigetváron egy napig megpihentünk, s én használtam az időt a régi vár tornyai kikutatására, hogy védelmét egész valóságban lelkem elé idézhessem. Szent kegyelettel, mint az üdvözítő sírjához vándorló zarándok, jártam be az óváros még kinyomozható sáncait, a fellegvárt, mely a hősök utolsó menedéke vala, a kaput, honnan kirohantak, s a kápolnát, mely Zrínyi helyén építettett. Magasabb érzemények soha sem dagaasztották keblemet. Ezt mind utóbb az Athenaeumban adtam elő Sissay álnév alatt.⁶³ És különös, nekem úgy tetszett, Zrínyi és társai hős halála még mai napiglan hatást gyakorolnak e helység lakosaira. A magyar tiszt itt saját tisztelettel fogadtatik. Emeletes házba voltam szállva a piacon, igen tiszta s szemlátomást a legszebb szobában, igen jól tartattam, s mivel a háziúr, egy kalmár éppen nem volt hon; felesége, hetivásár lévén boltjában elfoglalva, hogy magam ne egyem, 10 éves leánykáját ültette hozzám ebédre. És ezen gyönyörű kis teremtés annyira érzette szerepe fontosságát, hogy annak a legmódosabb beszélgetéssel mindenképp igyekezett megfelelni. Elérzékenyülve, mint azon kívül valék, egészen elbájolt. „Mily pimaszok a fiúk ily korban” – gondolám.

Pécssett a szállítmány 300 fejig egészítettett ki, s a vezérletet egy kapitány Ferencz Károly ezredestől vette át – cigány származású. Szülei sátoros cigányok voltak; a fiú az ezrednél született, s nevendék házában neveltetett fel. Ki származását nem tudta, cigányt nem látott benne, ki tudta, hindostáni fájára csak szeme sötétebb tüzéről emlékezhetett. Egyébiránt ügyes, művelt, eleven barna ember volt, s mint tetszett, szerelmes kedélyű, mert elindultunk előtt Pécsről egy gazdag kereskedőné fényes búcsúebédet adván, olykor titkon szemében oly

⁶² Berzsenyi Dániel: *A magyarokhoz*.

⁶³ Sissay [Szontagh Gusztáv] 1837. Szigetvár. *Athenaeum*, 1. évf. 2. félév, 21. sz. 321–326.

könnyük mutatkoztak, minőket utazó hadnagyok, ha észreveszik, hajlandók balra magyarázni.

Pécsről Keszthelyre értünk. Itt, ámbár még akkor gazdászati ismeretekkel nem bírtam, meglátogattam a gazdászati iskolát és kertet, a Balatont és mellette a ménest és a könyvtárt. A Zrínyiek képei a csáktornyai zárdából, hol a család temetkezett, ide áttéve vagy lemásolva, különösen magokra vonták figyelmemet. A szigeti Miklós arca hőst mutat; Miklósé, a költőé hőst és költőt, a lelkes arcba egészen belé szerettem. Vérvégítéke déli szláv magyar és olasz lehetett, ez utolsó a Frangepánoktól nyert, kikkel a Zrínyiek gyakran házasodtak, mert ezen három típus észrevehető hosszúkás fehér, alig meggömbült orrú arcában, fekete hajában, bajuszában szakáll nélkül és nagy lelkes fekete szemében. Műveltsége alapján egészen olasz volt, ismerte az olasz irodalmat s nyelvet teljesen, s járt is Olaszországban.

Csáktornyán a Zrínyiek régi várát kutattam keresztül, amennyiben még maiglan látható. Visszamenet a város felé elmerültem a család végnapjai történetébe, s keblem egészen elkomorodott. Merengéséből felpillantva egy közeledő pár tűnt szemembe, vagy inkább csak egy szép kisasszony, mert ha a hadnagy véletlenül szép kisasszonyt lát, rendesen úgy belétapadnak szemei, hogy a mellette menőt észre sem veszi. És így történt ez velem is, sőt alkalmasint maiglan sem tudom, ki járt mellette, ha fel nem kiált: „Te vagy-e, vagy szellemed?” Oho! gondolám, minekelőtte rátekintettem volna, ez valami régi ismerős. És valóban az is volt, Kalcics, ezredünk néhai hadügyésze, ki nyugalmaztatván, itt születése helyén tartózkodott. A szép alak rokona volt, elvezetett szüleihez, többen gyűltek össze, s estve zongora mellett táncoltunk.

Csekélységekbe tévedtem, s mivel ezt érzem, s fontosabb dolgokról szólani szándékom, a kegyes olvasót ezentúl villám sebességgel vezetem Styrián, Carinthián, Velencén, Lombardián, Modenán keresztül, egészen Bolognáig, hová magamnak sem kellett volna jutni, hanem mivel a Pó töltésein áttörvén, az utat Paduán keresztül Ferrarába elárasztotta, Bologna felé utasítottunk, s itt a szállítványt Fülöp, Ferencz Károly ezredbeli főhadnagynak átadva gránátosaimmal vissza kellett volna térnem, ha kedvem nem ellenzi; mert akkor, hajh! minden rózsaszínű terveimnek vége! Azonban szerencsémre ezeket a véletlen hatalma hatalmas pátfogásba vette volt. D'Asper alezredes (most altábornagy Olaszországban) Ferencz Károly ezrede 3-dik zászlóaljának parancsnoka Ferrarában, csak egy tisztet küldött felváltásra, mint mondám, Fülöp főhadnagyot, 300 újonchoz pedig legalább egy kapitány és egy pár tiszt szükséges. Amellett az egész római birodalom⁶⁴ át osztrák őrsereg s pénztár nem léteztén, Fülöp kéntelen volt a szállítvány kifizetésére több mint ezer pengő forintot Ferrarából magával hozni. Ha útjában, a római tartományokon keresztül történetesen

⁶⁴ Az egyházi állam.

megbetegedve kénytelen hátramaradni, az egész szállítvány vezetése és a pénz a legöregebb káplár kezébe kerül. Ezen beállható esetre építém tovább utazhatási tervemet. Fülöp megszólított, ne hagyjam el a szállítványt, nem csak azon okból, mivel kettőnek utazni mulatságosabb, hanem mivel reám valóban szüksége is volt. 300 katonával több baj van, mit egy tiszt maga megerőltetése nélkül végezhet, én pedig még azon kívül egészen ismertem a teendő szolgálatot s az újoncokat egyenként. Megegyeztünk tehát, hogy Fülöp a bolognai osztrák csapatok parancsnokánál betegnek jelentse magát, nem olyannak, ki tovább nem mehet, de olyannak, ki rosszul érzi magát, út közt betegen hátramaradhat, ennél fogva, hogy a szállítvány s pénz káplár kezébe ne jusson, további maradásomat a szállítványnál kérje, én pedig kijelentsem, miképp a fennálló körülmények közt a felelősséget s a netalán elsikkasztott pénz visszatérítését magamra vállalni nem akarván, készségemet a további utazásra kijelentsem. Az etapparancsnok rettentő zavarba jött. Rendeletébe a főhaditanácstól Bécsből világosan állt, küldjön vissza gránátosaimmal Budára, mint azt tartalmazták azon rendeletek is, melyeket a nápolyi osztrák fővezérétől, Frimont szertármestertől kapott. A nápolyi osztrák sereg eltartására a nápolyi kormány nem tudom, mennyi milliókat fizetett évenként. Az összegből Frimont néhány százezer forintot megkímélt az osztrák kincstár számára. Hogy ez összeg ne csonkíttassék, több tisztet nem eresztettek Nápolyba, mint amennyi a lajstromon állott, és oda tartozott. Minden mást az etapparancsnokoknak vissza kellett utasítani, mert ezeknek járandósága napi 5 frankkal a megtakarítandó összegből lett volna húzandó. A kegyes olvasó ezekből képzelheti a bolognai etapparancsnok (ki hajdan osztrák seregben szolgált olasz gróf volt) szorultságát, midőn kérelmünket előterjesztettük. Számtalanszor kérdezte Fülöpöt: nagyon rosszul érzi-e magát? Azután felém fordulva előmutatta a főhaditanács rendelményét, melynél fogva vissza kellene mennem. „Megyek – mondám –, csak tessék parancsát írásba foglalni, hogy takarva legyenek”. Ezt nem akará. „Eresszen tehát tovább!” Ezt sem merte. Ha parancsot nem ad visszaindulásra, szólék végre habozását sokallva elhatározottan, úgy követem a szállítványt. „Ám tegye – mondá izzadva –, de én nem rendelem, én semmiről sem akarok tudni, s a felelősséget magamra nem vállalom.” „Ha azt tehát – felelém – magam vállalra kell vennem, úgy a kisebb érhető bajt választom, folytatom utamat Nápolyig, s ott felelni fogok róla, ha szóba vétetik”. Ezzel elbúcsúztunk öméltóságától, otthon örvendve tervünk sikerének. Fülöp, az igaz, nem sokat kockázott, de én előre nem tudhattam, hogy út ki merényem, azonban bíztam szerencsecsillagomban, s a nyerhető díj nagysága, úgy hittem, megérdemli a kockavetést.

És valóban meg is érdemlette. Velencét, Lombardiát már rég ismertem, mert azelőtt két esztendeig ott tartózkodtam, de Toscanát, a Patrimonium Petrit⁶⁵ s

⁶⁵ „Szent Péter öröksége”, vagyis az egyházi állam.

a nápolyi királyságot nem; ez pedig művészet tekintetében Olaszországban a fő. Előre és hátra gondolva, hogy visszaérkezve Budára baj ne érjen, még mi-nekelőtte kiindultunk Bolognából, jelentést írtam Budára gránátos zászlóalj parancsnokának, kétségbeesésemet tudtára adva, hogy a körülményektől kényszerítve vissza nem térhetek, hanem a szállítványt egész Nápolyig kell kísérnem. Mindezt elvégezve másnap, midőn a reggeli egyszerű harangszó helyett a főtoronyról, mint az ott szokás, a legszebb monfezinok és keringők lehangzot-tak, a magamra vállalt felelősségtől nemigen terhelve, a legderültebb kedvben gyaloglottam ki Nápoly felé.

Bolognán túl Bok főhadnagy csatlakozott szállítványunkhoz, Bécsből a nápolyi sereg aknási osztályparancsnokságának átvételére leküldve. Velünk ment, mert maga utazni restellt, sőt ez akkoron veszedelmes is volt, mert még csak egy hét előtt ezredes gróf Cudenhofen maga mint futár utazván, az abruzzói haramiáktól raboltatott ki Terracina mellett, s a hegyekbe hurcoltatott, honnan megváltására Frimont fővezértől nagy öszveget követeltek. Az ötlet világforgás-ismeretlenségénél fogva egy magyarhoni táblabíró fejébe is beillett volna. Az osztrák sereg megsemmisíté egész Nápoly hatalmát, s most egy haramiacsorda pénzt akar tőle kicsikarni. Frimont felelet helyett körülállította a hegyeket vadászszázlójakkal, mindig szűkebb és szűkebb kört vonva, s midőn a haramiák látták, hogy utolsó menedékújtóktól is elvágatának, elereszték az ezredet, magok pedig futásnak indultak. Ha a dolog Nápoly s nem Róma környékén történik, a haramiák azontúl is üzettettek s kiirtattak volna, mint a nápolyi földön Massaroni csordájával történt. Ezen Bok főhadnagy egy erdélyi szász pap fia volt, tanult, művelt, közlékeny, vitakozást szerető, de nézeteit mint valami általános igazságot oda nem állító. Ekkor elmúlt láz következtében májdaganatban szenvedett, s mivel elosztatására az orvosok mozgást rendeltek, soha nem ült szekérre, hanem velem együtt a szállítvány élén gyalogolt, mit én sohasem szeretvén a szekeren ülést, már példaadás végett is örömmel tevék. Fülöp a szállítvány után jött üveges kocsiban, vigyázva, hogy senki se maradjon hátra. Ez vala a mars rendje, s csak ha az állomás nagyon messze volt kiszabva, ültünk be a tőlünk úgy nevezett „tárgyalási terembe” Fülöphöz. Hogy a vendégfogadóknak a nyúzást kikerüljük, a szállást csinálóknak mi, három tiszt s három szolgálk részére, tíz font a legjobb húsból s a kapható legjobb kenyeret és bort Fülöp szállásán készen kellett tartaniok; állomásra értünkkor a tűz a kandallóban már lobogott, a bogrács és vereshagyma készen állott, s míg mi, Bok és én a kandalló mellett pipázva kipihentük magunkat, Fülöp a legfelségebb gulyás-húst készített el, melyhez az étvágy sohasem hiányzott. Jókor mentünk aludni, hogy jókor felkelhessünk. Ily egyszerű edző s tápláló életmód mellett ki nem fogyhattunk erőből és jó kedvből.

Utunk Nápolyba Firenzén és Rómán vitt keresztül. Mindent, mit e helyeken láttam, s tanulni volt alkalmam, utóbb fogom elmondani; most történetemet folytatom. A szállítvány Nápolyba érve a Castel Capuano udvarán állítta-

tott fel szemléletre. Én jobb szárnyán állottam díszruhában. Egy dandárvezér, nevét már elfeledém, pillantott meg legelébb, s csudálkozva összecsapta kezét, nem foghatván, miképp jöhetett magyar gránátos tiszt Nápolyba. Zajára a tábornokok összecsoportoznak körülöttem, Hessen-Homburg Fülöp herceg is, Nápoly városának akkor parancsnoka. Szedd most össze magad! Gondolám, s előadám a kérdező hercegnek eljövetelem okait oly világosan s szabatos módon, hogy beszédem után vállamra tevő kezét felelvén: „Helyesen cselekedett”. Megkönnyebbülve érzem magamat, de a dolog nem addig volt; Frimont fővezérnél s szárnysegédénél, ezredes báró Zahlhausennél is kellett még magamat jelentenem, s nagy kérdés volt, mit felelendnek ezek szavaimra. A tisztek kivált Zahlhausennel ijesztettek. Frimont fővezérnek ekkor inkább diplomatai állása volt, a királlyal s udvarral konferenciáskodott, a sereg vezérletét pedig az alvezérekre bízta. Így szárnysegédének mindenható hatalomra kellett vergődni. Micsoda ember az a Zahlhausen? – kértem. „Kényes – felelének –, de csinosan öltözködő, művelt tiszt iránt udvarias”. „Hol lakik itt a városban a leghíresebb szabó?” – kértem tovább. Megmutatták házát. Azonnal hozzá mentem. Képes-e az úr, szólék, holnap reggel 8 óráig egy teljes formaruhát az itteni szabás szerint, a legfinomabb angol posztóból készíteni? Igenlé. Én addig összejártam a boltokat, s a legszebb kardrojtot, kardszíjt, övet, gránátos kalapot s topánkát szereztem meg, úgyhogy másnap 9 órakor egészen újból a legfényesebben öltözve álltam Zahlhausen ajtaja előtt. Frimont és segéd tisztjei Nápolyban nagy urakat játszottak, Zahlhausen fényes palotában lakott a Chiaián, szobájának ablakai a tengerre nyíltak. Mikor beeresztett, chinai porcelánból kávézott, nyílt ablakoknál pompás kereveten ülve. Könnyen a szőnyegre lépve jelentettem magamat. Egy hosszú pillantással gondolkodva végignézett. „Beszélje ön nekem el – szóla végre –, mint jöhetete ide; de óvakodjék valakit alaptalan váddal terhelni, mert a felelet egész súlya ön vállaira nehezédnek.” „Nem szükség valakit vádolnom – felelék –, mert ennen magam hatalmaztam meg magamat idejövetelemre”. „Tennen maga?” – viszonzá csudálkozva. Igen, felelék, s előadám költött indító okaim hosszú sorát, oly ékesen és szabatosan, mintha azokat rögtön nyomtatni szándékoztam volna. Midőn elvégzém, öméltósága egy ideig hallgatva nézett reám. Jelentse ön magát önagyméltóságánál az őrdíszpiacon 11 órakor, mondá végre udvariasan. A kitelhető legudvariasabb bókkal hagyám el teremét.

Az őrdísz a tengerparton tartatott, Nápoly gyönyörű láva kövezetén, a nap teljes pompában ragyogott, a királyi család is mutatta magát, s különösen Krisztina princeszné, később spanyol királyné, egy karcsú, barna, ígéző szépség, ragyogó fekete szemekkel; pompásabb őrdísznél sohasem voltam jelen. Frimont vezér, jelentésemből hallván, hogy Budáról jövök, honunkról kérdezősködött, s jó barátjáról, Radetzkyról, ki akkor Budán volt, a szállítványról s érkezetem indítóokairól ellenben mit sem kérdezett. Midőn elbocsátva visszaléptem, a tisztek, akik legalábbis azt várták, hogy leütteti fejemet, tudakozódva körülvettek. „Parancsnokaitok, barátim, a legudvariasabb emberek a világon”, mondám, me-

rényiletem szerencsés sikere által már-már diadalmaskodva, midőn az egyik tiszt felkiált: Zahlhausen! odapillantok, s a félelmes szárnysegéd górlábaival hosszúkat lépve, mint egy elnyeléssel fenyegető óriás gólya, felém közeledett. A legudvariasabb tartással siettem feléje, parancsait veendő. „Excellenciája megbízott, szóla hozzám tekintélyes, de kurta meghajlással, hogy önt mára ebédre híjam 3 órára.” E szavakban az ebédre meghívásnál sokkal többet, teljes abszolutoriumomat⁶⁶ hallám, oly mélyen meghajtottam magamat előtte, miszerint az e jelenetet szemlélő tisztekben, mint utóbb magok mondák, félelem támadt, hogy a kemény láva-kövezeten betöröm a fejemet.

Most végre merényletemet sikerültnek tekinthettem, s megelégedve magammal és sorsommal, a legderültebb kedvben jelentem meg ebéden. A fővezéren, feleségén, kis fián s segédjein kívül még egy nápolyi napi szolgálatban álló gárdatiszt vala jelen, ki pompás veres formaruhájában szomorú szerepet játszott, mert senki sem szólt hozzá. Mellettem ülven, megsajnáltam, s az ebéd vége felé beszédbe ereszkedtem vele, abba annyira belémerülve, hogy vége szakadván a lakomának, észre sem vettem, melyik ajtón távozott el a társaság. Az inasok is eltűnven, találomra indultam ki egy ajtón, mely azonban a kávészoba helyett egyenesen Frimont fővezér nejének szobájába vezetett. Az asszony meghökkenéséből tévedésemet gyanítván, talán egy kis dévajásból nem eresztett el, hanem pamlagára ültetvén, honunk leánya lévén, magyar nyelven társalgott velem hazája legújabbai változásairól tudakozódván. Így ment ez, míg Frimont kávézását elvégezvén, a szobába lépett, engem csudálkozva neje pamlagán szemlélvén. „Mi a patvar – kiálta fel joviális hangon –, hát ön a helyett, hogy kávé inna, feleségemnél mulat?” „Az ajtót tévesztém el”, felelek. „Manót – viszonzá –, ezt mindenki mondhatja. Elmegy azonnal kávézni!” Erre azonnal késznek mutatkoztam, s midőn nagy hajlongások közt rákmódon az ajtón kivonulék, utánam kiáltott: „Lánchordta gránátosai, az ember alig képes tőlök a feleségét megmenteni.” Nevetve értem a kávészobába. A segédek kérdék: mi történt. Elmeséltem kalandomat. Tetszett, s magok is neveték.

Másnap egy nagy szállítvány küldetett Nápolyból Paduába, melyhez több tisztek csatlakoztak, magam is parancsolatot kaptam a vele indulásra. Ez mennykőcsapás volt kék égből, mert általa minden terveim újonnan elenyésztek. Azonnal elmentem Zahlhausen ezredeshez, őt kérve, hagyna Nápolyba még vagy 10–12 napig, míg a nevezetességeket, Pompejit s a Vezuvot megszemlélhessek, s küldjön azután postafurárral a szállítvány után. „Méltóságos uram – mondám –, én Nápolyt többé nem fogom láthatni, s oly messziről ide jönni, magasra feszült tudnivalóval s csalatkozni reményemben, az tartósan elkeserítené életemet.” Midőn Zahlhausen látta, hogy a dolog nagyon szíven fekszik, s az időt ki-művelődésemre akarom használni, engedett kérésemnek, s valóban csak 12 nap

⁶⁶ Felmentésemet.

után indultam ki Nápolyból a szállítványt nemsokára elérve, de hozzá nem csatlakozva, hanem Firenzéig haladva, hol leszállva a postakocsiról, a szállítványt bevártam. Így ismételve 10 napig szemlélhettem e nevezetes város műkincseit, az útát Paduáig ezentúl a szállítvánnyal folytatva.

Hogy utam fonalát félbe ne szakítsam, pár szóval elbeszélem e helyen visszajövetelem történeteit is. Barbarino és Bologna közt az Appeninek hátgerincén egy postaállomás létezik, hol azonban szállítványunknak nem lehetett meghálni, mivel ott a postaházon kívül más épület nem létezik. Tehát csak kipihentettük a legénységet, s míg ők tarisznyából kenyereztek, mi, tisztok a postaház termében ebédet parancsoltunk magunknak. A postamester itt egyszersmind vendéglős is volt, s nemcsak a pincérek, hanem maga a postamester szép leánya is kiszolgált. Én asztal mögött, falnál ültem, s midőn a szép leány a kívánt étket asztalon áthajolva kezemhez szolgált, kedvem támadt az átellenben ülő tisztet megszólítani: ne lenne tuskó, s ölelné meg a szép leányt. Ez gyöngéden teljesíté kívánságomat. A leány reá néz, s ő a leányra. A tiszt egy bécsi bankárnak a fia volt, s gyönyörű fiatalember. Pillantásaik lángolva csaptak össze. Nemsokára ezután észrevesszük, hogy a leány fel nem szolgál többé, s a tiszt is hibádzik. Kerestetjük, s kiszül, hogy egymással beszélnek a kapuzsínben. Nem gondolunk vele: de midőn a szállítvány végre megindul, kívülről zaj támad. És bejön nevetve egy tiszt jókedvűen tudunkra adva, miképp a szép postamesterleány a tiszttel el akart menni, de anyja ezt észrevevé, a leányt a felső emelet egyik szobájába csukta be, mely szerencsétlenségre az erkélyre szolgálván a leány keservében le akart ugrani, de anyjától tartóztatott, s most a leány epedő karját az elindult szállítvány felé terjesztve minduntalan caro Carlo⁶⁷ nevét hangoztatja. Kifutottunk a leányt vigasztalva, hogy nemsokára visszajövendünk, elhozzuk magunkkal Carlot. Ezt csak azért beszéltem el, hogy kitüntessem, mily heves az olasz indulat. Egy év ezután Clarot képviselő érkezett vissza olaszországi útjából, s mutatta tárcáját: egy gyönyörű leánynak arcképe tűnt szemembe. „Ah, ezt ismerem”, mondtam, de nem tudtam visszaemlékezni, hol láttam. „Bologna és Barbarino közt” – tájékozza Clarot. „Meg van – felelék –, a postamesterleány az Appenin tetején”.

Paduától magamnak kellett volna utaznom Budáig, szerencsémre oda vezető Cornaro granátos hadnagy, ki Olaszországban szüleit látogatta meg, s Pestre visszasietett. Neki hintaja volt, de a fogatot fizetni kellett volna. Nekem, szolgálatban utazónak, ingyen járt fogatom, de nem volt hintóm. Cornaro kért, álljunk össze, adjam én a lovakat, adni fogja ő a hintót, s én elfogadtam ajánlatát. Ezentúl sebesebben haladva, szerencsésen értünk Budapestre.

Erkölciségben süllyedt nemzetek vagy néposztályok közt olykor ritka nemességű jellemek tűnnek fel, mi onnan eredt, mivel annak, ki a sorsnak tömegében tisztán fel tudja magát tartani, rendkívüli lelki erőt kell kifejteni. Ily jelle-

⁶⁷ Kedvesem, Károly!

meket látunk feltűnni Róma első elfajult korában, s ilyeket olykor napjainkban az olaszok közt is. Cornaro egyike ily jellemeknek. Atyja szegény írnok volt Bergamóban, kit irományaival minden nap reggel a gazdag gróf Malatesta palotája előtt a municipalitás felé menni látni lehetett. A fiatal és szép írnokot látta a gróf szép leánya is, s mennél többször látta, annál inkább tetszett neki; levelezni kezdtek egymással, utóbb titkon összejöttek, s végre elszőktek. Volt ekkor a velencei köztársaságnak, hová Bergamo tartozott, egy különös törvénye. A nemzet atyái látván, miképp Velencében a házasságok nem annyira a követetlenül érdeklettek, hanem a szülék által pusztán kölcsönös érdekből köttetnek, mi az erkölcsök romlását elősegíté, oly törvényt hoztak, miszerint a szerelemnek is tér nyíljék, melynél fogva tudniillik minden pap azon párt esketni köteleztették, mely előtte megjelenvén összeesküvés kivánságát kijelentette, s egyszersmind, ha be tudá bizonyítani, hogy nőtelen és nem rokon egymással. Ily úton esketteték meg a szegény írnok Cornaro is a gazdag contessa Malatestával. De ez a szegényen mit sem segített. Az öreg gróf megsértve érezvén aristocratái gögjét, kitagadva leányát örökségéből, min azonban a szerelmes kitűnő lelki tehetségekkel bíró írnok el nem csüggedt, összeszedvén minden erejét, s végre Napoleon uralkodása alatt tetemes polcra jutván. Ámde a szerencse forgandó. Napoleon megbukik, Olaszország Ausztria alá kerülvén, Cornaro mint nagy napoleonista elveszíté hivatalát. Fia ekkor az olasz seregnél szolgálván, e sereggel együtt ausztriai szolgálatba átvéttetett, s midőn legközelebb mint gránátos hadnagy szüléit szabadsággal látogatá meg, őket a legnagyobb ínségben találta. Ez elkéséríté az ifjú szívét, postára ül, elrándul Bécsbe, s Ferenc császárnál audienciát kér. Ez megadatván, a császár előtt oly lelkesedéssel szól atyja ügye mellett, hogy az a fiú kegyelettől megindítva, vigasztalólag bocsátja el magától, s valóban alig ért vissza szüléihez, midőn atyja hivatalba alkalmazásának parancsa Bécsből megérkezett. Ez szerencsésen sikerülvén, a fiatal hadnagy Bergamóba rándul, az öreg Malatestához, ki, unokája nemes tettét hallván, a kellemes külsejű tisztet nyílt karokkal fogadja, de ez őt megölelni s nagyapjának elismerni addig vonakodik, míg anyját leányának nem ismerendi el. Könnyebb játéka lévén az öreggel, mint Ferenc császárral, úgy lelkére szól, hogy végre könnyekre fakadva a hadnagy szüléit elhozatja, s leányával kibékül.

Nápolyba indultam körülbelül October közepén 1823; oda értem Jan. 13-kán 824, Budára jöttem vissza April közepén szintazon évben. Utam tehát hat hónapig tartott, három hónapba került az oda menetel, háromba a visszaérkezés. Nápolyban 12 napot tölték, Rómában csak 3, de két napot reggeltől estig a nevezetességek szemlélésére fordítván úgy, hogy nem is ebédeltünk, hanem balkonyodás után vacsoráltunk. Firenzében odamenet két napot, visszajövet 10 napot töltöttem. A Pón túl etapokat kaptunk, azaz rendes havi fizetésünkön kívül öt frankot minden napra. Nevezetességek szemlélésére semmi pénzt nem kíméltünk, egyébképp igen megvontuk magunkat, így lett, hogy számadásomat beadva, melyben hiba nem találtatott, teljes új ruházatomon kívül, melyet Nápolyba

szereztem, még 100 pengő forintot szereztem magamnak az útban, mi másnak, saját költségén utazónak egy pár ezer forintba került volna.

Ez út által azon kívül egy tél kimaradt életemből. Míg a hideg nőtt, mindig dél felé haladtam, a tél közepén Nápolyban mulattam, hol tél nem létezik, tavasz felé fordulván az idő éjszak felé mentem vissza, s midőn Budára értem, teljesen kitavaszkodott.

És most hadd sorozzam elő utazásom eredményeit, néhány pillantásokat vetvén Olaszország *természetére, népességére, művészetére s az uralkodó valásra*. Mindezekről visszatértem után kimerítőbb dolgozatokban szóltam, de német nyelven, szabadjon tehát itt a mondottakat magyarul, ha csak pár szóval érintenem.

A hely, hol kiki születik, az emberek, körülmények, melyek a gyermeket első éveiben környezik, eldöntő befolyást gyakorolnak világszemlélete s jelleme öntudatlan képezésére. Én Csetneken születtem, hegyes vidéken, de téres völgyben fekvő városkában; gyermekségem három évét pedig az alföldi térségen töltöttem Mezőberényben és Hódmezővásárhelyen. Hegyek közt és síkon tehát egyformán otthon érzem magamat; éghajlatra nézve azonban a csetneki szélességi fok mindig alapot képezett világszemléletemben, mert ezen vonalból indult ki s képeztetett eredetileg. Csetnek éghajlata éjszak és dél közt közepet tart, határán díszlik még a dohány, dinnye, szőlő, de azon túl éjszak felé nem többé. Éjszak volt nekem ennél fogva egész életemben, hol a dinnye és a szőlő nem terem többé, dél, hol szabadon található. Nápolyi embernek a dél szélső vonalát alkalmasint a narancs- s a citromfa növényzeti vonala képezi. Hol ezek nem találtnak, neki már hideg éjszakai tartomány. E tekintetben nápolyi utamban mosolyogtam egy kapitány felett, ki Nápolyból áttétetvén mint térparancsnok Radicofani toscanai helységbe, déli olasz létére, a fügét és olajfát termő vidéken Sibériába számúzve érezte magát, s egész télen át a candalló mellett jól bélelt hálonyban s botosokban ült. *Pluvio, vento, neve, freddo; ecco questo e Radicofani!*⁶⁸ Mint Ovidius Tomiban, tristiumokat írhatott volna.

Születésünk helye azonkívül előszeretettel fejleszt keblünkben a hegy vagy a sík iránt. Schweizi ember, vagy székely, nem szeret síkon lakni, az alföldi csudálni ugyan tudja a Kárpátok nagyszerűségét, de ha huzamosan köztök kell tartózkodnia, fázik tőlök. Nekem, mint mondám, hegy és sík egyiránt kedves; az alföldi térség végtelensége, hányszor megpillantom, magasztos érzeményeket gerjeszt bennem, mint a tenger, de felette magas hegyek közt mégsem szeretek sokáig tartózkodni.

Midőn katonának állván téli időben először hagyám el hazámat, Bajorország fenyves erdein áthatván Tacitus zordon éghajlatú Germaniáját véltem magam előtt elterülni; a Rajna vidéke honi színben jelent meg; Franciaországban Lyon

⁶⁸ Eső, szél, hó, hideg, íme, ez Radicofani!

környéke tetszett leginkább, már délies fekvésénél fogva is.⁶⁹ Olaszországot, Piemontot, Lombardiát felette melegnek találtam, s szépnek, de egészen másnemű szépségűnek, mint Schweizot. Velence és Lombardia emberi szorgalom és ízlés által szépített térség, e szépséget az éghajlat szépsége is emeli, a derült ragyogó nap s a levegő csendje, mert éjszak, nyugot és dél felé hegyektől körözve lévén, azon szerencsés országokhoz tartozik, melyek a viharoktól meg vannak óva, s hol már az erősebb szél is ritkaságok közé tartozik. Schweiznak szépsége ellenben inkább a természet szépsége, fenséges helyek, regényes völgyek és tavak, kristálytisztaságú források, csermelyek és zuhatagok, – ezen vonásokon alapul körülbelül ez országok különböző jellemű természete. Nem oly ellenkező, mint Sahára forró égű homok síkjai a skót felföld ködfedte hegységével, de mégis különböző, mint schweizi ember különbözik az olaszországi lakostól. Midőn 1815. zászlóaljam Mantuában parancsot kapott Galíciába menni, képzelődésem előtt más nem állott, mint hó, hideg, füstös szoba és ordító farkasok, szóval az éjszak minden tulajdonságai, ellenben 1822. Ferracinában a naptérítők alatt hittem magamat. Nagyobbszerű hatást a természet soha és sehol nem gyakorolt reám, mint itt, mert magyarországi ember, ki az év felét fehérnek látja, s szobába zárkózva meleg kemence mellett fűtőzik, télen oly vidékre áthelyezve, ahol a növényzet szakadatlan foly, minden zöld, s a nap ragyogó meleg sugárokban süt, egészen más világba érzi magát átvarázsolva. E hatást Ferracinában a vidék nagyszerűsége is éleszti. Január közepén 33 olasz mértföldet a pontini mocsárok puskaegyenes töltésén gyalog áthaladván végre a tengerhez értünk, rögtön, mert egy hegycsúcs s egy épület akadályozák korábbi látását. Erre én ugyan el voltam készülve, földabroszom által tájékozva lévén; azon kívül a tengert már egyszer Lido szigetétől Velence mellett láttam; de szállítványom erre nem volt felkészülve, s rá nézve a látvány a meglepetés és újság egyesült erejével hatott. A ház mögött előhaladva a tengerparton homlokba állítottam embereimet, beszállásolásuk előtt egyet-mást rendelni akarván; de szavam hallatlanul elhangzott, mindenkinek szemei a tengerre voltak meresztve, s egy tompa, nem szűnő moraj hangzott a sorok közt. Volt annyi eszem elhallgatni, míg a csend magától helyre állott, azután kiadtam a parancsolatot, beszállásoltam embereimet, s fizettem. Ettek, azután a tengerpartra futottak, s ott estig ülve pipáztak. Én éjfél két óráig nem tudtam lefeküdni, a tengerpart sziklájára épült vendégfogadóm nyílt ablakából a hullámzó tengert szemlélgetve, s morájától merengésbe merítve.

Honunkban rendesen azt hiszik, Olaszországban mindenütt díszlik a narancs és citrom, ez tévelygés. Velencében és Lombardiában nem találtnak szabad-

⁶⁹ Az itt következő néhány bekezdésnek fennmaradt a kéziratban egy csonka, mondat közepén abbamaradó, kétlapnyi, valószínűleg korábbi fogalmazványa, amely csak jelentéktelen stilisztikai részletekben tér el az itt közölt, a jelek szerint a szerző által is véglegesnek tekintett változattól.

ban, csak Róma mögött itt-ott láthatni udvarokon egy egy narancsfát. Terracina az első hely, ahol a Róma–Nápolyi útban szabadban található, kertekben és szántóföldek szélein, de itt már a pálma is díszlik. Mindkét fa általában nem tűri a havat és fagyot, s csak ott mutatkozik szabadban, ahol teleink e kimaradhatlan vendégei nem mutatkoznak többé.

Terracina az Aurunzok⁷⁰ oldalára van építve, jobbra a végtelen tenger terül el, szemközt egy hegycsúcs egész a tengerpartig lenyúl, s ennek ormán egy kis-sé balra Theodorich goth király várának romjai mutatkoznak. Az egész látvány nagyszerű. De százszorta inkább megragad az itt mutatkozó természet örök, meg nem akasztható fejlődése. Minden a tengerben és a földön eleven, zöld, örökéletűnek látszó. Január közepén, hol nálunk minden megdermedt, a tengerparton rákok és tengeri pókok mászkálnak, a kertekben méhek röpdésnek, s a kerti vetések nőnek, minden gyep, fa zöld, a hegyek sziklái közt rozmaring, jaszmin és áloék tolakodnak elő, a kertekben és szántóföldek szélein narancsok érnek, a pálmafák nagy fürtű szilváiban aranysárgán függnek le; a vendégfogadóban minden zöldség egyenesen a kertből hozatik elő, s készül el ebédre, szóval itt Januárban minden annyira különbözik hazánktól, hogy a tárgyilagos világból magunkból kikapatva, mint a gyermekek, egész nap künt futkároztunk, a sohasem látott tárgyakat szemlélgetve és csudálva. Ha az utas valami éjszakai vidékről télben hajón indul el, és messzibb fekvő déli vidéken száll ki, ezen meglepetés még rögtönibb és meghatóbb lehet. Egy tudós porosz utazó beszélt el nekem, miképp Triestből télen elindulván, midőn Tunisba érkezett, három napig szólni nem tudott, hanem csak nézett – egész élete szemléletben pontosult össze, mert minden, a mit látott, éghajlat, föld, ember, állat, növény, építésmód, ruházat, beszéd és életmód új, nem látott, nem tapasztalt volt. Ez magán kívül ragadta.

Nápolyban is Januárban mulattam. Itt sehol sincs kemence, kandalló, senkinek köpenyege; frakkban járkáltunk, s ha esik, esernyőt feszítenek. Ha nyárban találok odajutni, alkalmasint más dolgokról írok, mert a tisztek azt mondták, hogy a meleg akkor tűrhetetlen. Egy huszárcapitány, Mor tábornok segédje odahagyta fényes helyzetét, pompás szállását, nagy fizetését s parancsnoka fényes asztalát, hogy Erdélyben igen mérsékelt havidíj mellett, inasa által főzethesse ebédjét. „Mi határozhatta rá” – kérdezém. ... „Öcsém – felelé –, a rettendő hőségben sem enni, sem aludni nem tudtam, a mellett örökös dugulásokban szenvedtem, s mit ér pénz és pompa, ha az ember még a pervátára sem tud menni.” Teljesen helyeslém életfilosófiáját.

Pompéjiba rándulván a Vezuv alját szekereztem körül, de tölcseréhez fel nem mentem. Nekem életemben az a tulajdonom volt, hogy rút vagy borzasztó tárgyakat nem szerettem szemlélni. Minek töltssem meg képzelődésemet ily

⁷⁰ Aurunzi-hegység.

ocsmányságokkal vagy rémletességekkel? Ilyen pedig a Vezuv és környéke. Ez borzasztó tűzhelye a természetnek. A láva, mely oly könnyen el nem porhad, fekete, szürke rétegekben terül el a hegyen, oldalán s környezetén, csúcsa füstölög, kopár minden körös körül, sötét, mogorva. A manóba, gondolám, hisz nem vagyok természetbúvár vagy regényíró, hogy a tárgynak hasznát vehessem, barlangokat sem másztam be soha, hacsak arra nagyon nem nógattak. Fel nem megyek! Nem mentem, és valóban, most sem láthatom okát, miért bánjam, hogy fel nem mentem.

Olaszország természete különböző, Velence és Lombardia kertileg művelt sík, legnépesebb, leggazdagabb része Olaszországnak, Toscana, Róma, Nápoly hegyes-völgyes. Legtöbb kopár dombok Toscanában mutatkoznak.

Olaszország polgárosodása

Ha Magyarhon lakosa Olaszföldre lép, semmi sem ötlík annyira szemébe, mint ez ország régi polgárosodása. Nincs itt sok különbség falu és város közt. Mindennütt a legjobb műutakat talál, eleven sövényektől körülveve, a szántóföldek széleit fák szegik be, mikre vinyigék futnak fel, s ezeknek ágai fáról fáig guirland alakban függnek. Minden falu kövezve van, némely falvakban színház is található, minden ház kőből épült, cseréppel fedett s legalább egy emeletes, úgyhogy földszinti náddal vagy szalmával fedett házak sehol sem találhatók. Olaszország az újabb keresztény polgárosodás bölcseje, s ahová pillantunk, több mint ezeréves polgárisodásnak jelei mutatkoznak.

A látogatott városok közül csak négyet akarok említeni: Velencét, Firencét, Rómát és Nápolyt.

Velencének sajtászerűségét fekvése képezi a lagúnákban. Mikor meglátogatam, vaspálya által még nem volt a száraz földdel összekötve, s a Mestrétől ladikon közelítő utasnak tökéletesen tengeren úszni látszott. A tenger egyébiránt Lido szigetén túl van, a város pedig kis szigetekre s pilotokon a lagúnába épített, mi által szükségképp igen sajtáságos jellemet nyert. A házak tömötten és magasan egymás mellé építvék, a kevés utca igen szűk, s csak gyalog használható, mert az utcákat itt tulajdonképp a csatornák képezik, miken a járóelők hosszú, fekete szövettel bevont ladikokban fel s alá mozognak. Kocsi és ló az egész városban nem létezik, mert nem használható. A Márk piac nyílt, ábrákkal kikövezett terem. Egy szigetnek földje kertté alakult, és sétatérnek használtatik, hogy mégis valami rá emlékeztessen, miképp az ember a szárazföld s nem a posolya lakosa, s tulajdonképp lábai rendeltettek mozgására.

Hogy a város oly helyzetű építését csak a kényszerítő szükség eszközöhlhette, igen fogható. Tudva van, miképp az úgynevezett terra firma népessége Atilla pusztításai ellen keresett itt menedéket. Gyarapodását pedig a kereskedeésre alkalmas fekvésének köszönheti. Épült, gazdagodott, és hatalma nőtt, míg a keres-

kedés a Középtenger⁷¹ határait át nem lépte; mihelyest azonban a Jóremény foka és America felfedezettett, s a kereskedés a Középtengeren túllépve Kelet-Indiát s Americát körülkarolta, s végre a világkereskedésre emelkedett: Velence fontosságát veszíté, és süllyedni kezdett, míg végre mint független állodalom elenyészett, s most régi előnyeit veszítve s fekvése egészségtelenségét megtartva úgy látszik, élet és halál közt küzd ugyan, de amellet örökké egyike a legnevezetesebb s legrendkívülibb városoknak maradván, fekvése különössége, palotái, múkincei s történeti emlékei végett.

Firence még most is virágzó város az Arno partján, szép domboktól körülvéve, miknek tetőin s oldalain számos villák mutatkoznak, úgyhogy a városi Firencén kívül szinte egy más mezei Firence emelkedik. A Mediceusok⁷² műszeretete e várost úgy meggazdagítá művekkel, hogy e tekintetben Róma után a legnevezetesebb város, derült vidékének s II. Leopold bölcs törvényhozásának pedig tulajdonítom, hogy lakossága udvariasságra, szelidségre s erkölcsiségre nézve az olaszországi városok közt első helyen áll. Szembetűnök Toscanában a falusi leányok csinos alakuk- s ruházatuknál fogva, kalappal fejükön télen át fekete nemez-, nyárban szalma-félével. Ez utolsó magok e leányoktól készítették, s nevezetes kereskedési cikket képez.

Rómának környéke hullámzó földszínű lakatlan pusztaság, itt-ott télen át is zöld dugasz cserfa csoportokkal. Az area cattiva⁷³ uralkodik itt, s mindinkább a városba tolakodik, úgyhogy némely részei, mint p. o. a régi lateráni templom körül, lakhatatlanok s üresen állanak. Közvetlenül a várost romok körzik, sokkal nagyobb területben, mint a város maga, mert a régi világuralkodó Róma 3 millió lakossal bírt, a mostaniak száma pedig nem sokkal haladja meg a százezret. Róma környékének hatása tehát az utazóra búskomor, de ez azonnal elenyészik, mihelyest falai közé lép. Itt a művészet s történet örökhírű művei s emlékei azonnal elkapják a művelt szemlélőt, hogy magasztos élményekből ki nem bontakozhat; mert Róma e tekintetben egyetlen a maga nemében, s nincs párja e világon.

Nápoly első megpillantása, ellenkezőleg Róma környezetével, elvarázsol, szinte a valóságot álommá, mesévé átváltoztatván. Constantinápoly után, úgy tartják a földleírók, Nápolynak van a legigézőbb fekvése, s eszközli ezt az éghajlat, a föld és tenger egyesülten. Belföldi városoknak lehet szép, lehet nagyszerű fekvésök, magasztos ellenben csak tengerparton fekvőnek lehet, mert belföldi városok nélkülözik a tenger végtelenségét. Délies fekvésű vidékeken a tenger amellet magasztos ünnepélyessége mellett derült színben is jelenik meg, e vidékeken a föld szépségével a nap rendkívüli ragyogása s a lég tisztasága s derültsége is egyesül. Nápoly pompás tengeröböl körül, hegyoldalba van építve,

⁷¹ Földközi-tenger.

⁷² Mediceiek.

⁷³ Rossz, bűzös levegő.

felette a St. Ermo vára, a házak csoportozatai közt helyyel-hellyel sugár palma-fák tolakodnak fel, elől messze Capri szigete, balra közelébb a füstölgő Vesuv látszanak. Egy háznak sincs fedele, mint keleten átaljában, s ha az egész új igéző látványt az utas először pillant meg, arab mesébe hiszi magát áthelyezve.

Városokról lévén szó, e helyen kirándulásomat Pompéibe kell említenem. A régi római városok másképp épültek, mint a mostaniak, mert életök a mostanitól különbözött. Az újabbkori emberiség házi és családi életet él, azért nagy téres, több emeletű házakra van szüksége; a római világban csak az asszonyok és szolgák tartózkodtak otthon, a férfi nyilvános életet élt a forumban, a csatamezőkön. Pompei házai azért, egyet kivéve, mind földszintiek valának, utca felé álló tűzfalakkal. Belső térük négyszög, széles oszlopokkal, szegzett folyosókkal, hol az asszonyok és szolgák dolgoztak. Az ablakok mind a folyosókra szolgálnak, sok szobának ablaka sincs, sőt pontos vizsgálatom után ajtaja sem lehetett, hálókamarák lehettek nyílt bejárással, hogy minden percben hallani lehessen, mi történik az udvaron. A szobák felette kicsinyek, de igen díszesen arabesk- s falfestményekkel ékesítvék. A padolat mozaikféle, mint most is jobb házaknál divatos. A házfedél, úgy látszik, egészen a mostani volt, alacsony zsílipcs cserepekkel, legalább ilyféle fedezetet mutatnak azon házak, melyek egy régi Pompeiből hozott falfestményen a Portici museumban láthatók. A város bigák, trigák és quadrigáknak használt kövezete alacsonyabb volt, mint a jobbra, balra eső embereknek szolgáló járda. Mikor Pompejiban jártam, a város körülbelül csak hatodrésze volt kitakarva, mert a legtermékenyebb szántóföld területén el felette, nem akarták azokat elpusztítani. Herkulanum pedig éppen fel nem ásható, mert Portici városa fekszik felette, s ami eddig felfedeztetett, földalatti ásásokból eredt, mik pince alakúak. Ide én be sem mentem, elgondolni nem tudván, mit tanulhatnék a sötét, üres földalatti üregben. A kibányászott régiségeket úgyis részint a nápolyi, részint a portici museumban láttam.

Emberiség, vallás, művészet Olaszországban

Visszaérkezvén nápolyi utamból, nyugalmas gránátos hadnagyi helyzetemben a legközelebbi éveket a látott és tapasztalt tárgyak tudományos feldolgozására használtam, külön munkákban, melyek azonban német nyelven készülvén s nyomtatásra számítva nem lévén, nem lesz felesleges foglalatjukat legalább a vezérnézetekre nézve itt fenntartani.

Az emberiségről s vallásról máskor, jobb időkben szólok, most csak a művészetéről és pedig az *építészetre, zenére, szobrászatra s szépíráásra* nézvést.

Bevezetés

Éjszaki vidéken az ember későbbben érik, mint dél felé, s mivel a nemzetek társadalomba lépett egyedek összessége, ennél fogva a déli nemzetek is korábban

érnek, s innen magyarázható azután, miképp keletkezett, hogy az emberiség polgárisodása eredetileg Chinában, Hindostánban és Egyiptomban kezdődött, Európában pedig Görögország a régi classicus műveltség bölcseje lőn, s az újabb keresztény világé Olaszország.

Olaszország azonban inkább a művészetet tenyészté, mint a tudományt. A lélek alsó tehetségei: az érzék, érzelem és képzelődés előbb fejlődnek ki egyes embereknél és nemzetekben, mint a felsők, az értelem és az ész, azért költészettel kezdődött a keresztény világ művelődése, mint költészettel minden nemzeté; a tudomány pedig, különösen a philosophia, későbbi gyümölcs, mely leginkább éjszakra díszlik.

Ez oknál fogva Olaszország mindig a művészet bölcseje s hazája volt, a művészeté inkább, mint a tudományé, nem annyiban, mintha ez utolsó tekintetben semmit sem lendített volna, hanem annyiban, amennyiben művészetben más európai nemzeteknek nem csak világító szövétnekét gyűjtött, hanem minden időben és még mostanlag is előkelő, sőt mondhatni főrangon áll, midőn tudomány tekintetében az angoloktól, franciáktól és németektől rég túlszárnyaltatott.

I. A régiebb templomok Olaszországban goth alakúak.⁷⁴ E formából fejlődött ki az újabb olasz építészet bizanti és régi római minták után, a nagy építőmesterek, Bramante, Michael Angelo, Palladio és mások által. A polgári építészetet ízlés és célszerűség bélyegzi, célszerűség, mely összhangzásban van a természettel s életmóddal. A fedél alacsony s zsilip cserepű, mert Olaszországban kevés hó terheli a házakat, midőn nálunk magasak és sima cserepűek, hogy a hó rajta meg ne állhasson. A szobák magasak, az ablakok nagyok, a padolat vagy téglákkal, vagy márványozott gipsszel van fedve, mert itt az ember a házakban menekvést és enyhülést keres a forróságban, midőn éjszaka felé a hideg ellen szükség óvakodni, a szobák azért alacsonyak, az ablakok kisebbek, a padolat deszka. Nápolyban s keleten, ahol már óról szó sincs, fedél sem kell, az épületek mind egyedül kőből rakatvák, s tetejük forró gipsszel le van simítva. Sokszor vitákat hallottam az olasz és goth építészet elsőségéről. Mindegyik a maga helyén rendén van. A művészetnek mindig a nép életéből kell keletkezni, így bír célszerűséggel, életrevalósággal. A schweizi faház előreálló fedelével, kimenő nyílt folyosóival az erdős, nedves Schweizban helyén van, az alföldi fátlan, száraz síkon igen helytelenül állana. Éjszaka-nyugot felől az építészet a kunyhóból, dél-kelet felé a sátorból indul ki. Ezen két eredeti alakok saját keletkezési helyeiken egymással fel nem cserélhetők, mert a természet s az emberiség életmódja sajátjaiból keletkeztek, s azokkal összhangzanak. A magyar felföldön építsenek, ha úgy tetszik, goth egyházakat s angol vagy német alakú lakházakat, de az alföldön az alaknak a sátorból kell kiindulni, ez volt a nomad keleti népek vándor fekhelye, a Kaspi tengertől a Dunáig, mindenütt, hol a föld határtalan

⁷⁴ Nem a gótikáról, hanem az itáliai gót királyság építészeti emlékeiről van szó.

síkság, ez hangzik össze. Ha tehát fiatal építómestereink Olaszországba mennek izlésüket kiművelni, helyeslem; nem bánom, ha Görögországot is bevándorolják, de minekelőtte az alföld pusztáin remekelni kezdenek, nem volna helytelen, ha előbb Bakschiszeraiba rándulnának. Ez a Krím hajdani fővárosa, még most is tisztán tatár város, a cártól régi alakjában fenntartott kháni palotával s kerttel, s Európában az első hely, hol a nyugoti utas egészen a keleten érzi magát. Ezen palotát kertjével ajánlanám tanulmányul, s ha azután valami gazdag úr alföldi pusztáján palotát kerttel felállítani szándékoznék, mesterünk műveltebb izléssel oda penderithente egy épületet à la Bakschiszera; miből utóbb teljes összhangzásban a természettel, keleti népünk jellemével s életmódjával a *magyar építészet* kifejlődhetnék. Gondolatim magasan röpkednek! Most, midőn a magyar nemzet fennállása kétesebb, mint valaha, jövő magyar építészetről álmodozom, ah! börtönben gondolkodunk leggyakrabban a szabadságról.

Az építészet szintoly magas fokon áll Olaszországban, mint a többi művészetek: annyi s oly pompás palotákat, oly sok várost s oly városi tekintetű falvakat sehol sem láthatni, legalább önszemléletem után mondhatom, miképp Német- és Franciaországok e tekintetben Olaszországgal össze nem hasonlíthatók. És amint Róma egyetlen műkincseire nézve, úgy első helyen áll az építészetre nézve is, oly sok pompás palotákat sehol sem láthatni. Szándékom itt nem lévén részletekbe ereszkedni, a végtelen tömegből csak három épületről teszek említést, a *Szt. Péter templomról, Pantheon Agrippaeról s a nápolyi királyi palotáról*.

Szt. Péter temploma a catholikusoktól a keresztény vallás anyaszentegyházának tekintetik, s a legnagyobb templom a kereszténységben. Keresztalakra épült, mi által homlokzata nagyszerűségét veszti, melynek pótlására Bernini félköralakban előtte oszlopcarnokot emelt, s az udvar közepére egy egyiptomi obelisk s jobbra-balra szökőkutak állítottak. A templom főkapuja felett Krisztus áll, amint Szt. Péternek a menny s pokol kulcsait átadja basreliefen,⁷⁵ jobbra-balra pedig Constantin s Nagy Károly lovas szobrai, azon császároké, kik a keresztény egyházat a római világ felett diadalmaskodtatták s a barbárok közt terjesztették. Denique, mondaná Széchenyi, minden igazság s jog in ultima analysi,⁷⁶ karddal vívatik ki s áll fenn. Bent a templomban a sok oltáron a festészet főművei mozaik másolatokban láthatók, hogy az idő vasfoga által el ne pusztuljanak, azonkívül minden pápa s néhány nevezetes emberek síremlékei, mint az utolsó Stuartoké, Krisztina volt svéd királynőé sat. Michael Angelo híres kupolája alatt pedig sírboltban maga Szt. Péter van eltemetve, si fabula vera est,⁷⁷ mert a gonosz protestánsok, amint vakmerően tagadják, hogy Krisztus urunknak valaha esze ágába jutott volna Péternek a menny és pokol kulcsait átadni, úgy

⁷⁵ Féldombormű.

⁷⁶ Végül is, ... a végső elemzés szerint, végső soron.

⁷⁷ Ha igaz a mese.

kétkedni is bátorkodnak, hogy Péter valaha Rómában lett volna. Kotzebue útiratában az egész roppant műben semmit sem lát, mint a pápai gőg emlékét, mely kárhozandó indulgentián s absolutiók pénzein⁷⁸ épült, s melynél a Colosseum még romjait is túlbecsüli. De már ebben Kotzebue a határon csakugyan túlrándult, mert ámbár magam is úgy tartom, hogy Sz. Péter templomának belseje ékítvényekkel rendén túl van terhelve, az egész mindamellettagadhatlanul pompás s nagyszerű építvény.

Valami hasonló majd magammal is történt a Pantheon Agrippaeval szemközt. Ez az egyedüli régi római templom, mely egészen épen maradt fenn korunkig. Az egész egy rotonda, melybe a világosság felülről esik, oszlopos folyosóval körös-körül, melyhez a látogató lépcsőkön jut fel. Ezen, a Sz. Péterhez mérve csekély templomocskának hajlandó valék elsőbbséget adni roppant vetélytársa felett, de azt most alá nem írnám, annyi igaz, hogy egyszerű, tiszta, fedhetlen ízlésű alakja a művelt szemlélőre csuda hatást tesz, min most annyival inkább csudálkozom, mivel a templom körüli tér most zöldségpiacra használtatván, s éppen heti vásár lévén, folyosói tömve voltak olasz káposztafejekkel.

A nápolyi királyi palota egy különlegességénél fogva feltűnő. A tenger szélére építve, az egyik oldala kikötőbe szolgál, a másik a város felé sáncokkal, és fallal van körülvéve. A mellvédről akkor az ágyúk torkai a város felé valának irányozva. Nem furcsa-e az, a nép atyjának székhelyét úgy rendezve látni, hogy minden percben vagy támadhasson, vagy védelmezhesse magát, vagy szökhessen?

Tárgyrokonság végett, s hogy előadásom értekező modorba ne süllyedjen, legyen szabad itt pár észrevételt némi, a házhoz tartozó tárgyakról tennem. A lakszobák fűtése az egész világon az éghajlat minősége szerint idomul. Nálunk és Németországban a szobák kemencék által fűlnek, rendszerint kívülről. Olaszországban s Franciaország azon részeiben, melyet bejártam, nem kemence, hanem kandalló használtatik e célra; a nápolyi királyságban sem kemence, sem kandalló nem létezik többé, mert szükségtelenek. Ez oknál fogva bunda és köpeny is eltűnnek. A kandalló vígabb a kemencénél, s tisztábban is tartja a szoba levegőjét, de csak ott alkalmazható, hol a hideg magas fokra nem hág, és sokáig nem tart. A kandalló több fát is kíván, s ez Velence és Lombardiában, hol erdők nincsenek, a trágya pedig földművelésre használtatik, érzékeny körülmény. Így magyarázható azon első pillanatra hihetetlennek látszó tapasztalásom, miszerint életemben sehol sem fáztam annyit, mint Olaszországban. Reguly egészen ellenkező tapasztalást tett Muszkaországban. Itt építésnél s öltözködéskor minden a meleg szaporítására lévén számítva, midőn nemcsak a lakszobák, hanem a folyosók is fűtetnek, a kocsik medve prémmel bélelve vannak, s Siberia a legmelegebb bundákat szolgáltat, a lakosok mit sem szenvednek a hidegtől. Ha

⁷⁸ Kárhozandó búcsún s feloldozások pénzein.

franciát, olaszt kérdeztem, miért nem tétet kemencét szobájába, azt felelé: „büzt és fejfájást okoz”, s valóban kívülről fűtő szobát a fűtés előtt és kisöprés alatt minden nap derekasan ki kell szelelni, másképp levegője nem egészséges. Legjobb nálunk kemencét és kandallót egyesítve a svéd kemencéket használni, melyek belülről fülnek, levegőt tisztítanak, s amellet derekasan melegítenek is.

Éjszaka az *ágy* kevés tekintetre méltatik. Mintha az ember örökös munkára volna kárhoztatva, s a pihenés ideje nem éppen oly fontos, mint a munkáé; nálunk és Németországban az *ágy* kényelmére, ezen legfontosabb bútorra, hol az ember születik, hal, s munkára képesül, kevés gond van, s az elegendőleg tekintetbe nem vett bútor a szoba valamelyik sarkába szorítottatik. Az olasz okosabb. Falun ő s cselédje földszint lakik, ott mulatnak, dolgoznak s esznek, télben a kandalló vagy tűzhely körül, *ágya* kinek-kinek első emeletben van, de nem sarokba szorítva, hanem a szoba közepén, fejjel falhoz támasztva, lábbal a szoba közepe felé. Az *ágy* nem is oly kurta, szűk kínzó pad, mint nálunk. Először nyoszolyája nincs, hanem a hatalmas szalmazsák kurta falábakon heverő deszkákra van fektetve, nem szalmával, hanem tengeri héjjal tömve, mert ez ruganyosabb, erre jön azután két vagy három madrac, fej alá lószőrrel vagy gyapottal tömött kolbász, a takaró nyáron át vászon, télben gyapjúszövet. Oly hosszú, hogy a legmagasabb ember sem éri el végét, s oly széles, hogy hárman is használhatják. Mármost tekints azon nyomorú bútorra, mely nálunk *ágy*nak neveztetik. Ha rá gondolok, fálura sem merek kirándulni ismerőseimhez, ámbár minduntalan hínak. De fontold meg, tisztelt olvasó, van-e okom reá? Először, hogy gyalog meglátogathassam, arról szó sincs, mert nálunk a híres vendégszeretet pro intrada⁷⁹ azáltal nyilatkozik, hogy vendégeinket kutyákkal, nagy komondorokkal fogatjuk le. Ha szekeren jönnek, ezt kikerülhetik, hanem ember legyen ám közel, ki a kutyákat félre lódítsa, másképp a szekérről a szoba küszöbéig legalább kabátod vagy nadrágod megfizeti az utat. Végre beérsz a szobába. A háziúr nagy szívességgel megölel, s mindkét oldalról megcsókol, a háziasszony pedig sietve kisuhan a konyhába, a hatalmas vacsorát rendezendő. Falun a diethetica ismeretlen tudomány; a legzsírosabb s legvastagabb étkeket találunk elődbe, enned, innod kell, akárhogy szabadkozol, s ha eszed van, kihúzd az időt éjfélig, hogy csak némileg megemészthesd; ha pedig fáradt vagy, s elébb búcsúzol, ám lásd, hogy jársz. Bevezetnek a hálószobába, mely csupa szívességből fulladásig fűtetett. Felnyitod az ablakot, de egy pillantás fekhelyedre meggyőz aziránt, hogy e szellőzéssel helyzeteden még segítve nincs, mert mi szép puhán fektetjük le vendégeinket, alul pelyhes derékalj, fej alá néhány hatalmas párna, felül dunna. A derékaljt végre kihúzd, de hogy férsz az *ágy*ba? Az nálunk középszerű nagyságú emberekre készül, te pedig longutio⁸⁰ vagy, legalább féllábbal hosszabb a nyoszolyánál. Itt reflectálnod kell. Morogva fel s alá

⁷⁹ Bevezetésképpen.

⁸⁰ Hosszú, magas ember.

jársz magadba monologisálva, hogy jószándékért egy pipa dohányt sem adsz, ha az magában oktalan, úgymint azon szívességért, mely a helyet, hol magát kiki életmódja s kívánságaihoz alkalmazná, kit saját buta modora szerint boldogítani vagy inkább elkínozni nem áttallana. Ezt elmondod, s elmondhatod akár tízszer, de végre mégiscsak le kell feküdnöd. Bezárod tehát az ablakot, széket állítasz az ágyhoz, s arra nyújtod ki hosszú lábaidat. A szokatlan helyzet, a vastag étellel párosítva, nyugtalan álomba ringatnak, bikák kergetnek, házról esel le, vagy ha az idő éppen forradalmi, fel akarnak akasztani. Szerencséről mondhatod, ha a kályhafűtő a nyitott ablakot észre nem vette, mert ha igen, ekkor történetesen esettnek vévén a dolgot, csendesesen utána fűt, mikor már elaludtál, s ha kínos éjszaka után végre kivirrad, s felkelsz, minden ablakszeletelés és derekaljkihúzás mellett, verejtékedben fürödve s legjobb zsírodból kifőve úgy érzed magadat, mintha aszalóra terítettek volna. Átkozod a magyar ágyakat, de hiába, rajta az átok sem fog, azok szűkek, rövidek s pelyhesek maradnak mindörökké.

Ezen lelki enyhítés után, mellyel annyi szenvedett kínok következtében tartoztam, komolyabb tárgyra megyek át.

II. Olasz *festészetről* akarván szólni, eleve meg kell jegyezmem, miképp e tárgy megítélésére jóval előbb el valék készülve. Természeti hajlammal a művészet ez ágában bírván, korán rajzolgatni kezdtem, azonban a körülményektől gátolva e hajlamomat sohasem képezhettem ki, mit még most is sajnálok, mert olaszországi utamban is gyakran hasznát vehettem volna. Létezett ugyan Pesten logicus koromban egy városi rajz iskola, melyben a nevendékek ingyen oktattak, s midőn ezt hallám, azonnal beálltam növendékei sorába, azonban nem elég valamit felállítani, hanem szigorúan fel is kell ügyelni, hogy a hivatalbeliek kötelességeiket teljesítsék. Ez azonban korunk forradalom előtti idejében senkinek sem jutott eszébe. A rajzmester ki volt nevezve, s tett, a mi neki tetszett. A nevendékek számosan gyülekeztek össze, mert az ifjúságnak hajlama van e művészet neméhez, az oktatásnak, mint mondám, ingyennek kellett volna lenni; de a rajzmester restelt annyi nevendékkal ingyen bajlódni, s azzal, kinek szüléi meg nem ajándékozták, addig gorombáskodott, míg elmaradt. Ha atyám ezt tudja, kielégíti, de az ingyen epithetontól félrevezetve, azt elmulasztá, s én egész életemben a gorombaságot sohasem tudtam eltűnni. Kimaradtam tehát, de a ki nem elégitett vágy annál nagyobb előszeretettel gerjesztett bennem minden kép iránt, a hol egyet megpillanték, szemeim rajta tapadtak, s igyekeztem azt megérteni. Így korán megtanultam a compositiót (eszmét) megkülönböztetni a technicali kivitel és színezettől, s midőn olaszországi utamban Firenze és Róma ebbeli műkincsei szemléletéhez jutottam, különösen a medicei⁸¹ galleriában, palazzo Pittiben, Vaticanban és Sixtus kápolnájában képesítve érzem magamat a festészeti remek felfogására s megítélésére. Látván pedig egy időben egymás

⁸¹ Medici.

mellett a legfelsőbbet, amivel a festészet bír, összehasonlítás által tájékozásom az egészre nézve megkönnyebbítetett. Semmi sem lévén unalmasabb szép vidékek vagy képek leírásánál, a tisztelt olvasót a sok látott képek elősorolásával nem fogom háborgatni, előadásomat ezúttal csupán pár észrevételre szorítván.

Henslmann jeles műértőnk a német iskolát tartja a legjelesebbnek, s különösen Dürer Albertet a legelső képírónak, Henslmann barátom azonban nagyon szeret különködni, én legalább azok után ítélve, amiket a művészet ez ágában életemben láttam, a német iskolát első polcra nem helyezem, hanem az *olaszt* s utána a *németalföldit*, ezt kivált a *valóság élethű előadásában* remeklőnek tartván, az olaszt az *eszményítésben*. Rubens termékeny, compositióban nagyszerű művész, de az istenihez csak Raphael és Angelo Mihály képes felemelkedni. A palacco Pittiben Rubens egyik Madonnája függ, szomszéd szobában Raphael Madonna della sedijával. Kinek szeme s műérzéke van, hasonlítsa össze. Én Raphael Madonnájában a menny királynéját láttam, Rubensé pedig valami amsterdami polgármesternére emlékeztetett. A világ első képíróinak Raphaelt és Angelo Mihályt tartom, amannak sajátsága a *szép*, ennek a *nagyszerű*. Egykor Henslmannal vitatkozván azt állítám, hogy Raphael maga több szépet léptetett életbe, mint az egész német iskola összesen – mi merész állítás ugyan, de talán nem felette túlzott. Emberfeletti, isteni természetet különösen csak Raphael és Angelo tudtak előadni. Kinek képessége van ezt felfogni, nézze meg ennek Krisztusát s atyaistenét a Sixtus kápolnában, az elsőnek pedig számos Madonnáit, melyek mind angyali szépséggel felruházvák. Hasonlót én egyedül a vaticani Apollón tapasztalhattam, azt szemlélve, megvalljuk, hogy nem ember, hanem isten előtt állunk. Be kár, hogy Phidias Jupiter⁸² nem létezik többé, benne kétségkívül a menny és föld urát isteni fönségében láthattuk volna.

Raphael utolsó művét nem hagyhatom szó nélkül, mivel a festészet tetőpontjának tartatik, s a vélemények iránta kétfelé ágaznak, értem *Krisztus dicsőítését* a Tábor-hegyen. E képben érzéki tekintetben *két tárgy* adatik elő, alól a nehéznayavalyás ifjú, rohamban, felül a Tábor-hegyen Krisztus égfelé emelkedve, s Moses s Eliástól imádvá. Ez oknál fogva e mű *egység hiányával* vádoltatik. Áll-e ez? – gondolám, midőn elébe léptem. Alól, mint mondám, a nehéznayavalyás ifjú rohamban van előadva, atyja tartja, s asszonyok, az emberi nem sajnálkozásra leghajlandóbb egyénei gyűlnek körülök össze, az apostolokat segítségére felszólítva. Ezek azonban a felhívást magoktól utasítják, fel a Tábor-hegyre mutatván, mely felett Krisztus mennyei fénytől körülragyogva ég felé lebegni látszatik, Moses és Éliástól imádvá. A tárgy tehát azért, midőn érzékileg kétségkívül kettő, de Raphael lángesze által csudálatosan *egy eszmében* egyesítve: alól a földi nyomor, felül a megmentés reménye, sőt bizonyossága, mert Krisztus tűnik itt előnkbe, a keresztény vallás legfelsőbb *képviselője*, az emberi nem meg-

⁸² Pheidiasz Zeusz-szobra.

váltója, teljes mennyei föntségében. Hogy e fő személy lehetőségig emeltessék, s a compositióban változatosság legyen, Raphael itt eposi fogást alkalmazott. Mint az Iliásban Achilles összevesz Agamemnonnal, a meghódított Jerusalemben Rinaldo elhagyja a keresztény tábor, s Troja s Jerusalemben nem vétetnek, míg Achill és Rinaldo a csatatéren meg nem jelennek: úgy itt az apostolok nem képesek a nehéznagyavalyáson segíteni, hanem arra mutatnak, ki e világra jött, hogy az emberiséget a rossztól megmentse. Hogy pedig ezen két, egy eszme által egységbe hozott tárgy érzékileg is eggyé köttessék, a két felfelé mutató apostolnak bő ruhája veres színű, minélfogva pillanatuk elkerülhetlenül alulról felfelé vezetetik, s az összekötést eszközli.

A portici Museumban sok Pompéiből áthozott falkép látható. Fresco munkák (de alkalmasint más modorban készülvők, mint a középkoriak), melyek a valokattal együtt a falról lefűrészeltettek. Ezek az egyedüli maradványok, melyek után a római világ festészetét némileg meg lehet bírálunk. Mily viszonyban állott tehát a régi festészet a mostanihoz? Ha meggondoljuk, hogy a portici Museumban fenntartott fresco képek csupán tartományi városból szedettek: úgy meg fogjuk vallani, hogy a hozandó ítélethez nincsenek elegendő előzményeink. Apelles, Zeuxis és társaik műveit kellene bírunk, hogy azokat Raphael és Angelo remekeivel összehasonlíthassuk: úgy az ó és új festészet elsőrendű műveik után biztos alapokra állíthatnók ítéletünket. Ennek hiányában gyanítással be kell érünk. Amennyiben tehát a Porticiban látott, alkalmasint csak harmadrendű falfestmények arra jogosítanak, sejdítésem szerint a régi festészet az újkorihoz körülbelül azon viszonyban állott, mint a régi kor többi művészeti ágai. A régi festészet, úgy látszik, nem maradt a régi szobrászat és építészet mögött, hanem körülbelül azon a fokon állott, az újabb festésztől pedig különbözött, mint az anyag a szellemtől. A régiek művészetre nézve honosabbak az alakok világában, kivált emberi test meztelen szépsége előtűntetésében, az újabbak a szellem világában, az arckifejezésben, draperiában. Porticiban egy Kreta szigetéről visszatérő Theseust láttam. Mint szabadító belép Athenae kapuján, az asszonyok, kiknek magzataikat haláltól megmenté, elébe rohannak, a gyermekek lábaihoz borulva csókolgatják azokat, s ő nyugalommal pillant le reájok. Theseus egész nagyságában van rajzolva, mez nélkül, s most pillantsatok e magas hősi alakra, teremthetett-e valaha isten legjobb kedvében felségesebbet!

Tieck – Novalis, szóval a romantikai iskola Goethének rossz néven vette, hogy Olaszországban a martyrologia előadásain nem tudott épülni, s e tárgyak utánzását korunkban helyen kívülinek tekinti. Megvallom, magam is annyi el-kínzott, összemarcangolt s kivégzett barátok és szentek közt olykor rosszul érzém magamat. A német romantica iskola erre ugyan azt mondja, hogy azt mind hinni kell, s ily remeketek teremtése s illő megbírálása csak gyermekded hívő szívből eredhet, és ez meglehet. De hát teremtsétek e hitet a mai hitetlen korban. A most nem lehet múlt, mint nem lehet jövő, az igazi műnek pedig korszaka saját jelleméből kell kifejlődni. Azért lehetetlen, hogy minket most már a régi

keresztény mythologia előadásai érdekeljenek, hanem csak az egyetemileg emberi, a nemzeti, a jellemzetes; a legújabb festészet azért a *történeti körbe* van utasítva.

III. *Szobrászatra* nézve egészen más viszonyban érzem magamat. E művészet ága kivált a régi, főleg a meztelen emberi testtel foglalkozik. Honnan szedhettem én, hyperboreus, ki oly éghajlat alatt születtem és nevelkedtem, hol minden ember álltól ujjhegyig fedve van, a meztelen emberi test szépségének valóságos fogalmait?⁸³ Hogy e tekintetben kiműveljem magamat, elébb a csendes tenger⁸⁴ szigeteit be kellett volna utaznom, hol az emberek szerencsés éghajlattól segítette primitív állapotban sétálgatnak, s az emberi test minden akadálytól menten teljes szépségében fejlődik. Ezt mulasztván, eleinte természetesen a szoborművek előtt úgy álltam, mint azon ember, ki zárt ajtó előtt megjelenvén be nem tud menni, mert hozzá kulcs hibázik. Műérzékem csak lassan lassan a művek szemlélete által nyilhatott meg. Ameddig Nápoly felé mentem, a szobrok szépségét nemigen bírtam felfogni, de igen visszajövet, szemem pedig legelőbb Niobe szobra előtt nyílt meg a medicei museumban, kétségkívül azon oknál fogva, mert ezen szobor az újabb korhoz legközelebb áll, fel levén ruházva, s arcán jellemzetes kifejezés kiténtetve. Útközt azonban tanulmányaimban annyira előhaladtam, hogy végre a szoborműveket a festészetieknél fellebb becülém, mert az alakot anyagi teljességben tüntetik elő, s körös-körül minden pontról más meg más helyzetben szemlélhetők, midőn a festészet a tárgyakat csak egy szempontból képes előadni.

Szándékomhoz híven ragaszkodván, e mezőn is az olvasót a sok látott szobor leírásával nem untatom. A két legfőbbet, a vatikani Apollót s a medici Venust azonban szó nélkül nem hagyhatom. A régi művészet e két tárgyak által *a férfi s női szépség eszményeit* akarta előnkbe varázsolni, minekutána pedig az emberi szépség nem egyedül *testi szépségben* áll, hanem *szellemi* is, a művésznek a férfi és női szépség képviselőit nemcsak a lehető legszebb férfi és női *testtel* fel kellett ruháznia, hanem egyszersmind oly *helyzetben és kifejezésben*, mely ezen szépséget szellemileg a lehető legmagasabb pontra emeli. És ez nevezetes! A férfi saját erénye a *bátorság*, a nőé a *szüzesség*. A régi művészek azért úgy hitték, a férfi legszebb *győzedelemben*, a nő *szemérmes elpirulásban*. A vatikani Apollo a pithon kígyót lőtte le, a szörnyeteg nyilától áthatva végvonaglásában fetreng, s ő, a győző, felemelkedett testtel s balkarját feléje terjesztve,

⁸³ A gondolatmenet egybecseng a Szontagh által jól ismert Friedrich Schiller: *Az antikvitás az északi vándorhoz (Die Antike an den nordischen Wanderer)* című versével: „Meglógoltad az áradatot s átúsztatd a tengert, Szédítő út vitt Alpokon át, csak azért, Hogy szépségemet itt, közelembbe kerülve, magasztald, Melyről lelkes szó száll tova s ámul a Föld; S most szent testem akár érintheted; ám közelebb vagy Hozzám így s hozzád tán közelebb vagyok én?” Devecseri Gábor fordítása.

⁸⁴ Csendes-óceán.

diadalmaskodva pillant feléje. A medici Venus ellenben a szemlélő felé fordítja elpirult arcát, s baljával szemérmesen meztelen teste közepét, jobbával pedig mellét igyekszik eltakarni.

Olasz művészetről szólván itt továbbá még az olasz *költészetéről* s *zenéről* kellene szólanom, de e tárgyakban nem vagyok avatott. Hadnagy koromban majd két évig mulatván Olaszországban, e könnyen megtanulható s kiejthető nyelvet magamévá tettem ugyan, de anélkül, hogy az olasz irodalmat megkedvelhettem volna. Az olasz prosának modora visszataszított, a vers pedig a divatos szótagelvetések miatt külön tanulmányt igényel, melyhez nem fogtam, mivel az első olasz költők műveit már elébb jó német fordításokból ismértem. Én általában mindig a német irodalom növendéke voltam, mint ez helyzetemben nem is lehetett volna másképp, a francia, angol és görög remekírókat is ez irodalom által ismertem meg, s ha mindamellert a francia és angol nyelveket tanultam, leginkább azért tettem, hogy előadási s világszemléleti módjukat az eredeti dolgozatok után megítélhessem. És e tekintetben meg kell vallanom, soha nem voltam a német irodalom által elfogulva; francia világosságot és élénkséget az előadásban éppen úgy becsülni tudok, mint a német homály- s esetlenség ellenemre vannak, a jobb angol írókat pedig különösen szeretem, mert alaposágot világossággal s gyakorlati ésszel párosítanak. Azonban, ha költő volnék, az olasz irodalmat mégis tanulmányaim tárgyává tettem volna, de tudományban nem sok előmenetelt reméltem tőle, s így inkább a német, francia és angol irodalomhoz folyamodtam.

Zenészetben még tanulatlanabb vagyok, szeretem ugyan, mint minden ember a kedélyre ható hangokat, s bosszankodom, ha valami új virtuos remeklését érzeményem költségére csudálatos trillákban s szökésekben fitogtatja, de nem értek hozzá. Kedélyemre leginkább az egyszerű magyar népdal hat. Itt is a valóságához ragaszkodva úgy hiszem, ez az igazi nemzeti zene, mely öntudatlanul a nép belsejéből ered, természetmű, nem embercsinálmány. A magyar népdal után azonban legjobban szeretem az olasz zenét, mert kedélyre hat, melodiás, nem olyan, mint sok tudós német zene, mely harmoniás lehet ugyan, s a műértőt ki-elégítheti, de a pusztá kedvelőt hidegen hagyja.

Legyen tehát ezekről ez elég. Bölcsességem, mint a Socratesé, abban áll, tudni, mit tudhat az ember, és mit nem, és a mellett annyi eszem is van, arról nem szólani s hozzá nem fogni, mihez nem értek, minden embernek ennyi esze volna, mennyi ostobaságtól menekednék meg a világ.

Vallás és emberiség Olaszországban
E két tárgyról jobb időben írok.⁸⁵

⁸⁵ Ilyen tárgyú kézirat nem maradt fenn, Szontagh valószínűleg nem írta meg a tervezett fejezetet.

Nápolyi utamból, mint már megjegyzém, 1824-ben tértem vissza Budára, körülbelül April közepén. Útban három hónapot töltöttem mindig kultúrgyakkkal foglalkozva, a tárgyilagos világban élve, ember és világismereteimet szaporítva, ízlésemet az óvilág s középkor művészi remekein önszemlélet által művelve. Visszaérkezve úgy hittem, feladatomnak csak félig felelnék meg, ha a gyűjtött anyagot magamban fel nem dolgoznám, tudományosan nem rendezvén magamat az emberiség, vallás s művészet körében bővebben nem tájékozom. Ebbeli szándékom pedig törekvésemmel csudálatosan összeegyezett. Tájékozni akartam magamat a vallás körében, de dolgozatom közepett el kellett utaznom. Most azt folytatni s bevégezni szándékoztam, s azután utam anyagát feldolgozni. Ha elébb olaszországi utam leírásához fogok, mikor még minden tárgy eleven emlékezetemben élt, egész munkát készítek; de ebben elkezdett s félig már bevégzett vallási munkám gátolt; minden áron menekedni kívántam e dolgozattól, nem csak azért, mivel már elkezdett, hanem mivel igazán összes meggyőződésem végokait foglalta magában, s így művelődésem s irodalomra való képzésem folyamában szabály szerint elsőnek kellett lennie. Soha egy munkám sem került annyi tanulmányba, mint ez, s kiállítása annyi küzdésbe, mert első lépéssel a legmagasabbra vetemedvén, elébb az egész philosophiát át kellett forgatnom, s ez volt tulajdonképp azon időpont, melyben philosophiámat megalapítám, azután *írni* kellett tanulnom, az újoncnál pedig kivált azon nehézség mutatkozik, hogy soha nem tudja, mikor fejlődtek ki eszméi oly világosságban s rendben, hogy azokat papirosra hozni lehessen. Az igazi mód tudniillik ez: hogy hátra ne maradjunk a tudomány már elért fokától, s gondolkodásunknak teljes anyagot nyújtva szellemünk munkásságát felizgassuk; el kell elébb mindent olvasnunk, a mivel a világ irodalma e tekintetben bír, azaz a legfontosabbat, azután elmélkedjünk felette, s ha vizsgálódásainkkal tisztába jutottunk, írjuk le az eredményeket, eleinte minden rend nélkül, a mint fejünkbe ötlenek, hogy semmi fontosat el nem feledve az egész anyag birtokába jöjjünk, végre kezdjük rendezni az anyagot, s ha ez sikerült, akkor következik a kidolgozás, tudnivaló szellemünk teljes lelkesedésével, másképp munkánkkal meg nem elégszünk, s a javításoknak hossza-vége nem lesz. Ha a tárgy gyakorlati természetű, akkor rendezése előtt természetesen tapasztalásainkat is fel kell jegyeznünk.

Mindezekon kívül első munkám kidolgozását még azon körülmény is késeltette, hogy az iskolában magyar és német írásban soha oktatást nem nyertem. Tanultam latin grammaticát, rhetoricát, de németet nem, s így, hogy munkám foglatját előállíthassam, nem csak philosophián s észvalláson át kellett mennem, s mivel benne a positiv keresztény vallásokat is meg kellett bírálnom, a theologiát is, hanem előadási tekintetben elébb a német grammaticát, rhetoricát, sőt orthographiát tanulnom. E vizsgálatok s gyakorlások pedig oly könnyen végöket nem érhatték, mert irodalomban a legmagasabbra törekedvén, kevéssel be nem érhettem. Mély is, világos is akartam lenni, a tárgyat kimerítő, ellenállhatlanul meggyőző s magával ragadó, s mégis sem többet, sem kevesebbet nem

mondó, mint szükséges; gondolatban s előadásban classicus és korrekt. És valóban, ha most ezen első dolgozatomat s a rögtön utána készületeket áttekintem, meg kell vallanom, oly szorgalommal és gondnal utóbbi munkáim nem készültek. Ezek által képeztem magamat íróvá: homlokukon állott: Ein Denk- und Styl-Übung. Soha nem feledem el az időni véletlen összetalálkozásomat Schedius Lajossal, ki ekkor Schwartner halála után művelődésem lelkes előmozdítója volt. Mint mondám, találkozván vele a pesti Duna-parton, formaruhában, midőn látta, hogy könyvet viszek haza, tudni akará, hogy miféle. Odanyújtom, szeme szája elállt csudálatában, midőn észrevette, hogy Wegscheider dogmaticája,⁸⁶ el nem tudván gondolni, mi dolga lehet granatos hadnagynak a theologiai dogmaticával. Én azonban e munkának igen jó hasznát vettem, s még most is szeretem. Dedicatioja „manibus Martini Lutheri”, a latin lapidar stílnek egyik kitűnő remeke.

Tülesvén első vallási munkámmal az írói nehézségeken, a többi sebesen egymásután készült 1824. és 25-ben. Vallási munkán címe ez: Erklärung des Religions-Phänomens. Eine Denk- und Styl-Übung.⁸⁷ Következett erre: Resultate meiner Transportreise zur Occupations-Armen ums Neapel. I. Meine Kunstwanderung in Italien. II. Der Character der Italienern, und Natur, Erziehung, Staat und Kirche erklärt. Ezen dolgozatom elveszett, mit sajnállok, mert alkalmasint a legjobb volt, egész életemben az ember lévén vizsgálatom fő tárgya, elméletileg és gyakorlatilag. III. Übung innerer und äußerer Religion. Itt kivált Rómában a catholicismus iránt támadt eszméimet igyekeztem tisztába hozni, amellet általános meggyőződésemet a vallásról szabatosabban, mint első munkámban történt, előadni. Ezen dolgozatomon Kiss Károly bajtársam s barátom, ki akkor együtt lakott velem a gránátos kaszárnyában, megbotránkozott; s méltán, mert Schedius beszélgetései (Fáy András öt „lutheranissimus mortalium”-nak⁸⁸ nevezé) s Tschirner lelkes, de eszményi irányú munkái által felingerelve, mint az ifjú emberrel történik, túlzó protestantizmusba estem. A munka bevezetése jó, rövid, szabatos, ezt meghagyom; a protestantismus és catholicismus körüli okoskodásaimat ellenben ezennel kegyelem nélkül fidibusnak való elhasználásra kárhoztatom.

⁸⁶ Wegscheider, Julius August Ludwig 1815. *Institutiones theologicae christianae dogmaticae*. Halle, Gebauer.

⁸⁷ *Versuch einer Erklärung des Religions-Phänomens. Eine Denk- und Styl-Übung*. MTA KIK Kézirattára, Egyh. és Bölcs. 4r 10. Saját kezű tiszttázat 75 számozott lap (150 oldal) terjedelemben, a címlapon utólagos magyar nyelvű bejegyzéssel: „Írtam hadnagy koromban, 1824-ben, Budán”.

⁸⁸ A halandók leglutheránusabbika.

Vallási meggyőződés⁸⁹

Olaszországból visszajöttem után 1823-ban készült el első irodalmi próbatételem, akkor még német nyelven, mert folytonos magyar irodalom azon időben még nem létezett. Vallási tájékozás volt ez, sőt tájékozása összes philosophiai meggyőződésnek, mert a philosophiának minden sugarai a vallási meggyőződésben mint egy gócban pontosulnak össze, mely oknál fogva a legújabb német philosophiát, az általánosnak tudományát nevezték.

Kéziratban maradt munkám címe ez: Erklärung des Religions Phänomens. Első próbatételem az irodalmi pályán lévén „Ein Denk- und Styl-Übung”-nak nevezem, ezen Krugtól kölcsönzött jeligével: „Wer dem *Razionalismus* entsagt, müsste folgerecht dem *Irrationalismus* huldigen d. h. Gott abschwören und sich dem Teufel ergeben”.⁹⁰

E fontos, de nem könnyű tárgy felvilágosítására választott módszerem philosophálásom józanságát bizonyítja. Tapasztalásból indultam ki, azt magyarázva, mert a vallásos emberi meggyőződés, a hitnek ténye, amint ez az emberiségben jelenleg is minden időben mutatkozik, szolgál elmélekedésem alapjául. Mivel e munka tőlem közre nem bocsátatott, s mivel másképp is oly fontos meggyőzésekéről, mint a vallásiak, e jegyzetekben szólnom kellene, célszerűnek látom annak rövid foglalatját ide iktatni.

A vallás tüneménye, életben és történetben szemlélve, valóban álmétkodásra gerjesztő tény. Rendesen az emberek csak azt tartják igaznak és bizonyosnak, amit látnak és tapasztalnak, a vallás tárgyai azonban nem lát- és nem tapasztalhatók. Első pillantásra tehát azt kellene hinnünk, hogy valóságunk (realitas) iránti hitünk sem egyetemes, sem állandó, és mely nem lehet, azonban egészen mást tapasztalunk: a vallás mindenütt mutatkozik, ahol ember létezik, most a történet bizonyossága szerint, minden időben. A buschmannokról ugyan megjegyzik az utazók, hogy oly állatiak, miszerint bennök még a vallás eszméi sem fejlődtek ki, s ez meglehet, de meg nem dönti az állításomat, mert egy, az állatóság korlátain még túl nem lépett lény inkább állat, mint ember, ember csak akkor, midőn az emberiség lényeges tulajdona, az ész benne kifejlődik, ahol pedig emberekben kifejlődött észet találunk, ott a vallásnak tüneménye is mutatkozik: szóval a vallás egyetemes, az emberiség lételevelével hasonlévő tulajdona fajunknak.

⁸⁹ Ez a fejezet a kéziratban külön szerepel, Szontagh nem határozta meg a helyét. Tematikai szempontból ideillik, az előző bekezdések gondolatmenetét folytatja.

⁹⁰ *Versuch einer Erklärung des Religions-Phänomens. Ein Denk- und Styl-Übung.* MTA KIK Kézirattára, Egyh. és Bölc. 4r 10. A mottó forrása: Krug, Wilhelm Traugott 1819. *Fundamentalphilosophie, oder urwissenschaftliche.* Grundlehre. 2. jav., bőv. kiad. Züllichau–Freistadt, Darnmann. 192. „Aki lemond a racionalizmusról, annak következőképpen be kell hódolnia az irracionálisnak, vagyis lemondania istenről, és átadnia magát az ördögnek.”

Továbbá ezen, a vallási tárgyakat illető meggyőződés érzékfelettsége ellenére, mint már érintém, nem létezik pusztán az emberek fejében, mint az ismeret, hanem áthatja szívüket is, tehát az egész embert, s legnagyobb befolyással van minden cselekedetére. A vallásnak vannak szentelve az év legfontosabb napjai, az országok legpompásabb épületei, s ha az emberek tudományos meggyőződéseikért szóbeli és irodalmi vitákba ereszkednek, a vallásokért készek meg is halni, mint ezt keresztény vallási háborúk életet megvető lelkesedése minden kétségen kívül helyezi.

Ezen egyetemes s az emberiséggel hasonévű vallási tüneményben meg kell különböztetnünk *lényegét alakjától*, lényegét, amint ezt minden vallási meggyőződésnek alapjául szolgál, vételessék ez alanyilag mint egyéni meggyőződés vagy pozitív vallás, alakjától, amint az emberiség vallási meggyőződése valóságban, tehát a nyilvános pozitív vallásokban mutatkozik. A vallási meggyőződés *lényege* tudniillik minden egyéni meggyőződésben és minden pozitív vallásban *egy s ugyanaz*, isten s halhatatlanság iránti hit; s ezen hit, mint minden lényeg, magában változhatlan, egy s ugyanaz a világ kezdetétől fogva napiglan, s annak minden térein, éjszaktól délig s kelettől nyugotig. Ellenben a vallás *alakja*, tudniillik amint a vallások *valóságban jelennek*, ennek az *idő* és *tér* különbségének ki vannak téve; más pozitív vallások mutatkoznak a keleten, mások nyugoton, mások dél, mások éjszak felé, s ezen különböző alakok magokban nem állandók, hanem az idő, azaz a nemzetek fejlődő műveltségi állapota szerint változnak. Primitív társadalmi állapotokban létező népekről keveset tudhatunk, mert ezeknek nincs történetük, s meglehet, még napiglan ősi vallásukat szintűgy követik, mint ősi élet- és ruházat módjukat, de nagyobb csoportokban összegyűlt polgárosodottabb nemzetek közt alkalmasint úgysem létezik, melynek a lefolyt időben más vallása nem lett volna a jelenleg uralkodónál.

Előadtam a tüneményt, amint azt a tapasztalás és történet kétségkívülvé teszi; *magyarázzuk* azt meg már most. Ami egyetemes és állandó, annak *véletlen* oka nem lehet, másképp sem egyetemes, sem állandó nem lehetne; okának tehát *egyetemesnek* és *szükségképinek* kell lenni. Ez egyedül az emberi *ész* és az eredeti *vallásos alkotás* az emberben. Csak ember bír ésszel, és csak az ész gondolhatja az érzékfelettit, végtelent és örökéletűt, istent és halhatatlanságot. Ezen emberi ész pedig lényegében egy s ugyanaz, változhatlan az emberiség közt déltől éjszakig s kelettől nyugotig. Ellenben az észnek munkássága az életben, vagy általán szólva szellemünknek, az műveltségi fokától függ, sőt e tekintetben az idő és tér befolyásának ki van téve. A műveletlen érzéki ember annyira még része az anyagi természetnek, hogy az érzékfelettit és istenit sem képes másként, mint érzéki jelképek alatt gondolni. Innen az első vallás a nap, a tűz s víz, szóval a természet imádása volt. Az ember a természet mindent éltető elemeinek jelképében imádta a még nem gondolható, de keblében sejdített végtelen szellemet. A műveltebb, szép ízlésű, de még az anyagi alakokon csügögő görögök szép mythológiája a mindenség erőit személyesíté, nem pusztán az anyagiakat, de a

szellemeket is. A zsidók az egy isten imádására emelkedtek fel, de még szűkkörűleg. Jehovájuk inkább zsidó, particularis isten, mint az egész emberiség atyja, legalább eredetileg és a régiebb időkben. A legújabbán támadott vallások, mint a keresztény és Mohamed vallása, legszellemiebbek s az általános lény képzetében legtisztábbak. Vallási képzeletünk tudniillik egyetemes képzeletmódunkat követi, s szerinte módosul, melyre, mint mondtam, a műveltségi fokon s korszellemén kívül még a természetnek vagy éghajlatnak is nagy befolyása van. Mogorva, de nagyszerű, mint az éjszakai természet Odin vallása, Ossian énekei, a góth építészet, derült, mint a kelet éghajlata Mohamed paradicsoma, phantasticus, mint Hindostán természete, s lakóinak képzelete a Bramin vallás is, szóval az emberek vallási s egyéb képzelet- s gondolkodásmódja közt a legnagyobb hasonlatosság mutatkozik. Mint lényegére nézve egy s változhatlan az emberiség kebelében a vallási meggyőződés, úgy csak egy változhatlan idő és térnek alá nem vetett igazság, szépség és jóság (kötelesség és jog) létezik keblökben; és amint a vallás külső jelenés alakjában idő, tér és műveltségi fok szerint változik: úgy az életben megtestesült igazság, szépség és jóság eszméi, mert más alakban jelennek meg a tudományok, művészetek és társadalmi szervezetek az ő, közép és új korban, másban kelet és másban nyugot felé, módosítatván a különböző természet, korszellem és haladó műveltségi fok befolyásától.

E magyarázatból önként következik:

Ha az emberek közt lényegben csak egy hit uralkodik, s a különböző pozitív vallások alakukra nézve egyedül a különböző térnek, időnek s műveltségi fokoknak eredményei: ily felfogás után igen oktalannak tűnik elő minden vallási gyűlölet és türelmetlenség. Hisz az egy istent a zsidók zsinagógájában s a muszulman moséjában szintúgy imádkhatunk, mint a keresztény templomban, s kívánni, hogy a bramin s muszulman szintúgy képzelje magának az istent s örökévalóságot, mint a keresztény, nem képtelenség-e? Miért nem kívánjuk tőlük, hogy költészetük s építésmódjuk is szinte az európai legyen? Legfurcsább hinni, hogy az ember pusztán vallási képzeletmód után üdvözülhet. Ugyan melyik ez, minek utána, mint láttuk, mindegyik a természet, kor és műveltségi fok szerint módosul? Vagy talán csak a keresztény üdvözül? Az úristen, úgy hiszem, egyformán szereti gyermekeit, világában minden vallási alakokat tűr, s végtelen jóságában meg nem engedhetné, hogy az emberiség nagyobb része elkárhozzék; mert a kereszténység körülbelül talán csak egy ötöd részét képezi az emberiségnek, s a Budhismus sokkal több híveket számlál, mint a keresztény vallás.

Ez oknál fogva a *missionariusokkal* sem tudtam megbarátkozni. Ha a keresztény vallást keleten akarjátok terjeszteni, terjesszettek előbb európai képzeletmódot iskolák által, mint mi a kelet növényeit üvegházakban termesztjük; anélkül törekvésteknek alig lehet sikere és haszna, amint ezt eddig nem is igen tapasztalhattuk. Hasznát eddig csak az angolok vették, de nem vallási, hanem politikai tekintetben; missionariusaik Ázsiában a hódítólag előre nyomuló hadsereg előőrsei.

Az adott magyarázatból továbbá még az is következik: ha a vallási eszmék az emberben törvényesen s szabályszerű állapotához tartoznak: úgy nélkülözhetetlenek is fejlődési pályáján. És valóban, az emberiség polgárosodása mindenütt a vallás által kezdődött; ez és a költészet az első tényezők, melyek az állati vad népekre behatottak, erkölceiket szelídítve. De művelt emberre szintoly hathatós befolyásnak, mert a vallás eszméi által az erkölcsiség legfelsőbb szentesítését nyeri. Vallás nélkül a kötelesség, jog és tökéletesülés egyedül mint az ész parancsa jelenik meg, vallással mint a legfelsőbb lény törvénye, mert a vallás álláspontjából tekintve rendeltetésük nem korlátolt, ideiglenes, véges haladás az igazban, szépben és jóban, hanem végnélküli tökéletesülés, halhatatlan polgárai vagyunk az örök isten országának.

A keresztény vallás három felekezetre oszlott: a grecismus, catholicismus és protestantismusra. Ezek a keresztény vallásnak éghajlat, korszellem és műveltségi fok által különbözőleg átváltozott alakjai: A protestantizmus különösen az európai emberiség haladó műveltségének szüleménye; mert ha az ember önállóság kezd gondolkodni, a vallás tárgyait is aláveti vizsgálatának, s ezen szabadságot azután mint ésszel felruházott lények, szabályszerű tulajdonát egyházilag is igyekszik megalapítani. A gondolkodás szabadsága tehát, mivel szülőanyja, lényege, elve is a protestantizmusnak, mely szerint nem csak az egyház szerkezetének, hanem a dogmáknak is a fejlődő emberi öntudat s vallási szükség, tehát műveltségi fok szerint kell módosulni és változni. Ezáltal úgy hiszi a protestáns, egyházába a tökéletesülés elve bele van foglalva. Győző egyházi forradalom (Reformatio) által keletkezve, egyházi szerkezete lényegesen demokratiai, s fennlétének alapja a haladó korszellem. A catholicismus ellenben egyházi absolutismus; mely, mivel dogmáinak változhatóságát nem engedheti, a vallási meggyőződés alávetését az egyház tekintete alá követeli, tehát a szabad gondolkodást kizárja. Létalapja a kiskorú nép képzeletmódja, mely tekintélyt nem nélkülözhet, s vakhítre szorul, mert kiskorúak önállóság nem képesek magokat gondolkodva s cselekvőleg ésszerűen határozni, s annál fogva vezetésre van szükségük.

A catholicismus azzal vigasztalja magát, hogy a protestantizmus anarchiában fog enyészni, a protestantizmus, hogy a catholicismus mindinkább összeütközésbe jutván a haladó korszellem tisztultabb képzeletmódjával, folytonos reformatiók által híveit veszíti. Örök bizonyosan sem az egyik, sem a másik, mert a pozitív vallások mind az egy örök lényeges vallási meggyőződés pusztá idő szerinti jelenései, folytonos változásoknak vannak kitéve, azonban mindkettőnek alapja eddigelé oly szilárd, hogy még ilyesmiről szó sem lehet. A protestantizmus, mint a democratia, nemcsak szilárd önmeggyőződést, hanem észszerű gyakorlati elhatározást is kíván, tehát az észnek suprematiáját, mely napjainkban még csak az éjszaki emberiségnél található, hol azt már az éghajlat is elősegíti, azért a protestantizmus egyedül éjszakfelé terjedhetett, az európai dél a catholicismus kebelében maradván, mint a democratiai elvek állodalmakban

csak nyugot felé gyökereznek, s az egész keleten nem tenyésznek. A nemzetek milliói a néphez tartoznak, s ezek tekintetre szorúlnak, s ezen tekintetet, melyre gyarlóságuk támaszkodik, legszilárdabban az egyházi s állodalmi absolutismusban találják. Ha tehát az emberiség haladásában meg nem akad, az egyházi és political absolutismusnak, úgy látszik, mindig kisebb körre kell szorúlni, de dél és kelet fele, hol a hevesebb éghajlat lángolóbb indulatokat tenyész, s az ész uralkodását gátolja, hol tehát az emberiségnek külső fékre szükségök van, fel fogják magokat tartani. A protestantismusba pedig az anarchia ideiglenesen igenis kiüthet, de elve szerint képes levén forradalom nélkül módosulni, anarchia által nem pusztulhat. A haladó korszellem lévén életalapja, míg az emberiség halad, fenn fog maradni, ha változott alakban is.

És így a keresztény vallásban is azon jelenetet látunk, melyet a politicában, sőt az egész mindenségben: ellenkező erők s elvek által fejlődik minden: vonzó és távoztató erők mozgatják a világ golyóit pályáikon, nyár és tél, nap és éjszaka tenyészti a növényzetet, testi és lelki erők mozgatják az embert, absolutistai és demokratiai elvek az állodalokat és egyházakat; semmi sem lehet ellentéte nélkül, sőt ellentéte nélkül semmit nem is gondolhatunk s ismerhetünk meg, s hogy csak ítélhessünk, valamely állításnak (thesis) ellenállítását (antithesis) kell mellé vagy alásorolnunk, másképp ki nem hozhatjuk a következtetést.

Magyar irodalom

Itt kezdődik azon időpont, melyben végre a magyar irodalom is fejlődni kezdett, s melyben elhagyván a német előadást, magam is mint magyar író léptem a közönség elébe. Fontos időszak, melynek részletesebb előadását a haza Toldy Ferenc avatott tollából várja,⁹¹ s én itt csak annyiban érinthetem, mennyiben öntörekvéseim felvilágosítására szükséges.

Magyar irodalom létezett a legrégebb időtől óta, de nem *folytonos*. Egyes kitűnő elmék írtak, de törekvéseik elszigetelve állanak, összeköttetés s visszahatás nélkül társaikkal. Hogy valamely nemzet irodalma folytonosan önmagából fejlődjék, arra már *kiképzett irodalmi nyelv* szükséges, tehát meghatározott *helyesírás* és *grammatica*. Ezt a magyar csak Révai óta bírta, sőt, mondhatni, csak a magyar academia példája és tekintélye által lépett igazán életbe. Mikor gránátos hadnagy lettem (1822-ben), csak egy magyar folyóirat létezett még, a Tudományos Gyűjtemény, később a kassai Minerva is lépett fel, s végre Kisfaludy Károly indította meg Auroráját. Így a haza tudományos és költészi tehetségei organumokat nyertek elmeszüleményeik közlésére, s a magyar irodalom

⁹¹ Toldy Ferencnek Szontagh kéziratának megírása idején már előkészületben lévő magyar irodalomtörténeti munkájára utal: Toldy Ferenc 1851. *A magyar nemzeti irodalom története*. 1–2. kötet. Pest, Emich.

fonalat, mely a közte megjelent virágokat koszorúba fűzte. Ekkor Kiss Károly barátommal mint hadnagyok laktunk egymás szomszédságában a gránátos lak-tanyában, ő tetteleg részt kezdett venni a journalisticában, s később Kisfaludy *Aurorája* számára rendszeren elbeszéléseket írt. A kiadók ingyen példányokkal kedveskedtek, Kiss azon kívül minden új magyar könyvet megvett, én pedig folyóiratokat, zsebkönyvet, könyvet mind elolvastam, amint megjelentek, tehát az összes, folyó magyar irodalom birtokában voltam, míg ez ment; mert később nekiindulván s ágaiban szétterjedvén, ez lehetetlen lett, s bizonyos szakokra kellett szorítkoznom.

Az újabb magyar irodalom folyamát a forradalomig három szakaszra lehet osztani: *kezdetre, közepére és tetőpontjára*. Kazinczy Ferencet tartom apjának, mellette Kiss Jánost. Ekkor a magyar irodalom fontosságát a nemzet még nem érzé, csak írói. Fáradozásait elismerés és jutalom nem kísérvén, tiszta ügy-szeretettel s önfeláldozással működtek, egymást látogatva, buzdítva, s mindez történik dicséretve. Ekkor főleg kivált a nyelvet kellett művelni, s Kazinczy kiképzé annak prosáját oly csinnal s izléssel, mint ez maiiglan talán senkinek nem sikerült. A költői nyelv képzése Kisfaludy Károly Aurorájával indult meg igazán, s tetőpontját Vörösmarty munkáiban érte. E szakban tűnt ki Kölcsey szónoklati szerkezetű prosája. Tetőpontjára hágott újabb irodalmunk Széchenyi István írásaival, prosában s versben virágozván, de mindinkább politicalai irányt véve, mely végre Kossuth Lajos szónoklati lendületű előadásában leghatósabb fokát érte el. Első szakában irodalmunknak az író ingyen dolgozott, s a ki sokat nyomtatott, mint Kazinczy, mivel akkor még a magyar könyvnek kelete nem volt, tönkre jutott, mint ő maga. A második szakban már fizetni kezdék az író; a Tud. Gyűjtemény dolgozóit 4 f. pp. jutalmazta ívenként, az Athenaeum már 8 fr. fizetett, nekem 10 és Kölcseynek kivételként 15 fr. Utolsó szakában a magyar irodalom munkálóit már jutalmazta; Széchenyi Istvánról azt mondá a Honderú: hogy kéziratait 1000 f. bankotákkal váltja fel. Helmecczynek a Jelenkor⁹² tetemes összeget hozott be, s Kossuth Lajosról azt hitték, hogy őt Pesti Hírlapjának szerkesztése évenként 20 ezer pengő forinttal jutalmazta. Nekem a Budapesti Hírlap⁹³ tulajdonosa, gróf Dessewffy Emil ekkor 75 p. f. fizetett ívenként, s e summácskát szerkesztője, Szenvey szobámba hozta, mihelyest kéziratom nyomtatásban megjelent. Kritica az első szakban még nem foglalt helyet, s ha rendén kívül megjelent, bosszankodást gerjesztett. Természetesen, ha az ember ingyen dolgozik, amellet munkáit maga kénytelen nyomtatni, s azokkal beléveszít, s végre a közönségtől még elismerést sem nyer, bizony keservesen kell esnie, ha még azon felül gáncoskodnak is. Ily szempontból kell részint Kisfa-

⁹² A *Jelenkor* (1832–1848) a reformkor egyik legnagyobb példányszámú lapja volt.

⁹³ A lap neve helyesen: *Budapesti Híradó*, 1844–1848 között jelent meg. Ezúton fejezem ki köszönetemet Velkey Ferencnek, amiért felhívta a figyelmemet Szontagh pontatlanságára.

ludy Sándor haragját Kazinczy Ferenc, Berzsényi Kölcsey kritikájára megítélünk.⁹⁴ A második szakban, midőn az író már fizettetett, s elismerést is nyert, a kritika helyén, sőt szükséges is volt: mert már ekkor a konkolyt a tiszta búzától el kellett választanunk. Ily nézetekből indítottak meg Bajza kritikai lapjai,⁹⁵ mik sok ingerültség mellett tagadhatlanul az írókat gondosabb munkálkodásra bírták, s a magyar irodalmon derekasan lendítettek. A harmadik szakban a magyar irodalom, kivált journalistikai ágában országos hatalomra vergődött tényezőjévé válván politikai életünk fejlődésének és az utóbb megindult forradalomnak. A kritika ekkor higgadt hangját elhagyván politikai pártoknak fegyveréül szolgált egymásközi csatáikban.

Ezeket előre bocsátva áttérek saját irodalmi törekvéseimre.

Írónak, mint már érintém, német nyelven képeztem ki magamat, mert akkor magyar irodalom, értem folytonos, még nem létezett, s német-osztrák szolgálatban állván, e nyelv művelésére valék utasítva. Azonban, míg a nápolyi útban összeszedett anyagot lassan lassan feldolgozhattam, útba indult s nem lehetett többé ignorálnom. Keblem azonkívül gyermekségem óta igen nemzeti érzelmű volt, semmi sem hatott úgy reám, mint magyar hang és szó, – akárhonnán származottak legyen fiágú eleim, én lelkem mélyében éreztem, hogy a magyar nemzet tagja vagyok. Azért német dolgozataim dacára mindent elolvastam, ami magyar nyelven megjelent, s midőn egykor Sebestyén Gábor a Tud. Gyűjteményben nem csak Takács Évát, hanem benne s általa az egész asszonyi nemet durván megsérté,⁹⁶ lovagias érzelmem annyira felhevült, hogy Takács Éva s a nőnem bajnoki védelmezésére azonnal elhatároztam magamat. Ezen a Tud. Gyűjt. megjelent dolgozatom azonban még mindig német nyelven készült, s Kiss Károly fordította le magyarra.⁹⁷ Virágok s koszorúk a „pesti leányok” felirattal érkeztek

⁹⁴ Kazinczy Ferenc 1809. Himfy szerelmei [német nyelvű recenzió]. *Annalen der Literatur und Kunst in dem Oesterreichischen Kaisertume*. 127–138; Kazinczy Ferenc 1814. Himfy Szerelmei [a recenzió átdolgozott magyar változata]. *Erdélyi Múzeum*, 1. füzet. 72–89; Kölcsey Ferenc 1817. Berzsényi Dániel versei. *Tudományos Gyűjtemény*, 1. évf. 7. sz. 96–105.

⁹⁵ *Kritikai Lapok* (1830–1836).

⁹⁶ Sebestyén Gábor 1826. Menyből jött kirekesztő Privilegium. *Tudományos Gyűjtemény*, 10. évf. 2. sz. 124–126. A cikk hozzászólás ahhoz a nőknek az irodalmi életben betöltött szerepéről folytatott vitához, amelynek kirobbantója éppen Takács Éva évekkal azelőtt megjelent elmarasztaló kritikája volt Sebestyén Gábor színműveiről, amelyben főként a nőalakok hiteltelenségét emelte ki, lásd: Takács Éva 1822. Sebestyén Gábor eredeti víg- és érzékeny játéka. *Tudományos Gyűjtemény*, 6. évf. 10. sz. 110–113. Modern újraközlése in Juhász István (szerk.) 1985. *Tudományos Gyűjtemény (1817–1841)*. Budapest, Magvető. 2. kötet. 42–46.

⁹⁷ Szontagh Gusztáv 1826. Bajnoki hartz, Takács Éva Asszszony ügyében az Asszszonyi nem érdemei s Jussaiért. *Tudományos Gyűjtemény*, 10. évf. 8. sz. 72–104. A folyóiratban Kiss Károly és Szontagh Gusztáv közös cikként szerepel, valójában Kiss Károlyé csak a magyarra fordítás munkája. Az eredeti német kézirat: *Ritterfehde der Angelegenheit*

érte jutalmul, de később egy gonosz anticritica is Szivonyáné név alatt,⁹⁸ mely Thaisznak, az akkori szerkesztőnek figyelmét elkerülte, mert kiderült, hogy az egy pesti kerítőné neve. Kiss nagyon megbosszankodott, én pedig nevettem, tanúságul annak, hogy irodalmi pályán a kritikát könnyen veendem, amint igazán soha nem is félttem tőle. E dolgozattal belélegeyedvén a magyar irodalomba, Kiss azt kívánta, írjak ezentúl magyarul, én azonban e kívánság nehézségét érezvén még mindig szabadkoztam; mert, mint már érintém, iskolában sem magyarul, sem németül nem tanultam írni; a német írásra végre nagynehezen beléavatam magamat, s most újra magyarul kezdjek írni? minek úgy hittem, már azon oknál fogva nagy fejtörésembe kell kerülnie, mivel német dolgozataim folyamában hozzászoktattam magamat németül gondolkodni. Egykor olaszországi utam után készült egyik dolgozatomat Kiss Károly barátom előtt felolvasván, ez tetzését nyéré, s felszólított, fordítanom le valamelyik folyóirat számára magyar nyelvre. Ellenzettem, kivált azért, mert dolgozatom gyakorlat végett pusztán önmagam számára levén írva, tekintet nélkül a censurara és közönségre, tartottam tőle, hogy némely kifejezései visszatetszést gerjeszthetnek, Kiss erre elhallgalt, de utóbb, midőn tőle a kassai Minerva legújabb füzetét olvasására átvettem, csudálkozásomra észrevevém, miképp ezen dolgozatom általa lefordíthatva e füzetben közrebocsátatott. Feleletre vontam barátomat, de ez minden tartózkodás nélkül megvallá, miképp a kéziratot szekrényemből kivette, s ezt máskor is és addig is teendi, míg a német előadást el nem hagyom, magyarul nem írok, mert, úgy végzé be philippicáját, már látja, hogy „engem a magyar irodalomba hajon fogva kell hurcolni”. Hevesen dorgálva szólt, én pedig elhallgattam, mert érzém, hogy ha e dolgozatra nézve nekem, a tárgy velejét illetve barátomnak volna igazza. Dolgozatomban valóban némi nem a nagyközönség elébe való kitételek fordultak elő. Meg akarván po. magyarázni, miképp történhetett az, hogy eleinte a szobrokat meg nem bírtam ítélni; kitüntetni akarván ebbeli tapasztalásom hiányát, a többi közt így fejeztem ki magamat: „Was sahen wir Hyperboreer im Hause und auf der Gassen anders als geschmacklos gekleidete Männer und in der Kirchen hinfallige Heyligen und Engel?” Ezen már magában illetlen kitévelt Kiss a fordításban még kiáltóbbá tevő, a rokkant szenteket „csámpás” szenteknek nevezvén,⁹⁹ mi eleinte a censura figyelmét kikerülte ugyan, de nem utóbb a

der Frau Eva Takats für die Würde und Rechte der Frauen. MTA KIK Kézirattára, Jgt. Általános 4r 72.

⁹⁸ Szivonyáné 1827. Szózat Napnyúgotról. Barátnémhoz írt levelem nemünk ügyében. *Tudományos Gyűjtemény*, 11. évf. 2. sz. 61–92.

⁹⁹ [Szontagh Gusztáv] 1825. Sz ... gh Gusztáv Úrnak 1823ikban Olasz-országi útazása alkalmával a Szépmíveket érdeklő tárgyakról tett és feljegyzett Észrevételei. *Felső Magyar Országai Minerva*, 1. évf. 11. sz. 442–449. Modern újraközlése: Fried István 1992. Szontagh Gusztáv képzőművészeti élményei Itáliában. *Ars Hungarica*, 20. évf. 2. sz. 35–46. Kiss fordítása a jelzett helyen: „De valyon hol is mivelhettem volna ki, kivált ami a mezítelen szépséget illeti, ízlésemet. Itthon egyedül félénken befedett, és csámpás

kassai püspök élesebb szemeit, panaszt tett, s kevésbe múlt, hogy a Minerva azon füzete, melyben lefordított dolgozatom állott, nem confiscaltattott. A dolog velejére azonban barátomnak kétségkívül nagy igazsága volt. Író szándékoztam lenni, és magyar létemre német író lennék? Mely anomalia! Hisz minden nemzet saját nyelve irodalmának művelésére van utasítva, nem valamely idegennek, hol úgylis csak kontárkodhatnék. Azonkívül a német irodalom már teljesen kifejlett, minden mező el vala foglalva, ott nehéz magát kitüntetni, a munka tehát háládatlan; midőn ellenben a magyar irodalom mezején majd még az egész tér parlag levén, minden ültetett virágocska új nyeresmény, s ennél fogva elismerést s méltánylást ébreszt. Emlékeztem ekkor, miképp maga Goethe fiatal korában Strassburgban habozott, a francia vagy német irodalomba vesse-e magát, s hogy őt is ilyféle okok határozzák. Ezzel azonban nem azt akarom mondani, mintha valaha kétséges lehetett volna, Goethe német, én pedig magyar író legyünk-e? Nem; e fordulatnak múlhatlanul meg kellett történnie, mihelyest e tárgyak iránt magunkat tájékozva reflectálni kezdtünk, hanem Goethét az élet eredetileg a francia, engemet a német irodalomra utasítja. Mikor Goethe magát művelni kezdé, a francia irodalom állott tetőpontján, hazája szomszédságában, ő tehát a francia irodalom növendéke lett, és Strassburgban létekor meglehet, e nyelvben kezdte magát az írói pályába beléavatni, ámbár nem emlékszem, hogy erről emlékezetességében valahol említést tenne; én ellenben az adott körülmények közt szükségképp a német irodalom növendéke lettem. Ez érte akkor Kant, Herder, Schiller és Goethében tetőpontját, reánk, magyarokra már szomszédságánál fogva is nagy hatást gyakorolván, azonkívül katonatiszt létemre, hogy hivatásomnak megfelelhessenek, a német nyelvben és írásmodorban kelle magamat gyakorolnom. Így sodort el az élet, míg végre az önszámolás pillanata megkondukt. Ekkor előmbé állott hazai kötelességem, szívem minden érzeményei, melyekkel a nemzethez lecsatolva érzém magamat, s végre mélyen átláttam, miképp nemzetem minden haladása a többi nemzet sorában a magyar nyelv és irodalom kivirágzásától függ. A barbár nemzetek a középkor elején, így okoskodtam, véget vetvén a római birodalomnak, kéntelenítették a latin nyelvet hivatalos nyelvükké s végre iskolai és irodalmi nyelvnek is elfogadni, mert saját kiművelt irodalmi nyelvek nem volt, melyet az álladalomban kormányzásra, az iskolában és irodalomban kiművelésre használhattak volna. Így lett a középkorban a latin nyelv diplomatai, iskolai és irodalmi nyelvvé. Ily eszközök által azonban az emberiség műveltsége nem haladhatott, mert a latin nyelv idegen és holt nyelv levén, sem az emberi szellem fejlődésének illő eszköze nem lehetett, sem magában tovább nem fejlődhetett többé, hanem lett, hogy a középkor eszmeköre a classicus világ eszmekörén túl nem haladhatván, a világ műveltsége addig pangott, míg Olaszországban az olasz irodalom kivirágzásával a nemzeti irodalmak kifejlettek, s

szentek, s angyalok, vagy pedig más, az Ízlés ellen öltözködött emberek eleibe vezetett engemet ezen mív.” 443.

minden nemzet, anyanyelvén kiművelvén, általa saját gondolkodás és érzemény módja nyilatkozatának illő, eleven és tovább képezhető eszközt nyert. Ha meggondoljuk, miképp az embernek elébb mindent tudni s belátni szükség, minekelőtte valamit sikerrel és célszerűen létesíthetne, hogy tehát az értelmiség kifejlése a *conditio sine qua non*ja minden, nem csak irodalmi, hanem társadalmi haladásnak is; ha a mellett meggondoljuk, hogy erre a legillőbb, mondhatni egyedüli eszköz a nemzeti nyelv és irodalom: úgy meg fogunk győződni, mily súllyal hathattak ezen okoskodások fiatal, hazafiúi érzelmű kedélyemre. Hazánkban amellett a nemzeti irodalom fontossága még sokkal nagyobb súlyú, mint másutt. Honunk polyglott ország, nemzetünk népgyülevész, melyet régi fejedelmeink eleinte, mint Szt. István leveléből Imre fiához kiviláglik, politikából, utóbb talán azon okból összeolvasztani elmulaszták, mert a közfigyelem e tárgyra még akkoron oly szenvedelemmel reá nem fordult, mint napjainkban. E zagyva, veszélyes állapotnak azonban minden áron véget kell vetnünk, ha a német vagy szláv elemtől el nem akarjuk magunkat nyeletni. Oly nagy számú s oly virágzó irodalmakkal bíró nemzetek, mint a francia és német, külső megrohanás által meghódíthatók, elveszíthetik függetlenségöket, megszűnhetnek nemzetek lenni, de azért megmaradván nyelvük, irodalmuk, fennállandnak mint nagyszámú művelt nép; mi magyarokat ellenben csekély számunknál fogva kettős vesz fenyeget; nemcsak külsőleg meghódíthatunk, hanem a sokkal nagyobb bel- és külterjes erővel működő német és szláv elemtől, mint már érintém, elnyelethetünk is, mely esetekben megszűnünk lenni, nem csak mint nemzet, hanem mint nép is, általános halál és megsemmisítés következtén. Ez eszméktől vezetettve a magyar nemzet, mihelyest az öntudat fokára kifejlett, lángoló indulattal kezdett nyelve s nemzetisége mellett buzogni. Írók és népképviselők egyformán, általában a nemzet felvilágosult értelmisége. És hogy e hazában a bábeli nyelvezavar megszüntessék, hogy nyelvben ne szűköljünk, mely által megérthessék egymást a honfiak, s hogy e nyelv által végre egy nemzeti testté összeforradjunk; szükségesnek látszott mindenekelőtt a magyar nyelvet mint országos nyelvet diplomaticai polcon emelni. Megtanulásának multhatatlan szüksége így minden honpolgárnak kötelességül tétetett. Hogy pedig alkalom is nyújtassék megtanulására, a magyar nyelv egyszersmind iskolai nyelvvé tétetett. Minden honpolgár ezúton az ismereteket e nyelven nyervén, és hozzá szokván azon gondolkodni, ha utóbb a tehetősbe irodalomra adták magokat, a magyar irodalom művelőinek kellett válniok. És végre, ha a honpolgárok akármely népséghez tartoznak, iskola és irodalom által hazai nyelven nyerik kiművelésöket, s azon gondolkodni hozzászoktak, lehetetlen, hogy gondolataikat szintazon nyelven egymásnak ne közöljék, szóval az így művelt nyelvnek végre *társalgási* nyelvvé kell válnia. A nemzeti nyelv pedig e módon köre egész terjedésében művelve, lehetetlen, hogy ki ne műveltessék, s a nemzet értelmisége fejlődésének megfelelő organumává ne váljék, s az egy álladalomban századok óta egy nemzeti testbe egyesített különböző nyelvű népek egymást összecsatoló kötelékeinek.

Ily reflexiók képesek valának a németül firkáló gránátos hadnagyot a magyar irodalomra átvonni, s valóban renegát lettem, vagy inkább eretnokségemből megtertem az egyedül üdvözítő hithez, a fiatal kebel egész hevével, mondhatom valóságos érzeménnyel, ezentúl a magyar irodalom ügyét szentnek tekintvén, s a hivatalos irományokon s leveleken kívül német nyelven soha egy betűt nem írván.

Ámde az átmenet egy irodalomból a másikba nem kis fejtörésembe került. Az első értekezés, melyet magyarul írtam, mely a Tudományos Gyűjteményben meg is jelent, a kriticáról szólt;¹⁰⁰ csekélység, mely figyelmet nem gerjeszthetett, s előttem még most is csak annyiban bír fontossággal, amennyiben szellemem egyik irányát híven bélyegezi. Első német dolgozatom bölcsészeti tartalmú volt, az első magyar: kritikai; és valóban, szellemem fő iránya: bölcsészet, kritikai. Tartalmát az értekezésnek még németül gondoltam ki, s mivel némi kitételek nem ötlöttek mindjárt magyarul eszembe, a fogalmazás előtt kikerestem azokat a szókönyvben, s egy darab papirosra írtam. Második dolgozatom is „Bábelünkből egy jelenés”, e modorban készült, öt nyelven, túlzottan visszaadván Gömör felső részének, hol születtem, társalgási nyelvzavarát.¹⁰¹ Ekkor nemzetiségünk ügye csakugyan még igen gonoszul állott, s e siralmas helyzetet s bábeli nyelvzavarunk képtelenségét igyekszik ez a kisdéd drámácska kitüntetni, mely ügyek iránt saturalva¹⁰² van a legtöbb nemzeti érzelmekkel.

Az e két dolgozatnál követett, mondhatni *lehetetlen* modor végre arra bír, hogy magyar írónak is szintűgy studiumok által képezsem ki magamat, mint elébb németnek. Mindenekelőtt úgy hittem, a nyelv teljes birtokába kellene magamat helyeznem, és pedig nemcsak grammaticailag, hanem szótárilag is, hogy előadásomban anyagával felakadás nélkül teljes szabadsággal bánhassak. Márton szókönyve volt akkor divatos;¹⁰³ de szerencsémre éppen ezidőben jelent meg Pesten egy jobb, nem tudom már, kitől, elég hozzá, ennek nekiestem, s kifogyhatlan türelemmel végigmenvén rajta, kiírtam mindazon szavakat, melyek ismeretlenek valának előttem, s azokat minden teketória nélkül könyv nélkül tanultam meg. Most már a nyelv teljes kincsét bírván, magyarul kezdtem gondolkodni és írni. Első alkalmat erre Cselkövi bölcsészet-vallási értekezése adott, mely az akkoron megjelent Szemere Pál Musariumában közretétetett.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Tuskó Simplicius [Szontagh Gusztáv] 1827. A Literatúrai Kritikás folyóírásokról. *Tudományos Gyűjtemény*, 11. évf. 7. sz. 91–103. Modern újraközlése in Juhász István (szerk.) 1985. *Tudományos Gyűjtemény (1817–1841)*. Budapest, Magvető. 1. kötet. 275–289.

¹⁰¹ Tuskó Simplicius [Szontagh Gusztáv] 1828. Egy scena Bábelünkből. *Koszorú. Szép-literatúrai ajándék a Tudományos Gyűjteményhez*. 8. évf. 65–86.

¹⁰² Telítve.

¹⁰³ Márton József 1799–1800. *Új német-magyar és magyar-német lexicon, vagyis szókönyv*. Az első rész: Kassa, 1799, a 2. rész: Pozsony, 1800.

¹⁰⁴ Cselkövi Kölcsy Ferenc 1827. Töredékek a vallásról. *Élet és Literatúra*, 2. kötet, 5. rész. 34–46. Az *Élet és Literatúra* a Szontagh által említett *Muzárium* korábbi neve.

Kölcsey ezen anagramma alatt azon mysticus nézeteket pendített meg, melyek akkor a vallás s művészet körében Stolberg, Tieck, Schlegel Fridrik s többektől Németországban nyilvánítottak, erős ellenmondást gerjesztvén; mert a 19. században valóban helyén nem lehettek többé; a kezdő magyar irodalomban pedig, legelső bajnokaink egyikétől megpendítve, oly irodalomban, melynek első lépteit a leghelyesebb irányban kellett vezetni: lehetetlen, hogy azon fiatal philosopháló tisztán élénk visszatetszést nem gerjesztettek volna, ki első bölcsészeti munkája homlokára Krugtól azt a jelszót iktatá: „Wer dem *Razionalismus* entsagt, müsste folgerecht dem *Irrazionalismus* huldigen d. h. Gott abschwören und sich dem Teufel ergeben”.¹⁰⁵ Cselkövi okoskodásainak veleje azon oly sokszor elcséplelt szalmán pontosult össze, az ész érzékfeletti tárgyokban nem képes az igazságot biztosan felfogni, s azért az ember vallási dolgokban kénytelen a kijelentéshez folyamodni. Ebben én szórul szóra a vakhit proclamációját láttam, mit legkevésbé Kölcseytől, kálvinyistától s szabadelvű szónokaink egyikétől várhattam. Később, midőn a magyar írókkal közelebről ismerkedtem meg, reáakadtam a rejtély magyarázatára. Kölcsey is, mint barátja, Szemere Pál, Fáy András és többek, tanulmányban mértéket nem tartott, egészen elhanyagolta testét, s az örökös gondolkodás, ülés és szobalevegő elrongálták idegeit, minek következtében nála itt-ott philosophiában és költészetben hypochondricus nézetek mutatkoznak. Ilyen a szóba vett értekezés, ilyen a Vanitas vanitatum képtelen érzületével s egész élete irányával ellentétben álló versezete.¹⁰⁶ Ezen íróársaim tanulmányaik határtalanságában azon francia dámához hasonlítanak, ki Montesquieu-nek azzal kérkedett, hogy a philosophia kedvéért „alvását meg rövidíti”, mire Montesquieu azt felelé: hogy philosophiája őt „jó alváásra tanítja”. Nekem egyébiránt soha sem fért fejembe, mit akarnak a mysticusok az ész lealacsonyításával. Az ész az igazság *egyedüli tehetsége* bennünk, s ha ez nem volna képes az igazságot felfogni, általában nem lehetnénk képesek az igazság felfogására. Ily túlzott scepticismus maga magát semmisíti. Hisz ha teljes igazsággal semmit sem állíthatunk, az sem lehet bizonyos: hogy eszünk az igazságot nem képes felfogni. *Mennyire* képes? és *mikép*, az ismeret különböző köreiben? ez már más kérdés, és itt magam sem tulajdonítom az észnek annyi terjedelmet, mint p. o. Hegel; de általában tagadni az ész jogosságát az ismeret körében, az örültséggel határos gondolat, mely ép kedély- és főnél aligha támadhat. Én tehát a józan ész nevében ellenmondásra érzem magamat meghatalmazva, de tevém ezt azon tisztelettel, mellyel Kölcsey mint író és ember iránt viseltettem. A Musarion első kötetében Szemere Pál jeles fordítását Körner Zrínyijének nyomatta

¹⁰⁵ Krug, Wilhelm Traugott 1819. *Fundamentalphilosophie, oder urwissenschaftliche Grundlehre*. 2. jav., bőv. kiad. Züllichau–Freistadt, Darmmann. 192. „Aki lemond a racionalizmusról, annak következtéképpen be kell hódolnia az irracionalizmusnak, vagyis lemondania istenről, és átadnia magát az ördögnek.”

¹⁰⁶ Kölcsey *Vanitatum vanitas* című, 1823-ban írott verse.

le, s hozzá Kölcsey recenzióját e drámának.¹⁰⁷ E dolgozata Kölcseynek egészen elbájolt. Annyi műismeretet, éles észet s az előadásban annyi numerust,¹⁰⁸ lengületet magyar írónál még nem találtam, minélfogva őt akkor prosaistáink elsejének tartottam. Polemiám tehát minden szabadelműsége mellett sem hiányzott kegyeletben. Tartalma egyébiránt már német philosophiai dolgozataim által előre el volt készülve, csak hogy most másodízben magyarul kénytelen lévén átgondolni, a legmélyebb kérdéseket világossággal adhattam elő, tudnivaló, mint ez első kísérletnél másképp nem történhetett, germanismusokkal egy kissé erősen átspékelt nyelven, melyet azonban Szemere nyomtatása előtt kijavított. Ezen dolgozatom tartalmánál fogva a magyar írók körében feltűnt.¹⁰⁹ Csudálkoztak, hogy írhatott fiatal tiszt ilyesmit, s midőn Kulcsár nevenapján nála összegyűlekeztek, Szemere odavitt, s bemutatott, mely kitüntetésnél azonban nem mondhatom, hogy ugyan jól éreztem volna magamat, egész életemben az állatmutatás szerepét nem örömet vállalván magamra. E dolgozatnak köszönöm levelező tagnak való elválasztásomat is az academiában.

Helyén lesz itt egy pár barátomat említenem, kik a magyar irodalom s saját ebbeli törekvéseim kezdő korában körülöttem voltak, s buzdítólag hatottak reám. Első helyen Kiss Károly akkori hadnagy bajtársamat kell neveznem, mivel amiolta Máriássy ezredéhez tétettem át, a legbensőbb baráti viszonyban álltam, biznyságul annak, hogy ámbár tót helyen születtem, s anyanyelvem német volt, fejem is, sőt szellemem eredetileg inkább német szerkezetű, érzületem mégis, mi itt eldöntő, gyermekségem óta magyar volt. Katonakorunkban senkivel sem társalogtam annyit, mint Kissel, és soha nem más nyelven, mint magyarul. Nemes lelke, magyar és hazafi érzülete csatolt hozzá, ifjúságában kevésbé excentricus volt, mint én, s mi hihetetlennek fog látszani, dolgaiban oly rendes, hogy még hadnagy korában sohasem hiányzott pénz nélkül. E ritka tulajdonánál fogva bankáromnak neveztem ki, s e tisztségben harminc év óta teljes megelégedésemre szerepel, hadnagy koromban igen gyakran hozzá folyamodtam, kapitányságom óta ritkán, s most, mióta nagy fájdalomra Aradon fogva ül, a viszonyok megfordulni látszanak; mert most én küldök neki pénzt, eddig ugyan még nem az enyimből, de utóbb ki tudja, nem szorul-e erre is?

Kiss mint már akkor ismeretes író Kisfaludy Károllyal s Döbrenteivel ismerkedett meg. Kisfaludy Károly akkor magas, izmos férfi volt, kora virágában, sokoldalú költő, s ha tovább él, ő lett volna első drámaírónk, mert az arra kívánható tulajdonok nem hiányoztak benne: költői tehetséggel bírt, sokat látott és tapasztalt életében, ismerte az embereket és a világot. Ez hibázik még mindég

¹⁰⁷ Dörgényfalvi Dörgény Andor [Kölcsey Ferenc] 1826. Előbeszéd. *Élet és Literaturá*, 1. kötet, 4. rész. 286–304.

¹⁰⁸ Itt: ritmus.

¹⁰⁹ Szontagh Gusztáv 1829. [Szontagh cím nélküli recenziója.] *Élet és Literaturá*, 4. kötet, 22. rész. 94–125.

eddig drámaíróinknál. Költő van köztök, sőt épos körében is elég, mert lyrában a költő egyedül önkeble érzeményeit nyilvánítja, eposban valamely régen múlt kornak történetét adja elő, melyet öntapasztalásból senki sem ismér, tehát senki meg nem hazudtolhatja, mindkét körben tehát az olvasónak költői tehetsége alanyi s eszményi oldalával eleget tehet; de drámában tárgyilagos világot előnkbe kell tüntetnie, ez realis valóságában a költő sem képes, ha azt előbb csak némi tapasztalásból is nem ismeri. És itt szabadjon műphilosophiám alapelveit kitüntetnem, hogy kimutathassam, mennyire összeegyeznek azok egyéb philosophiai meggyőződéseimmel. Philosophiám *tárgyból* indul ki, a tárgy és *észrevétele* az első, *magyarázata* a második. Szellemünk általában nem *teremtő* erejű. Tárgy nélkül nem vagyunk képesek gondolkodni, nem levén miről gondolkodjunk, tárgy nélkül gyakorlatilag nem lehetünk munkások, mert amint gondolkodva tárgyakat nem teremthetünk, úgy cselekedve sem, hanem munkásságunkkal egyedül az adott tárgyakat vegytanilag vagy gépileg hasznunkra fordíthatjuk, nem alapelemeit teremtve, hanem csak alakjukat céljaink szerint változtatva. Ez művészetre nézve is szintűgy van. Itt is a tárgy és eszme vétele az első, ez a művészet *anyaga*, a *képzelődés*, mely azt felhasználja, a második. A mit sohasem vettünk észre, nem képzelhetvén a képzet és működése is szorosan a tapasztalás köréhez van szabva. Megmagyarázom állításaimat bővebben. Képzelődésünk vagy reproductio, vagy productio természetű. A reproductiv képzelődés az észrevett tárgyakat tünteti előnkbe, ha azok szemünk előtt nem állanak is: a productiv ezen észrevételekből saját erővel új alakokat képez, az észrevétel által nyert anyagot művészileg felhasználva észrevett madarak és lovakból, emberek és oroszlányokból pegasust és sphynxeket alkotván sat. Művész, kinek csupán reproductiv képzelődése élénk, csak a tapasztaltat, a valódi világot adja elő, s azért csak *másoló*, élethűn visszaadván ugyanazt, ami létezik, s e tekintetben kitűnő művész lehet, de nem lángész, mert a lángész tulajdona éppen az, hogy a nyert anyagból új alakokat, Schiller kitétele új, szebb természetet alkot. Művészetre tehát a mondottaknál fogva először művészi tehetség kell, azután minél több tapasztalás: a művésznek sokat kell látnia, örömben és fájdalomban részesülnie, a nép kunyhójától a király palotájáig mindenütt megfordulnia, hogy a tárgyi valóságot maga valóságában megismerhesse. Ha ebben szűkölködik, művészi productiv képzelődése élénksége mellett is, élethűk nem leendnek tárgyilagos valósággal, ragyogó képzelgések lehetnek, de élethűség nélkül. Így Schiller Klopstocknak szemére veti, Messiásában a jellemek élet nélküli, elvont fogalmak; ezt némileg Schillernek magának lehetne asszonyi alakjaira nézve hibául tulajdonítani, mert ha Amáliáját, Thekláját¹¹⁰ sat. Shakespeare po. Júliájával összehasonlítjuk, mely különbség tűnik előnkbe? Olvassuk el Júlia monológját, midőn estve férjét, Rómeót menyasszonyi ágyában várja. A leányka szűz, tiszta

¹¹⁰ Schiller *Thekla* című verséről, illetve *A haramiák* (*Die Räuber*) hősnőjéről, Amáliáról van szó.

keblű, de az alakban vér és csont mutatkozik. Pillantsunk ellenben Theklára. Ez oly tisztán szellemi alkotású, miszerint esze ágába sem jöhetett soha, hogy az asszonyi nem fő rendeltetése az emberi nem szaporításában áll. Ily rajzok akaratlanul eszünkbe juttatják, hogy Schiller a Karlsschule iskolában,¹¹¹ figyermek közt nőtt fel, elszigetelve a nőnemtől és világtól. Már idetartozó példát egy előbbi cikkemben saját tapasztalásomból hoztam fel.¹¹² A meztelen szobrok szépségét nem bírtam eleinte felfogni, mert észrevétel által fogalmam a meztelen emberi test szépségéről ki nem fejlett. És ha a szobrász önlátomás által magában az efféle szemléleteket ki nem képez, hiszitek-e, hogy képes lehetne az emberi testet egész szépségében szemünk elejébe állítani?

A mondottaknál fogva tehát a művészet két forrásból keletkezik; észrevételből, reproductiv eszményítésből productiv képzelődés által. Az első gyűjti az anyagot, a második feldolgozza azt a művészet céljaihoz képest. Tetőpontját a művészet sem egyoldalúlag, csupán másoló élethűséggel nem érheti el, mint a németalföldi képművészet iskolája, sem eszményítéssel életvalóság nélkül Klopstock Messiasában, hanem csak a két elemei egyesítése által, ha a legnagyobb élethűséggel a legnagyobb eszményítést egyesít, mint ezt Raphael és Michael Angelo képművészei és Homér és Shakespeare költői műveiben találjuk.

Visszafordulva Kisfaludy Károlyhoz, vizsgáljuk meg a mondottakat alkalmazólag költői képezése folyamatát, mint azt részint munkáiból, részint egyes beszélgetés közt ejtett nyilatkozataiból összeállíthatám. Korán katonának beállván, mint igen fiatal zászlótartó századával Torna megyébe kerül, itt Zadvár szemébe tűnik, felkapaszkodik a hegyre, mászkál a vár romjai közt, belémerül a középkor s különösen a Bebek család történetébe, s merengésében nemigen pillantván, belebukik a vár bokrokkal benőtt börtönébe, honnan összekarmolt arccal nagy nehezen kikapaszkodván, lelkesedésében nem gondolva a kapott sebekkel, a Tatárok Magyarországon címzett első drámáját teremti. Tehetséget tapasztalván magában, s látván, hogy műve jól fogadtatik, nagy hévvel egy rakás drámát ír egymásután, mikben elég productiv képzelődés kitűnik ugyan, de csekély drámai művészet, s ember- és világisméret. Az amúgy *more patrio*¹¹³ magyarosan nevelt, tapasztalatlan ifjúnak nem volt alkalma, ideje mindezt szerkezteni. De utóbb ezredével Olaszországba kerül, összekoccan apjával, ki őt sohasem kedvelte, mert születésével szeretett neje halálát okozá; Károly odahagyja a katonaságot. Rómába megy, s később Bécsbe, festészettel keresván kenyerét, szegényen, olykor sokat szenvedve, míg végre Pestre kerül, s itt ifjúsága

¹¹¹ A stuttgarti katonai akadémia.

¹¹² [Szontagh Gusztáv] 1825. Sz ... gh Gusztáv Úrnak 1823ikban Olasz-országi útazása alkalmával a Szépműveket érdeklő tárgyakról tett és feljegyzett Észrevételei. *Felső Magyar Országai Minerva*, 1. évf. 11. sz. 442–449.

¹¹³ Honi módra.

első művészetéhez visszafordulva, évenként Auroráját szerkeszti,¹¹⁴ elismerést nyerve a közönségtől, s hírnevet szerezve. Sok évet német szolgálatban s idegen földön töltvén úgy járt, mint hasonló körülmények közt saját magam, annyira elidegenedett a magyar nyelvtől, hogy erőlködésébe került, míg magát belégyakorolhatta, mely igyekezetében Helmecey barátjától lelkesen segítettett. Ezen gyakorlatok közt művészi studiumokat is tett, ellenkezőleg bátyjával, Kisfaludy Sándorral, ki soha sem tudósnak, sem művésznek nem képezte ki magát, s kinek lyrái s eposzi művei tisztán a természet szüleményei. Ez is Olaszországban katonáskodván, az olasz költészet, főleg Petrarca bájolta el. Így lettek költői lángesze felhevülése által úgyszólván öntudatlanul Himfy szerelmei s később Regéi,¹¹⁵ mikben a versforma is az anyag kiképezése által látszik teremtvén, s mik ennél fogva, mint zavartalan tiszta kifolyásai költészi lángeszének, még fenn maradandanak, midőn drámái alkalmasint már el lesznek feledve. Mert a költészet e nemében már némi művészeti és színpadi ismeretek nélkülözhetetlenek. Kisfaludy Sándor drámái el nem távoznak a hazai élettől, s ezt annál hívebben adják elő, minél honosabb szerzőjük a rajzolt körökben, s mennél kevésbé zavartathatót rajzolásukban idegen minták által. De drámái művészete alacsony fokon áll, s a magyar élet, bár élethűn, de minden eszményítés nélkül tükröztetik vissza, sokszor egész egyoldalú ferdeségében, miben maga szerzőjük látszik elfogulva. E zavartalan alkotást Kisfaludy Károly első művei, visszakerülte után, nem mutathattak. Tanulmányai által elfoglalva több művészetet találunk ugyan bennök, de több utánzást is, s általában a magyar élet és a világ nem oly élethű visszatükrözését, s a német drámaírók behatásai mindenütt kitűnők. Ez nem gáncs, mert mindig önművelés eleinte utánzás, egyénnél s nemzetenél; ennek nyomára még Schiller és Goethe első műveiben is akadhatunk. Kisfaludy Károly, ki criticára nézve érzékeny volt, meg is neheztelt érte, midőn a Musariumban ezen drámaíróról azt mondtam, hogy: „németre lefordítva a német színpadon, mint eredeti német színművek előadhatók”. Ezen ítéletem felett megütközése tudtomra esvén, kritikám közrebocsátását meg akartam akasztani, s ezt barátságos összetalálkozás közt előtte nyilvánítam is; de büszkesége nem engedé, s így, mint mondtam, a Musariumban közrebocsátott ugyan, de Toldy Ferenc fiatal barátja, sőt – mint meg is érdemlé – csudáló nevendéke, hosszú cáfolatától kísérve, melyre nem feleltem.¹¹⁶ Kisfaludy Károly talán ezen észrevételem által figyelmeztetve, később önállóbb irányt vett, mi egyébíránt ily sokoldalú hatal-

¹¹⁴ Az *Aurora* szépirodalmi zsebkönyv 1822 és 1837 között jelent meg.

¹¹⁵ Kisfaludy Sándor 1807. *Regék a magyar elő-időből*. Budán, Királyi Magyar Universitas.

¹¹⁶ Szontagh Gusztáv 1829. [Recenzió Kisfaludy Károly A leányörzö című vígjátékáról.] *Élet és Literatúra*, 4. kötet, 22. rész. 135–137. Toldy Ferenc 1829. [Cím újraközléskor: Kisfaludy Károly vígjátékai nemzetiségi tekintetből. Szontagh Gusztáv ellen.] *Élet és Literatúra*, 4. kötet, 22. rész. 137–145.

mas szellemnél ki nem maradhatott. Utolsó komoly s víg drámáiban túlesvén a nyelvbeli gyakorlatokon s művészeti tanulmányain, saját szárnyra kelvén, élethűn tünteti elő a tárgyilagos világot, különösen a magyart, drámái művészete pedig Trencsényi Máthéban érte el tetőpontját.¹¹⁷ Midőn ezen halála által félbeszakadt művének első felvonását olvastam, kimúlta felett másodízben kezdtem keseregni, és méltán, mert helye drámái irodalmunkban maiglan sincs betöltve.

Döbrentei Gábor akkoron mint tartományi albiztos jött le Budára Erdélyből, hol a Magyar Museum kiadása által nevet szerzett magának; csinos, magyaros képű fiatal férfi volt, ki a magyar nyelvet sajtáságos szellemében akará kiművelni, elutasítván minden idegen befolyást, midőn Kazinczy Ferenc a magyar nyelvbe minden szépet akara áthelyezni, akármely nyelvből vétessék az. Tulajdonképpen mindkettőnek igaza volt, ha nótáját *kirekesztőleg* nem pengeti; mert minden nyelvnek saját geniusa szerint kell ugyan képeztetni, de ki nem rekesztvén azon szépségeket, melyeket idegen nyelvekből felvehet, ha azok tudniillik természetével nem ellenkeznek. Ilyféle befolyást a nyelvek ki nem kerülhetnek, nem is kerülte ezt ki maiglan egy is. De Döbrentei ez exclusivitásánál makaesul megmarad, amellet hiúságban s gögben sem hiányzott; Kazinczy pedig fellázadását tekintélye ellen nem nézte egykedvűleg. Összekoccantak, s Döbrentei a tapasztalatlan ími kezdő gránátos hadnagyot is belésodorta az örvénybe. Valóban egy inkább Döbrentei részére hajló kritikai értekezést a nyelv művelésről írtam a Musariumban, melyet azonban Szemere Pál, Kazinczynak barátja, nyomtatása előtt oly ügyesen nyirbált meg, hogy az sem Döbrentei nagy dicsőségére, sem Kazinczy nagy cáfolására nem szolgálhatott. Döbrentei az értekezésemről sokat várt, mert kéziratban elolvastam előtte; Kazinczy és Szemere pedig nem tudhatták, hogy veendem a mindenesetre vakmerő változtatást, s így midőn az alatt mint báró Máriássy altábornagy segéde Szebenbe, Erdélybe tétettem volna át, Kazinczy változtatott értekezésem próbaívét feleletével együtt egy udvarias simogató levél kíséretében kiadása előtt hozzám küldé. E tréfát kétségkívül nem tarthattam jónak, de Kazinczy Ferenc iránt több kegyeletet éreztem lelkemben, mintsem hogy érte vagy neheztelni, vagy polemizálni kedvem lett volna. Feleletül tehát megírtam Kazinczynak, hogy nem bánom, ha így is kiadja, ellene azért, kiben irodalmunk pátriarkáját tisztetem, berzenkedni s vitázni nem fogok. Kazinczy ebben megnyugodott, de midőn Döbrentei így reményeit kijádván látta, szörnyű haragra fakadt, felhíván, fedezzem fel a közönség előtt az elkövetett gázságot, sőt arra Kiss Károly barátomat felszólítván. Feleletemben tudtára adtam, mi történt idő közt, s hogy ennél fogva semmit sem tehetek többé! Erre Döbrentei egy mérges, szitkozódó levelet írt, melyben kinyilatkoztatta, hogy

¹¹⁷ Kisfaludy Károly 1844. Csák Máté. Historiai tragédia töredéke. In Schedel Ferenc (szerk.) *Kisfaludy Károly minden munkái*. 4. kiad. 6. kötet. 203–264.

„csatamezőn lehetek hős, mint la Tour d’Auvergne, írói pályán félénk nyúl vagyok” sat. Kacagtam, de nem feleltem.¹¹⁸

Döbrentei exclusiv elvét gyakorlatban s egész szélsőségben követvén, a magyar irodalmat oly sajátságos előadással gazdagította meg, melyet azon kívül csak a német irodalom Wilmos bajor király prosájában bír, mely tudniillik, tekintettel nem lévén a nyelvszokásra, senkitől nem követtetik, s így mint különködés és különösség, rideg elszigeteltségben egyedül áll. Virágaival a különködő előadásnak, s Kazinczy Ferenc iránti gyűlöletével a közönséget kivált azon észrevételeiben ajándékozta meg, melyekkel mindnyájunk fájdalmára Berzsenyi Dániel versei kiadását elhalmozá.¹¹⁹ Bártfay László barátom, a jó magyar előadás mestere, ki mint Szemere veres, ő szürke rajzónnal észrevételeit minden elolvasott könyvbe bele szokta írogatni, Döbrentei ezen kiadása saját példányának címlapjára, ezen szavak közé: „kiadá Döbrentei Gábor”, e sort iktatá: „másoknak rettentő példájára”, a legelmésebb, legmetszőbb és mégis igazságos kritikát, melyet róla mondhatni.

Szemere Pállal a Musarionba, vagy mint ő címét később változtatá, az Élet és Literaturában közrebocsátott dolgozatommal érintkezésbe jöttem. Rokona Kazinczy és Kölchey Ferencnek, s velek a magyar irodalom által is egyesítve, mindhárman azon időszakhoz tartoznak, midőn főleg még a magyar nyelvet kelte művelni, hogy tudományban és művészetben az előadás illő eszköze lehessen. E szakból való íróink mind ex professo¹²⁰ philologusok voltak, s hadnagy korunkban, midőn összejöttek, mindig philologisáltak egymással, olykor oly hévvel, mint később a politicusok. Bizonyosságul szolgálhat erre az y és j közötti vita, mely Révai korában szinte vallásos fanatismusra fajult, mert a papisták ipsilonnal, a protestansok jottal írtak; ebben csak maga Révai tett kivételt, mi a catholicusoknak fájt, ily pápista tekintélyt látván maguk ellen, minek következtében egy győri gazdag író s dühös ypsilonista Révait Kazinczy és Horváth István jelenlétében meg is akará vesztegetni pénzzel, mint ez Kazinczy Ferenc egyik Szemere Pál kezében levő kéziratában elég mulattatóan meg van írva. E viták és harcok közt a magyar nyelv használható eszközzé képeztetvén ki, most már nem philologisalunk annyit, hanem a kiképezett eszközt használjuk tudományban s művészetben. Könnyebb most magyarul írni, mint akkor volt, azért többet is írunk, de nem oly gondosan. Kazinczy Ferenc ízlése és csínyja, Kölchey numerusa és lengülete eddig felül nem múltak. Szemere Pál is ügyes phi-

¹¹⁸ A vitacikkek: Szontagh Gusztáv 1829. [Cím nélküli tanulmány a nyelvről.] *Élet és Literatura*, 4. kötet, 22. rész. 145–152; Kazinczy Ferenc 1829. [Válasz Szontagh cikkére.] *Élet és Literatura*, 4. kötet, 22. rész. 152–163; Szontagh Gusztáv 1829. [Vitazáró.] *Élet és Literatura*, 4. kötet, 22. rész. 164.

¹¹⁹ Berzsenyi Dániel 1842. *Berzsenyi Dániel összes művei*. Közrebocsátá meghagyás szerint Döbrentei Gábor. Buda, Magyar Kir. Egyetem. 1–3. kötet.

¹²⁰ Hivatalból, foglalkozásuknál fogva.

lologus, sok új szavakkal gazdagítja nyelvünket (Helmečy után talán legtöbbször), s írjon bár prosában vagy versben, castigált,¹²¹ gyönyörű. Kazinczy (mint Angelo Mihály a művészetre) nagy hatást gyakorolhatott az irodalomra, mert sokáig élt, Kisfaludy Károly s Kölcsey kevesebbet, mert őket dicsőségük közepette elragadta a halál; Szemerét hypochondriája akasztá meg munkásságában, mint hiszem, s már egyszer érintém is, tanulmányai mértéktelensége következtében. Ah! uraim, *mérséklet és önuralkodás*, az a fő, az a mindent összefoglaló erény mindenütt és mindenben, akár életben, akár irodalomban lépünk fel. A mértéktelenséget a természet átka sújtja, mond Goethe munkáinak egyik legnagyobb helyén, s akármiben gyakoroltassék. Szabadság, az erkölcsi lény belső szabadsága, mond Jacobi Fridrik, uralkodásban áll, önuralkodásban szerelme, gyűlölsége felett. Aristoteles az erényt két szélsőségbeni középben lenni állítja, s bár Kant ezen értelmezése ellen alanyi álláspontból ellenvetéseket tevé, tárgyilagosan Aristotelesnek ellenmondhatatlanul igaza van. Nagyot, az igaz, ember nem végezhet, ha fel nem buzdul, ha nem lelkesedett; de ezen hév az érzemény és képzelődés határtalansága következtében örvénybe sodorja, legnemesebb érzülete mellett átokká válhatik az emberi társaságban, ha azt az ész nem fékezi, nem mérsékli és nem irányozza, ha az embert a szenvedelem mint gyeplőt kezünkől kiragadott ló magával ragadja. A szent ügy iránti lelkesedés mellett szükséges és nélkülözhetetlen tehát az ész fékező, mérséklő s irányt adó hatalma, mert enélkül a legszentebb érzemények is átokká válhatnak: az anyás szerelem majomszerelemmé, mely gyermekét elrontja, a jötevőség saját s családja romlására fajulhat, a hazafiság vérengző fanatismussá, a tudomány s művészet iránti szeretet hypochondriába sülyeszthet. A classicus régiség kivált azért nagy, mert emberei lelkesedni, de lelkesedéseket egyszersmind fékezni tudtak egyiránt életben, tudományban és művészetben. Epaminondas, vezérségének ideje eltelve, közlegénykedik, s midőn az ügyetlen vezér a sereget veszélybe ejti, s minden szem reá fordul, átveszi a vezérséget, megmenti a sereget, s átadván a vezérséget, ismét a katonák sorába lép. Cincinnatus az ekétől dictatorságra emelkedik, s megmentvén hazáját, ismét az ekéhez visszatér. Pillantsatok, ha tetszik, a művészetre. Ott áll a vaticáni palotában Laokoón, kígyótól marcangolva. Nézzétek meg jól; találjátok-e arca vonásait fájdalomtól eltorzítva? Nem, és ezen alkalmasint sok tudatlan szemlélő elcsodálkozik, mert a kínszenvedést kifejezése tetőpontján vélte láthatni. Hogyan? A kínnak ily kifejezése diadalma lett volna a fájdalomnak a szabad lélek felett, tehát megsemmisítése az embernek mint szabad erkölcsi lénynek. Ily kontárkodást a mester el nem követhetett, mert ez a nézőben borzalmas iszonyodást gerjesztett volna, egészen ellenkezőt annak, mit szép műtől várunk, tudniillik a szenvedelmek tisztulását. Ő tehát mérséklé a kínt Laokoon arcában; ez csak a felületen dül, mint a szélvész a tenger hullámain

¹²¹ Itt: tiszta, letisztult.

hányja-veti, de mélységében amelletts csend uralkodik. Így Laokoón is belsejében ura fájdalmának, az ember nincs megsemmisítve, s a néző ahelyett, hogy lesújtva érezné magát, felemelkedik. Hasonló eszméket gerjeszt a classicus kor egy másik remekműve, mely Rómában a Capitoliumban látható, a „Haldokló vívó”, csakhogy e név helytelenül van választva, mert ez nem rabszolga, hanem Epaminondas, a mantineai győző, ki pajzsára dőlve a legnagyobb emberi halált, a halált a győzelemben hazáért és szabadságért tünteti előnkbe. A hős mellén dárdával átverve pajzsára dől, erős kara még támogatja, de már hanyatlófélben van; arcán sem a fájdalom, sem félelem nem mutatkozik, mintegy megelégedve életével és sorsával, költözik át Elysiumba, mintha mondaná: „Eleget éltem, mert meg nem győzve halok”. Katonakoromban szemlélgetvén e művet, szintazon magasztos érzemények támadtak lelkemben, mint Szigetvár romjain.

Visszafordulva az írók hypochondriájára, azon gyanút el nem nyomhatom, hogy azt egynél-másnál nemcsak a tudomány és művészet szeretete, hanem némi hiú fitogtatás is okozhatá. Irodalmunk kezdő korában íróink törekvései illő méltánylást még nem nyertek; némelyik közülök ki akará azt tehát erőltetni, mindig szobában könyvei közt ülven, úgyszólván magát tudós nimbussal körülvéve. Ez azonban éppen ellenkezőt okozott, nevetségessé tette a tudós nevet, mert az ember nevetséges lett, inpracticus az életben, szegletes a társaságban. A francia tudósok éppen ellenkezőleg, felkeresték a jó társaságot, s lelkesség által igyekeztek magoknak jó hírt szerezni, mi sikerült is, úgyszólván ott most a tudós, kivált az academicus, nagy hírben, becsben részesül. E törekvésben a franciáknál, az igaz, mint a jeles történetíró, Schlosser, helyesen megjegyzi, nem kevesebb hiúság és fitogtatás tűnt ki, mint magyar íróinknál, de ez csak fattyú kinövése egy egyébiránt helyes törekvésnek. Jósika Miklós első, még elmékedő munkájában szoba hozta e tárgyat, s különös, miképp az akkoron visszatetszést gerjesztett bennem. Feloldhatlan köteléssel levén csatolva a gyakorlati élethez, a tudósnek elszigetelt magányát akkoron paradicsomnak képzeltem. Bosszúságra gerjedtem, hogy egy világban forgó aristocrata annak szögletességét olyan halálos bűnnek tartja. Megróttam érte Jósikát a Kritikai lapokban úgy,¹²² hogy rossz néven vette, s velem csak Abafia dicsőítő recenziója után a Figyelmezőben békélt ki.¹²³ Az igazi tudós szögletességén, az igaz, meg tudnánk nyugodni, ha csak tudománya azáltal nem szenved, s végre ez is szögletessé nem válnék. De a tudomány maga már eszményi természetű lévén, s az újabb korban a gyakorlati életből kizárt emberektől műveltetvén, nem csodálkozhatunk, hogy maga is kivált speculativ ágaiban inpracticus, pusztán eszményi tanná alakult. Ha azután azonkívül még a tudós maga is elszigeteli magát az élettől és a világtól, ha esz-

¹²² Szamosy [Szontagh Gusztáv] 1836. Irány és Vázolatok [recenzió Jósika Miklós két kötetéről]. *Kritikai Lapok*, 6. füzet. 3–17.

¹²³ Tornay [Szontagh Gusztáv] 1837. [Cím nélküli recenzió az Abafiról.] *Figyelmező*, 1. évf., első félév, 16. sz. 127–129.

ményi gőzköréből soha nem pillant ki az életbe, s abban megkövesül, és végre örökös fejtörés, ülés és szobalevegő által idegeit megrongálja, hypochondriába esik, és inpracticus, eszményi, félszeg világszemlélete még nyavalyássá is válik; mi a manóra használjuk azután ily tudóst és tudományát? hogy hasson ez a közönségre, melyet nem ismer, s hogy ne távozzon el előadásában a társalgási nyelv elevenségétől és világosságától, s váljék homályossá s érthetlenné, mint a német tudósok. A test ilyféle elhanyagolásának s idegrongálásnak azonkívül mily gyászos következései is vannak: az író, mint már Kant is megjegyzi, félénkké és gyávává teszik. Ezt bizonyos mértékben magam is tapasztaltam, mint bátorságom emelését, ha szüntelen mozgásban s a szabad levegőben tartám magamat, mint az 1813/14. táborozáskor Franciaországban. És én délután nem szoktam többé írni, s nyárban kertészkedem; kik pedig egész nap rongálják testüket, nyulakká válnak. Így Toldy Ferenc, Bártfay László, ki egyébiránt nem annyira író, mint örökké íróasztalnál ülő hivatalnok, Vörösmarty, maga az izmos Érdy, igen félénk emberek, és sokat aggódnak az iránt, hogy kiraboltnak, sőt meggyilkolástól is tartanak, mi annál nevetségesebb, mert némelyikénél olykor a tolvaj alig találhatna 15 garast. Midőn a Cukor utcában laktam, s rostély nélküli ablakaim nyílt folyosóra nyíltanak, táblák nélkül, legényt sem tartottam, s e szerént magam laktam s háltam, mint most is, Toldy nem győze csudálkozni, hogy merem ezt tenni. Szemere Pál, kire itt vissza kell térnem, beteges idegei mellett, ámbár Huba származéka, természetesen félénkebb mindnyájoknál. Kisfaludy Károly egykor meg akarta tréfálni, de megbánta. Kisfaludy Károly, mint már érintem, magas, izmos legény volt, azonfelül tében carbonari köpenyje¹²⁴ egyik szárnyát rendszeren fél vállra szokta felvetni. Ily éjszaka félénknek rémületes alakban sietve egykor késő este haza, s közel levén, kivevé zsebéből nagy kapukulcsát, midőn barátját, Szemerét szemközt jönni látja, előtte félénken az utca ellenkező oldalára kitérve. Kisfaludy látván, hogy reá nem ismer, s jó kedvben levén, feléje rohan, s a kulcsot mellének szegezvén dörgő hangon pénzét kéri; szegény Pali az iszonyú banditát maga előtt szemlélvén, s mint maga bizonyítá előttem, mellén világosan pisztolyát, összerogyott rémültében. Károly erre megijedt, lábára igyekszik állítani barátját, s midőn az eleinte nem sikerül, megesis felette érzékeny költői szíve, s szemei könnyekre fakadnak; Pali pedig magához jövén, s reá ismervén maga felett könnyező barátjára, ő is sírni kezdett. „Und Erstaunen ergreifet das Volk umher, In den Armen liegen sich beide Und weinen vor Schmerzen und Freude. Da sieht man kein Augen tränenleer” Schiller.¹²⁵ Forradalom alatt tében sokszor Palival Bártfayéknál töltöttük az es-

¹²⁴ „Szénégető köpeny”, illetve az olasz carbonari mozgalom tagjainak ruhadarabja; bő köpönyeg.

¹²⁵ „S ámul a tömeg, míg ők hevesen Egymás keblére borulnak, s öröm és bú könnyei hullnak. Nem száraz a bámulók szeme sem”. Friedrich Schiller: *A kezesség (Die Bürgschaft)*, Kálnoky László fordítása. Szontagh pontatlan idézetét a műhöz igazítottam.

téket. Ő akkor a váci főutcában lakott, mégsem mert haza menni, hanem felesége szobalánya által kísérteti magát. Ezt én egykor követésre méltó mintának nyilvánítottam; magam is ezt mondtam, valami csinos fiatal szobaleányt fogadok, s hogy meg ne gyilkoltassam, hazakísértetem magamat vele. Barátim nevelték, de a vallásos háziasszony megfenyegetett ujjával.

Philosophia¹²⁶

Irodalmi törekvéseim legfontosabb részét philosophiai dolgozataim képezték, a közönség s az academia előtt is kivált mint philosophiai író lettem ismertes, sőt philosophiai propylaeumaim megjelenvén, egy az Allgemeine Zeitungban a legújabb magyar irodalmat ismertető zajt ütött cikk (úgy hiszem, Pulszky Ferentől), melyet minden magyar hírlap fordításban közölt, engem kürtölt ki Magyarország első philosophiai fejének; minek Orosz József vélem ellenkedésben álló Hírnöke ellen mondott, Hetényi Jánost emelvén e polcra, miből azután hozzájárulásom nélkül a két fél közt egy kis polemia fejlődött ki: elég hozzá, hazám mint philosophust ismert elébb, s utóbb mint dinnyész és dohánytermesztőt, szükség tehát, hogy philosophiai törekvéseimről itt bővebben szóljak, ha csak általánosságban is, mert e tárgy oly terjedelmes, s lelkemet oly tartósan foglalatoskodtatta, hogy róla ezen túl is, más helyeken szólnom kell.

Hajlamomat a philosophiához atyámtól öröklöttem, ő fejlesztette azt bennem beszélgetései által és elég korán, mert nagyon szeretett philosophálni. Alkalmassint ez önála is öröklött tulajdon volt, jele apáink általi német származásunknak. Hogy egyébiránt a philosophiai irány fő volt szellememben, mutatja első, még akkor német nyelven írt dolgozatom: „Erklärung des Religions-Phänomens” Budán, 823., melyet gránátos hadnagy koromban írtam Budán, ezen első irodalmi szülőtetemet igen jellemzőleg: „Ein denk- und Styl-Übung”-nak nevezvén. Tartalma tisztán philosophiai, öntájékozás az emberiség legfőbb kérdései felett.¹²⁷

Katonai pályám bevégezte után nyugalomba vonulván, philosophiai s political propylaeumaimat írtam, s azonkívül számtalan philosophiai értekezéseket s kritikákat a folyó iratokba, utóbb a dohány- és dinnyetermesztéssel a kertészeti irodalomra mentem át, most pedig ideiglenesen félretettem a philosophiát, minek okait érinteni szándékom, mihelyest philosophiai nézeteim jelenleges állapottjairól számot adandok.

¹²⁶ Ez a fejezet a kéziratban külön szerepel, Szontagh nem határozta meg a helyét. Tematikai szempontból ideillik, irodalmi működésének taglalása során tér ki külön filozófiai munkásságára.

¹²⁷ *Versuch einer Erklärung des Religions-Phänomens. Ein Denk- und Styl-Übung.* MTA KIK Kézirattára, Egyh. és Bölcs. 4r 10.

Mennél inkább haladok koromban, mennél nyugodtabban s elfogulatlanabban tekintek emberre és világra, annál inkább közeledek a filozófiában is Socrates és Goethe nézeteikhez.

Józan világszemlélet (Weltanschauung) lángész nem biztosít; tehát nem igaz filozófiai és politikai nézeteket. Álljon ez hamis állásponton, s induljon belőle ki, nézete szükségképp ferde lesz, sőt annál ferdébb, mennél több erővel építi légvárait. Igazi filozófiai nézet képezésére helyesen szerkesztett főnél még azonkívül minden szellemi tehetségeink épsége, törvényszerű működése s egymás közti összhangzata kívántatik, azonkívül helyes álláspont s mérséklés, azon szellemi erő tudniillik, mely minden működésnek határt s irányt szab, s törvényes korlátain túl nem engedi azt szertelenbe átcsapongani. Megmagyarázom a mondottakat.

Szellemlünk önmunkásság, de nem teremtő; gondolkodásunk az észrevételhez van kötve, mert észrevett tárgy nélkül nem tudunk gondolkodni, és amint gondolkodva nem teremtjük a tárgyakat, hanem azokat észrevétel által nyerjük, úgy gyakorlatilag sem vagyunk mindenhatók, hanem a természettől nyert anyagot céljaink szerint használjuk; nem lényét, hanem csak külső alakját változtatva. Ebből szükségképp következik, miképp minden józan filozófiának észrevételen kell alapulni, tehát a tapasztalásból kiindulni, s hogy más nem lehet, mint az észrevett tárgyakat, tehát a tapasztalást magyarázó, összességében magyarázata az észrevehető mindenségnek, embernek és világnak, végokaira nézve (miben a természettudományoktól különbözik) s mivel ember és világ végső okaiban isten nélkül nem magyarázható; tájékozó magyarázata embernek, istennek és világnak.

A tárgy és észrevétele az első lévén, a gondolkodó magyarázat pedig a második, szellemlünk azonkívül teremtő erővel nem bírván, filozofálva eszméből ki nem indulhatunk, hogy szemlélődéseink által a tárgyakat, tehát embert, istent és világot szerkesszünk, mert ezúton, a törvényes rendet felforgatva, szükségképp felforgatott világot állítunk előnkbe. És végre tehetségeink végesek lévén, észrevételünk szintűgy, mint gondolkodásunk, az ember, isten és világ magyarázata sem terjedhet végtelenbe, hanem korlátoznak kell lenni; mindenütt és mindenben végre egy bizonyos ponthoz kell jutnunk, ahol az észrevétel és a gondolkodó magyarázat végét éri. Ez szellemlünk természeti alkotásán alapulván, rajta meg kell nyugodnunk, másképp a magyarázhatlant magyarázni akarván, szükségképp képzelgésekbe s képtelenségbe merülnénk. Ez a socratesi nem tudás, tudása annak, mit nem tudhatunk, miért nem tudhatjuk, tehát bizonyos tekintetben a legfelsőbb tudás.

Vizsgáljuk meg mármost, hogy felel meg mindezen kellékeknek az újabb német philosophia, azon philosophia, mely kirekesztőleg philosophiának nevezi magát, s szomszédságánál fogva nagy hatással van filozófiai irodalmunkra is. Hogy a németek előkelő filozófiai szellemmel bírnak, ez kétségtelen; de neveltetik-e a mostani világ ivadéka testre és lélekre nézve oly összhangzólag,

s a német tudósok oly érintkezésben vannak-e az étellel és világgal, hogy tőlök a philosophiában józan felfogást, kiindulást az igazi álláspontból s mérséklést várunk lehetne? A gyermek és ifjú az iskolai padon nyög, s félszegesen csupán szellemét művelve, elhanyagolja, elgyöngíti testét. Kikerülvén az iskolából, a tudósok könyvtárakba és írószobákba vonulnak, elszigetelve a valódi világtól. Az egész idegrendszernek e módon túl izgékony beteges állapotba kell esnie, s az eszmének magányban, a tapasztalásból, az étlettől nem korlátozva s nem irányozva, röptében túlnyomóságot kell nyernie, s végre mindenható uralkodást bitorolnia. Így lett a német szemlélődő philosophia életbölcesség helyett szobatudomány, mely a fogalom dialecticai processusa által embert, istent és valóságot szerkeszti, ellentétbe jutván az étellel és valósággal, nem lévén igazibb magyarázata a való mindenségnek, mint az 1001 éjszaka meséi annak tükre. Vessünk csak egy rövid pillantást a német philosophia lefolyására. Kant, a németek legnagyobb philosophusa élesen megkülönbözteti a tárgyat a gondolattól, s kijegyzi az észrevétel s gondolkodás határát; philosophiája tapasztalásból indul ki, de ezért Kant a hegelisták előtt nem is philosophus. Az igazi philosophia szerintök Fichtével kezdődik. Ez már elnyeleti az eszme által a tárgyat, s korlátlan idealismusba esik. Schelling mint természetphilosoph a valódi világot eszményileg mégsem akarta megsemmisíteni, s a tárgy és gondolat azonságát költé, Hegel pedig dialecticai processusa által, új, az életben nem alkalmazható nyelven s fogalmakban az ebből a gondolkodás törvényeivel együtt az egész gondolható mindenséget is összeszerkeszté. „A papok – mond Goethe –, siciliai utazásaiban egy klastromot látogatva, igen világosan értették magokat, s mégis sötétséget terjesztettek, a philosophusok ellenben nem értvén magokat, világosságot árasztottak”. Valóban, az ily philosophia a józan ésszeli ellentéte által gondolkodásra serkent, sőt kényszerít, s ez végre felvilágosodásra vezet.

A philosophiának most ideiglenesen búcsút mondek, ezt jegyzém meg csak az imént, s itt meg kell mondani, miért. Ha az ember önszükségből philosophál, mint művelt gondolkodó ember, részint természetes hajlama következtében, de főleg szükségét érezve magában a végső tájékozódásra, hogy magát ez életben ésszerűleg meggyőződéseiben s cselekedeteiben határozhassa: ha végre célját érte, eligazodik az iránt, mi igaz, szép, jó és isteni; ha ismeretünk határait kimeríté, s számot adhat magának az iránt, mit tudhat, mit nem: ezen ismerettel tájékozása be van végezve, s a philosophálás érdeke megszűnik. És itt ismét Socratessal, a philosophiai ősapával találkozom. Ő számúzte philosophiájából a sophisták hajszál-hasogatásait, s azt túl a metaphysikai problémákon, inkább gyakorlati körre akarta szorítani. És valóban, ez a legfőbb is. Az ember kötelességei és jogai magány s társadalmi viszonyokban tisztán s positive meghatározhatók. Ha ezekhez még tiszta vallási eszméket hozzá mellékelünk, melyek a vizsgálódót szintúgy a vallástalanságtól, mint babonahittől megóvják: úgy ez elég ez életben, s öntájékozásunkra intézett philosophálásunk az eredmény-nyel megelégedve ideiglenesen más foglatosságoknak adhat helyet. A német

professorok ellenben, mert professiót¹²⁸ csinálnak e tudományból, rendszereket rendszerekre építenek semmi korlátokat nem ismerve, mindent magyarázni, ismerni, tudni igyekezve, ellenmondásban egymással, s egymás közt csatázva. Ily szobaphilosophiákra ezután oly magas szellemű, az élet által is képezett ember, mint Goethe, ki már ifjúkorában az iskolák porát lerázta, fölségi megvetéssel pillant le, s én megvallom, napról napra mindinkább részesülök érzelmeiben.

[Mezőgazdasági tevékenységéről és műveiről]¹²⁹

1841. évben dinnyét kezdtem termesztetni Miskolcon, 845. dohányt Pesten, s e foglalatosságok életemben nagy szerepet játszottak, hogy itt róluk bővebben kell szólnom. 1841. kisétáltam egy szép tavaszi reggelen házi uraimmal, a fiatal Kun testvérekkel házunk kertjébe. Valamire használni kellett azt, de egy sem volt kertész, s egyiknek sem volt kedve hozzá. Végre indítványozám, hogy dinnyét termesztsek, s ez nagy helyeslést nyert. A kertet saját kezeinkkel felástuk, magvakat szereztünk, elültettük, s én lettem a főkertész. A munka és tanulás közt (mert eleinte teljesen semmit sem értettem) kedvem nőttön nőtt, s végre, midőn láttam, hogy dinnyeim pompásan díszlenek, szenvedelmémé vált. A kertnek szerencsénkre jó földje volt; s az időjárás kedvezett, sok és nagy dinnyeim termettek; de nem jók, mert a fajokat meg nem válogattuk. No hiszen, gondolám magamban, majd szerzek én magvakat, jobbnál jobbat, s kitanulom a dinnyetermesztés minden bibéit, hogy hozzám hasonló dinnyész nem lesz a két magyar hazában. És valóban szenvedelmem csodálatos munkásságot fejtett ki bennem. Télen át mindent, amit az európai irodalom e tárgyra vonatkozót bír, megszereztem magamnak, s nagy hévvel tanultam, kirándultam Csernyus Andrásához Licére, s e híres dinnyetermesztőtől leckéket adattam magamnak, miket, midőn pamlagon heverve pipa mellett beszélt, vele szemközt, asztal mögött ülve szorgalmasan feljegyzék. Jövő évre kiválasztám remekléseimre egy már nagyobb kertet, felásattam még őszkor a melegágyaknak, s táblákra szánt gyepföldet és trágyát szorgalmasan gyűjtöttem, szóval ez időtől fogva semmit sem mulasztottam el, mit a dinnyészet előmozdítására szükségesnek tartám: magvakat iparkodtam szerezni a világ minden részéből, s hogy a fajok elkorcsosodva el ne vesszenek, elkülönítve ültettem; meglátogattam honunk leghí-

¹²⁸ Foglalkozást, hivatalt.

¹²⁹ Ez a fejezet a kéziratban külön, cím nélkül szerepel, Szontagh nem határozta meg a helyét. Tematikai szempontból leginkább ideillik: az előző fejezetekben Szontagh utal rá, hogy szépirodalmi, kritikai és filozófiai munkáin kívül még be kell számolnia mezőgazdasági szakírói műveiről és az azok alapjául szolgáló kertészeti kísérleteiről. Ennek a fejezetnek egyes bekezdései módosított formában megismétlődnek a miskolci és a pesti éveket tárgyaló fejezetekben.

resebb dinnyészt, Strenko Gotfridot Tornalján, ki legnagyobb mestere volt a cantalupok¹³⁰ ládákban művelésben, pálóci Horváth Pétert Bogáton, Szabolcsban, dinnyészeink Nesztorát, Nagy Lászlót Hevesen, a görögdinnyék természetében remeklőt s Káplán kertészt Tolmácson, ki a dinnye, szőlő és barack korai érlelésében mindenek felett kitűnt. Mindezeket akkor látogattam meg, midőn a dinnyék érni kezdtek, hogy műveléseik eredményét lássam, s a hely színén velük követett módok iránt értekezhessek. 1842-ki dinnyetermesztésem pedig mindenféle föld- és trágyákkal kísérletekkel bővelkedett, jövő évben megpróbáltam a Loisel-féle természetes módot is, úgyhogy ezentúl a gyümölcsöt minden eddig feltalált és tőlem célszerűnek tapasztalt módon természettem. A magvak gyűjtögetésében pedig különös szerencsével jártak el Jób Sámuel herceg Koburg uradalmi központi igazgatója, kitől versailles-i kertből a páratlan jóságú zöldbélű sárgadinnyét bírom; Mészáros Lázár, utóbb magyar hadügyi miniszter, ki a Loisel-től elhíresztelt moscatellot szerzett számomra Dalmatiából, mi oknál fogva nevére bémáltam el, és Orczy Antal és Fazekas Károly, kik a legjobb magyar görögdinnyét, a szőlőföldjéről tőlem elnevezett fegyverneki görögöt, kezembe szolgálni szíveskedtek.

Dohányt már Miskolcon kezdtem termesztetni, de utóbb elhagytam, mert akkor egyedül pipába használtuk még a dohányt, az ott termesztett pedig e célra kelleténél erősebbnek mutatkozott. A szivarozás hazánkban később, 844. kezdődött, s hazafiúi érzésem fellázadt, látván, miképp Európa dohánytermesztésre legalkalmasabb országában amerikai szivarért csak úgy ömlik a pénz külföldre. Hogy jó szivarunk lehessen, jó szivardohányt kelle termesztünk, s a szivarok gyári készítési módját kitanulnunk. Kezet fogtam tehát Fuchs Rudolph-fal, ki később nagyszerű szivargyárt építtetett. Én végigolvastam az egész európai dohánytermesztési irodalmat; szivardohány magvakat szerzék, kísérleteket tevék amerikai és hollandiai természetismóddokkal, s hogy a honi szivardohányokat megismerhessük, hirdetésekkel küldtem szerteszt a hírlapokban a dohányok beküldetésére, mikből Fuchs azután szivarokat készítgetett. Célrt értünk, a szivarkészítés a szükségttől élesztve széltiben elszaporodott, háttérbe szorítottuk a külföldi szivarokat, és Fuchs meg is gazdagodott.

És mi volt célom ezen, másoknak sokszor mulatságosnak látszó, eget-földet mozgató szenvedelemnek? Indító okaink az ilyesekben eleinte személyesek, de midőn láttam, hogy törekvéseimnek sikere van, utóbb kiterjeszkedtem az egészre, s a közönségre hatni iparkodtam. Hogy önző szándékaim nem voltak, de a legkisebb mértékben sem, mutatja az, miszerint életemben egy dinnyét s egy csomó dohányt sem adtam el, mi gazdának nemcsak nem válnék szegényére, hanem egyenesen hivatásához tartozik, de ez természetem ellen volt, nem tud-

¹³⁰ Sárgadinnye.

tam volna a közönség előtt elfogulatlanul fellépni, bántott volna azon gondolat, hogy valaki mondhatná: Cicero pro domo sua.¹³¹

Legközelebbi célom a természetéseknél a testgyakorlat volt. Katonáskodási időmben eleget mozogtam, s nyugalomba kerülvén, nagyon is mohón írásra adtam magamat a philosophiai s később a politicai propylaeumokat készítvén, a mellett pedig, kivált Toldy barátomtól unszolva, az Athenaeumban és Figyelmezőben számtalan cikkel fellépve: aranyerem elkezdett szaporodni, sőt másképp ép idegeim rendülni kezdtek. Elmulaszthatlannak látszott a tollat kapával egyesíteni, hogy a szellemmel együtt a test is gyakoroltassék. És itt a hely, hol nézeteimet egy az életben felette fontos tárgyról elő kell adnom. Ember test-lélekből állván, szükség, hogy mindkettő aránylag fejlesztessék, s gyakorlatban tartassék, másképp emberben az összehangzásnak s tökélynek enyészni kell. A görögök és rómaiak azért az ifiakat a gymnasiumban és palaestrán¹³² egyiránt művelték, sőt az ifiú, túlhaladván a nevelési pályán, eleinte katonáskodott, utóbb polgári hivatalt viselt, előregevdén a leglelkesebb írókká lettek. Ez a leg-tökéletesebb nevelés és életmód, mert egyaránt művel testet és lelket, s az ember tehetségeit úgy foglalatoskodtatja, amint azt az életkor kívánja. Innen eredt a régiek azon classicitása gondolkodásban, költészetben és jellemben, azonkívül azon törhetetlen életvidorság, mely mindenből kitűnik, amit a tett, tudomány vagy művészet mezején műveltek. Az újabb kor ellenben egészen ellenkező egyoldalúságba esett. Kivergödvén a középkori vadságból, az előkelőbb rendek egyedül a lelket művelték, elhanyagolván a testet, és nemcsak iskolákban, hanem az egész társadalmi élet ezen egyoldalúságot nyert, és abban forog, a foglalkodások elkülönítettek, a katonai pálya elválasztott a polgáritól, a bürocraták és tudósok a gyakorlati élet embereitől. És mi lett következése? Egyoldalúság mindenben. Egy része a népnek örökké dolgozik, s ki nem tud emelkedni durvaságából, a bürocraták és tudósok pedig magokat ölje, szobában, íróasztal mellett nyavalyognak beteg lélekkel, s ezen nyavalygás életben, tudományban s művészetben, szóval mindenütt kitűnik. Pillants végig az irodák emberein, sápadt, hosszúkás pofáin rájok ismersz mindenütt; nézd ezt a tudóst, kinek minden tudománya mellett nem volt annyi esze, testét épségben fenntartani, minő alak ez? Sem élet, sem vidorság benne, az aranyér testét szinte eltörpítette, s elrongált idegei mellett a hypochondria sötét szemüvegén tekinti a világot; szittya hős vérből származván, megretten minden zörrenésre.

E nyomorúságot végre az újabb nevelési és oktatási tannak szóba kellett hoznia, s nekem több józan eszem volt, mintsem belé eshettem volna. Gymnastica a szellemi oktatáshoz! lett a jelszó, s én írói tollamhoz nagybölcsen a kertészi kapát mellékeltem hozzá. És valóban, szellemi tárgyakkal foglalkozó embernek semmi sem nyújthat hasznosabb, kellemesebb testi gyakorlatot, mint a kertészet,

¹³¹ A saját érdekében szónokol.

¹³² A tornacsarnokban és a küzdőtéren.

nem csak mivel örökké friss levegőben mozgunk, hanem mivel egyúttal haszonnal foglalatostkodunk, valamit teremtünk, ha ügyünkben tudományosan járunk el, parlagi foglalatosságunk mellett sem parlagodhatunk el, sőt, egészségünk s derült kedvünk fenntartásával ismereteinket is szaporítjuk, s az ész józanságát fenntartjuk. Fiatalabbaknak erre kivált a gyümölcsfatermesztés ajánlható, mert teljes eredményeit még élvezhetik, élemedettebbeknek a dinnye- és dohány-termesztés. Hanem tudnivaló, a munkálatokban sajátkezűleg részt kell vennünk, és nem csak nagyurasan parancsolgatnunk. A virágtenyésztés gyönyörű multság, de inkább bíbelődés, mint testgyakorlat, amellett sok pénzbe kerül, valóságos fényűzés, és szépet teremt ugyan, de nem hasznosat. Ettől én, bár nagyon szerettem a virágot, mindig óvakodtam, mert ha belémerülök, financialis tekintetben tönkretesz, s mégsem állíthattam volna ki valami teljeset vagy tökéletet.

Dinnyeimet és dohányomat pedig tudományos célból művelém; nem hogy kereskedést üzzek, hanem legtökéletesebb termesztési módjukat kivizsgáljam, a legjobb fajokat megszerezem, s eredményeimet azután külön monographiákban a magyar közönség használatára közrebocsáthassam, mi meg is történt: dinnyészeti munkám széltiben vétetett és használtatott,¹³³ s mondhatom, lendített valamit a hazai dinnyészet körében, mert a magyar mint keleti faj, s részint mint puszták lakója, eredeténél s az őt körülvevő természetnél fogva, szenvedelmes dinnyekedvelő és tenyésztő. Dohánytermesztésre útmutató monographiám,¹³⁴ ámbár a gazdasági egyesülettől jutalmat nyert, kevesebbet hatott, mert jó szivardohány termelésre, kivált a boríték levelek előállítására baksövények nélkülözhetetlenek, ezekhez pedig az alföldön, hazánk nagy dohányföldjén, a szükséges karók nehezen szerezhetőek, sőt e művelésmód már átaljában kerti művelést követel, mire az alföldön még elegendő kéz hiányzik.

Dinnye- s dohánytermesztésem jutalma a bőven áradó multságon kívül természetépsége volt, derült kedv, nevem ismeretessé tétele, s még amellett monographiaiamból egy kis pénzecske is került ki beléfejtetésre kertészeti kísérleteim létesítésére. Eddig azonban az egy 1842. évi folyamat kivéve, termesztési törekvéseimet majd mind pusztá rögtönzéseknél nevezhetem, mert Miskolcon, Pesten, Pécelen s a Festetics rákosi birtokában kertészkedve, rendszeresen csak tavaszkor foghattam a munkához. Tapasztalást ezúton bőven nyerhettem, mert szintazon növényeket, sőt fajokat különböző éghajlat- s földben művelve azoknak befolyását a növényzetre s az ezáltal feltételezett különböző termesztési módoknak szükségét világosabban láthattam át; mindamellett azonban ezen nomadizáló kertészetet mindinkább unni kezdettem. Ideje már egyszer, hogy deákféle életmóddal felhagyva valahol állandóan telepedjem le, szintazon földet évről évre műveljem, ezúton a növények elfogadására eleve és teljesen

¹³³ Szontagh Gusztáv 1843. *A szenvedelmes dinnyész.* Miskolc, Tóth.

¹³⁴ Szontagh Gusztáv 1846. *Útmutatás az okszerű dohánytermesztésre.* Budán, Magyar Gazd. Egyesület.

elkészíthessem és lehető termékenységre hozzam. Kertészkedésemet ki is szeretném terjeszteni a kerti gazdaság többi növényeire is. Ha kertem volna, csak egy vagy másfél holdnyi nagyságú, és benne egy vagy több kút, közel erdő melegágyi föld szerzésre, és helyben elegendő trágya – ah! nem csak felséges dinnyéim és dohányom teremne, hanem oly káposzta, sárgarépa, bab, borsó, tök és burgonya is, minél különb egy császár asztalára sem kerül! Mindez nem tartozik-e azonban a hiú ábrándok sorába, a jövő fogja bebizonyítani.

Segédi korom

1827-ben Máriássy András altábornagy- s ezredünk tulajdonosától segédjének nevezetvéni ki, kiragadtatván csendes írói körömből a világ örvényébe, hol akármivel mással foglalkozhattam, csak nem a philosophiával és magyar irodalommal. Tulajdonképp két hely ürült meg ekkor ezredünkben, a tulajdonosi segítség és az ezredbeli nevendékház parancsnoksága, s Máriássy altábornagy a két hely közti választást szabad akaratomra hagyni szíveskedett. A segítséget választám, mert ezt tartottuk az ezredben a legdíszesebb alkalmazásnak subaltern tisztre¹³⁵ nézve. Altábornagy Máriássy parancsa alatt akkor a kassai seregosztály (divisio) állott; ő Kassán lakott a parancsnoki épületben, én tehát oldala mellett mint tulajdonosi és osztályos segéd tevék szolgálatot. Egészen új világ nyílt meg előttem, melynek megítélésére szükség lesz a várost, a parancsnokom személyét s helyezetemem jellemezni.

Kassa Felső-Magyarország legszebb s fővárosa. Temploma nevezetes s re-meke a goth stílnak. Éghajlata, környéke, népessége körülbelül a csetneki, csak nagyobb kiterjedésben. Éjszak felé a tót népesség kezdődik, dél felé a magyar; szőlő, dohány, dinnye még terem, de azon túl nem igen. A lakosság német, tót, magyar; a társalgási nyelv akkoron német volt, későbbben magyar. Most a vár falait ledöntvén s az árkokat kitöltvén, a belváros terjed, s ha majd a glacist¹³⁶ fákkal beültetik, és sétatérnek alkalmazzák, Kassa egyike leendő legszebb városainknak. Télen át azon mágnások, kiknek nincs annyi jövedelmük, hogy állásukhoz képest Pesten vagy Bécsben lakhassanak, ide költözködnek, s ekkor Kassa társalgási körei igen élénkek és kellemesek, mert ezen mágnások finom erkölceik s műveltségük mellett nem bírtak annyi kirekesztő mágnási göggel, mint gazdagabb pesti és bécsi rangtársaik. Szép társalgási körök gyülekeztek akkor össze gróf Szirmay János, Barkóczy, Schmedeg és Vandermath házaikban. Ez utolsó nőtelen levén, teremét minden nap reggeli 11-től késő éjszakáig nyitva tartá, s délben válogatott társaságot gyűjtött maga körül. Dessewffy Aurél s én voltunk kedvencei. Átaljában oly helyt, hol az embert annyiszor ebédre hívná-

¹³⁵ Beosztott, alárendelt, a főtisztelnél alacsonyabb rangú tiszt.

¹³⁶ A várak előtti mesterséges, lejtős sík terület.

nak, mint Kassán, nem ismerek, olykor egy hétben öt napon át valék hivatalos, s lehettem volna a többi napokra is, ha principálisom nem morog, s mertem volna elfogadni; mert ha vendéget nem hívott, igen restellt magányosan enni. Később gránátos kapitánynak előlépve, Lembergől Kassán mentem át Budára. A beszállásolási biztos, Korponay, atyja az ezredesnek, ki most Aradon ül, ebédre hívott; szabadkoztam, mivel már Máriássy altábornagy hívott meg, és pedig minden napra addig, míg Kassán mulatok. Elhívott tehát vacsorára, erre Kéler úrnál már hivatalos, és pedig megint mulatságom egész idejére. „Tehát reggelire – szólt végre nevetve –, de mulatása egész idejére ám”. És ezt végre elfogadtam.

Máriássynak Kassán több rokonai valának, többi közt Mecséry tábornokné s Szirmay s Szerencsy asszonyságok, tiszteletre méltó vén dámák, kiket principálisom parancsából úgyszólván hivatalosan kellett látogatnom, gyakran, mert kedveltek, egész életemben vén dámáknál nagy szerencsém lévén, udvariasan, okosan s tisztelettel tudván magamat viselni. Dicsértek is azután principalisom előtt, s megvendégeltek akármennyiszor.

Principalisom ekkor 75 éves volt; kuruc természetű vén sas, jellemével a régi magyar hősökre emlékeztetvén, mert sokat nem tudott, de katona volt testestől lelkestől, igen tevékeny, erélyes, alattvalóit ráncban tartani tudó, kitűnő, bátor katona, szigorú, de igazságos, amellettagadhatlanul nemeslelkű, tántoríthatlan és vesztegethetlen. Testre közepszerű, ép, fáradságot, étlenséget és szomjúságot tűrni tudó, kemény, s ebben a spártaiakat magának s másoknak példányul tűzvéni ki. Arca aristocratái vonásokat mutatott. Szokása volt, békés idő lévén, a szolgálatot ebédig bevégezni. Ekkor semmi sem vala kedvére, dohogott, gorbáskodott mindenkivel, aki a szeme elébe lépett, velem, káplárral és tábornokkal egyformán; délután jó barátok voltunk. A fordulóponthoz a feketekávé tevé, midőn inasa a megtöltött pipát átnyújtá. Alattvalói tartottak tőle, s Bécsben is volt tekintete, kivált Kucsera, a császár szárnysegéde jó barátai közé tartozott. Ifjúkorában keveset tanult, de annál többet kártyázott, sokáig kapitánykodott, s talán őrnagyságra sem vergődik fel, ha anyjának sok pénze nincs, s a francia háborúban a saját költségén egy vadász-zászlóalj nem állít, melynek parancsnokává neveztetett ki. Törzstiszti rangjában nem kártyázott többé, pontos volt szolgálatában, zászlóalját s később ezredét kemény fenyíték által nagy rendben tartá; mint tábornok, szűkölködve a hadban szükséges tudományban, alkalmassint bakot lő, ha magára hagyatják, de jó szerencséje úgy hozta magával, hogy mindig Bianchi parancsa alatt állott, ki lángeszű vezér lévén, rendelni tudott, Máriássy pedig a legnagyobb eréllyel létesíté parancsait. Így egymáshoz illettek, s dicsőséget is arattak. Mint tulajdonos a tisztikartól igen tiszteltetett, mert idegeneket nem hozott az ezredbe, igazságos s vesztegethetlen volt – „Örök életéért imádkozunk” – szólának hozzám, s ez imádság némileg meg is hallgatott, mert 95. évét elérte. Gazdag volt, és fukar, csak ezredére, asztalra, leányra és lóra pénzt nem kímélt. Velem rokonságban állott, mert nagyanyja nagyatyám testvérnéje volt, de tisztségem subaltern korában e rokonságról semmit

sem akart tudni, midőn azonban kapitánynak nevezett ki, maga adá ezt levélben tudtomra, aláírván magát: untertänigsten Treu und Vaterbruder. Jellemében egy népszerű vonás tűnt ki: ámbár testestől-lelkestől katona, civilisták iránt udvariasan viselte magát, s midőn a tisztekkel s kivált a fiatalokkal a legnagyobb szigorúsággal bánt, a közlegényeknek pártját fogta, s gondoskodott róluk, amint csak lehetett.

Mi ketten tulajdonképp semmiképp nem illtünk egymáshoz; én tudományos katona voltam, ő csupán a szolgálat embere, mi igen bajos viszony. Elöljárójának, ki főntebb állásponton áll, tekintetét magasabb műveltséggel s belátással kell fenntartani. Ez a természetes viszony. Ahol ez hiányzik, ott fonák helyzetben áll, s basa módra kell uralkodnia, magas *tetszését* alapítván meg elvül s eszközül, hogy engedelmességet erőszakoljon ki, más viszonynál szükségtelen szigorúság és gorombaságot. Ily előljáró alatt a művelt talentumos tisztnek helyzete kedvetlen, mert szálla főnöke szemében, s ez nemritkán érezteti vele visszataszását. Magasabb rangra azért egyedül ismeretekkel s tehetséggel bíró férfiakat kellene emelni; mint már a közjónak tekintete általában, de a szóba hozott viszony is különösen megkívánja, mert tudatlan főnökök rendesen csak magukszörű embereket pártfogolnak, a lángész pedig elkedvetlenedik s elnyomatik. Így principálisom is nemcsak a magyar irodalommal foglalkozósomat megtiltotta, hanem írásomat gúny tárgyává tevő, s midőn elvégezvén szolgálatomat, valami jó munkát vettem kezembe, ha észrevette, elég mulatságosan parodírozott, utánozván, hogy vetem magamat székbe, olvasok, s pöfökelek mellette. Elismerést egész szolgálati időm alatt átaljában csak igen jeles előjáróktól nyerhettem, Hermány őrnagy, Rath ezredes (mostani altábornagy s Peszkera¹³⁷ parancsnoka) s Langenau vezértől, egypár tudatlan s korlátolt fejű pedig üldözött is, ámbár ennek jó magamviselete mellett természetesen nagy sikere nem lehetett.

Mondtam már, hogy principálisom szolgálatban délelőtt s egész a feketekávéig minden emberrel zsémbeskedett s gorombáskodott. Ezt én nem tűrhettem. Apám nagy csendességben nevelt, igen ritkán dorgált meg, s ha tette, szavát szentírásnak tekintettem. Magam sem veszekedtem soha alattvalóimmal, száradomat rendben tartám ugyan, s nem mondhatnám, hogy engedékeny lettem volna, de kicsinységért zajt nem ütöttem, s ha büntetni kellett, tettem azt azon nyugalommal, mely a bűnössel éreztet, hogy nem önkényesen, hanem a törvénytől sújtatik. Úgy akartam, alattvalóim féljenek a törvénytől, nem tőlem; az emberfélelmet mindig gyalázatosnak s férfhoz nem illőnek tartván. Egészen ellenkezőleg bánt principálisom, ő magát félelmissé akará tenni, s dorgált s büntetett, mintha arra nem a törvénytől, hanem isten kegyelméből lett volna meghatalmazva. Ily basa uralkodás filozofiai főnek tűrhetetlennek kellett lenni, s

¹³⁷ Peschiera del Garda, olasz város a Garda-tó partján, Verona közelében.

az volt nevelésennél fogva is, annál is inkább, mivel reám nézve, ki szolgálatját legpontosabban teljesíté, szükségtelen is volt, s ámbár láttam, hogy nem rossz-akarattól, hanem pusztán rossz szokásból ered. Mértéken túli vagy goromba szigorúság szükségtelen, s azért igazságtalan emberkínzás, vagy legalábbis az életnek durva elkésériteése.

Ezen fonák viszonyt principalisomhoz még egy harmadik tulajdona súlyosbítá. Emberek, kik magoknak foglatatosságot nem tudnak találni, sokszor unatkoznak, s pletykák kihallgatására hajlandók, sőt arra szorúlnak. Én, ki elvégezvén szolgálatomat, azonnal nagy gyönyörűséggel az irodalomhoz folyamodtam, egész életemben soha sem untam el magamat, s ennél fogva sohasem gondoltam más ember kisedet történetkéivel és a város pletykáival. De hogy tölthette volna principalisom üres idejét? Ha hivatalos dolga nem volt, mi a hosszú béke folytában nem sok időt kívánt bevezgésére, s inkább tőlem teljesítetett, felhívatta írkokomat, s leveleket mondogatott tollába, gazdasági tisztviselőinek vagy katonai barátainak. Mindig azonban erre sem lehetett alkalom, s ekkor igen szívesen vette, ha segéde, komornyikja a város pletykáit elsorolá. Bruner hadnagy, előbbi segéde, azt igen jól érté, s ennél fogva nagy kegyelemben állott; de én nem csak nem tudtam semmit, de ha tudtam is, el nem mondtam, a pletykázást vénasszonyokhoz illőbbnek tartván, mint katonához. Le is hordott érte akármennyiszor korholván, hogy semmit sem tudok, s mindig könyvekbe merülök sat.

Reflectáló embernek ezen viszonyok tarthatatlansága szemébe kellett tűnnie. Feltettem magamban az elbocsátásomat kérni, mi meg is ígértetett, de nem tartatott meg. Ismétlém kérésemet, és ismét megígértetett, de nem tartatott. Ez így ment, hogy végre principalisomat rendesen hetenkint ígéretere emlékeztetnem kellett, tudnivaló a legalázatosabb kifejezésekben, míg elunván az integetést, ha rapport után írásaimat hónom alá véve ki nem mentem, mi a régi nóta ismétlésére mutatott, rendesen ablakát kinyitá, s fütörészve kitekintvén állni hagyott, míg elunván magamat, önkényt eltávoztam. Az alatt chronicus betegségbe esett, s még szeszélyesebb lett, s én látván, miképp ily helyzetben segédjét nem változtathatja, szó nélkül türtem sorsomat, s elébb elő se hoztam kérésemet, míg teljesen meg nem gyógyván ily változtatást alkalmatlanság nélkül eltűrheté. Öexcellenciája már azt gondolta, megadtam magamat, midőn egy szép nap reggelén régi nótámat dúdolni kezdém, hozzátevén, miképp betegsége alatt tanúsított tekintetem gyöngédségem méltatást s végre kérésem valahárai betöltését érdemli. Öexcellenciája erre irtóztatóan méltóztatott megharagudni, tudomra adván, hogy azonnal új segédért ír az ezredhez, s meg nem tart, ha térdemen maradásomat kívánnám. Mindezekből azonban szintűgy nem lett semmi, mint elébbi ígéreteiből, úgyhogy végre láttam, miképp, ha célt akarok érni, mellékeszközökhöz kell folyamodnom. Principálisom, mondám, chronicus bajba esett volt, hólyaggennyedésbe; ezen nyavalyáját ő halálosnak tartá, s magam is; azonban oda vetődik egy ezredbeli orvos, székely születésű, s 40 maláta fürdővel úgy helyreállítja őexcellenciáját, minha sohasem lett volna baja. Megmentőjét

jól megjutalmazván, ennek ezentúl minden szava evangelium volt előtte. Ezt én észrevevém, s barátságos lábon állván a lelkes magyar férfival, azon barátságra szólítán fel, húzna ki nyert tekinteténél fogva a sárból, mire azonnal késznek mutatkozott. Történetesen ekkor szemgyulladásban szenvedtem, s ő ezt princípálsom előtt mint egy mélyebben fekvő kórállapot következményét tünteté elő, melyen ha rögtön fürdők által nem segítetik, következesei későbbi napjaimra károsak lehetnének. Ezt őexcellenciája szentül elhitte, s áltani nem akarván, elbocsátott a budai fürdőkbe, honnan azonban nem tértem vissza segédi állomásomra, hanem az ezredhez, rögtöni nem várt megjelenésem által az ezredet szinte megijesztve úgy, hogy kért, menjek vissza, tartván tőle, hogy a tulajdonos előléptetésekor elmellőz. Én azonban megnyugtattam ez iránt, tudván, hogy szigorú ugyan, de igazságos is. És valóban, alig telt el egy pár hét, megérkezett őexcellenciája irata, melyben az ezredet értesíté, miképp szolgálatommal teljesen meg vala elégedve, s e tekintetben magam viseletét tiszteteknek mintául ajánlja; bekövetkező pedig az előléptetés ideje, nemcsak nem mellőzött el, hanem velem ugrasztá át hét ízben három előttem álló bajtársimat. A tisztelt olvasó tehát csalatkozniék, ha az előhozottak által azon véleményre jutott volna, hogy princípálsom velem semmiképp nem elégedett meg. Nem, mi egymáshoz nem illtünk, de azért több emberismerettel bírt, mintsem tulajdonaimat egyáltalán nem tudta volna méltatni. Mikor hozzá jutottam, a pontos szolgálaton kívül kettőre intett komolyan: először jó gazdálkodásra, mire ő igazán példát adott, mert, tevő hozzá, ha adósságot csinállok, s megtudja, az ezredhez küld, s becsukat vagy 14 napra; másodszor leányoknak udvarolni ne merészeljek, asszonyoknak amennyi tetszik, mert ebből csak tragédiák keletkeznek, s ha leányra szerelmesen csak pillantani is merek, ismét az ezredhez küld, és becsukat. Ez utóbbi parancs ellen nem volt kifogásom, mert házasodni úgysem szándékoztam; de az adósságcsinálásra nézve kéntelen valék azon észrevételt tenni, miképp születésem által, fájdalmamra, nem sok öröklött uradalmakban részesülvén, külsőleg fényes álláspontomon pénz dolgában csakugyan megszorulhatnék, hogy azonban e tekintetben gyanú és vád ne érjen, magát őexcellenciáját leendek kéntelen bizodalammal megtisztelni. És valóban az ígét, mint a jó pap, azonnal testté változtatván, megszólítám az átvett segédi lovam árának kegyes előlegezésére, mit teljesített ugyan, de havi fizetéséből irgalom nélkül lehúzáván 8 pengő forintot, míg végre az egész adósságot megsemmisíté. Ezen ló tudniillik fiatal, csak félig meddig kitanult remunda¹³⁸ lévén, segéd elődöm pedig rossz lovas, átkozott bokros állapotban vevém azt át. Jó lovas helyre hozta volna, de én gyalog katona létemre nem tehettem, tanulnom kellett elébb lovagolni, s tanulni akarván tanulatlan elrontott lovon, magamat és lovam egyúttal belégyakorolva. Ez teljesíthetlen feladat volt; de én makacsul fejembe vevém létesítését, mi

¹³⁸ Újonnan beszolgáltatott ló.

furcsa helyzetbe hozott bokros pirosszürkémme. Tanítani akartam valamire, a mit még magam sem tudtam, s a szürke nem teljesíté azt, mert nem érté, s én nem tudtam véle megértetni. Mindketten megharagudtunk egymásra, s a vége rendesen az lett, hogy én megvertem, ő pedig levetett. Így tartott ez napról napra mindkét oldalról egyenlő állhatatos elszántsággal, míg végre báró Csokich tábornok, Máriássy dandárvezére, ki Máriássy alatt egy dandárt vezetett, történetesen a lovaglóiiskolába vetődik, s e mulatságnak szemtanúja lön. Azonnal elfut principálisomhoz, s megkéri, eszközölje ki lovam eladását, másképp mulhatlanul nyakamat szegem. Én erről nem tudtam semmit. Egykor ki akarván reggel lovagolni, istállóba megyek, s lovamat nem találom. Ló nem tű, gondolám, el nem veszhett a szalmában, s újra körülpillanték, de a ló csakugyan hibázott. Előkiáltám legényemet, s kérdezvén, hová lett, ez tudtomra adá, hogy ő excellenciája eladta. Ezt én tudtom nélkül igen csudálatos eljárásnak tartám, felszaladtam hozzá, saját szájából a dolog miképlétét megtudandó. „Eladtam, igen – felelé –, mert nyakát szegte volna rajta, az emberek pedig nekem tulajdonították volna, hogy nem volt több eszem, mint önnek.” Úgy, úgy, viszonzám csudálkozva, de min lovagoljak most, midőn a fegyvergyakorlat éppen javában foly? „Erről gondoskodtam”, mondá ő excellenciája, „önnek ajándékozom Bella mecklenburgi, teljesen idomított kancámat, s a pirosszürkéért itt a pénz”. Ezt szólván 130 pengő forintot olvasott le az asztalra, a mecklenburgi kancát pedig, erre emlékeztem, 120 aranyon vette volt. Ez más, gondolám, s mély meghajlással zsebembe kezdém söpörni a csillogó húszasokat, midőn eszembe ötlött, hogy az éppen eladott lóért ő excellenciájának még 60 pengővel tartozom, s e maradvány ezúttali lefizetését az emberség megkívánná. Előkérém tehát nyugtatványomat, mit principálisom kedvetlenül fogadott, dorgálván, ne alkalmatlankodjam. „De miért maradjak én valakinek adós – viszonzám –, midőn felesleges pénzem van.” Erre megharagudott. Fizesse ön a szabóját, kiáltá, mert ha megtudom, hogy adósa marad, becsukatom. „Az ki van fizetve – felelém –, tessék tehát csak nyugtatványomat kikeresni”. „Patvar vigye nyugtatványát – harsoga dörgő hangon, s kihúzá azt szekrényéből –, talán azt hiszi, hogy pénzt kívánom? Nekem nyomorult fillérei nem kellenek”. Ezt mondván, mérgeesen összetépé nyugtatványomat, s darbjait nagy haraggal lábaimhoz dobván kiáltá: „itt van ni”. Szemem-szám elállt ezen új s mindenesetre eredeti megajándékozás modorára, de nem mondhatnám, hogy általa nagyon megsértve éreztem volna magamat, sőt látván, miképp az úgy be van végezve, s érezvén a jelenet befejezésének szükségét, egy szót sem felelve mélyen meghajtam magamat, s balsarkamon ügyesen megfordulva, könnyű szívvel ballagtam ki a szobából.

Az elbeszélésben benne lévén, Máriássy András eredeti egyéniségének jellemzésére még egy más történetet is el kell mondanom. Érintém már, miképp a spártaiak valának mintái, s ezeket tűzé ki alattvalóinak is példányul. Egykor szokásom szerint jókor reggel az istállóban mulatván, hogy a lovak pontos tisztogatására felügyeljek, nevemet hallom hangosan kiáltani. Kimegyek, látom ő

excellenciáját az udvar közepén, s mellette legényemet éppen megsúrolt kávégéppel kezében. „Ön kávégépe ez?” – szolt hozzám hevesen. Igen – felelém. „Talán csak nem iszik kávé?” – folytatá kérdését magasbuló hangon. „Vaj igen – viszonzám –, mit is reggelizzek mást?” „Komiszkenyeret – felelé dörgő hangon –, én még ezredes koromban sem ittam kávé, csak mint tábornok. Ha pedig ön már most iszik, hadnagyi fizetésével bé nem érheti, s kéntelen lesz adósságot csinálni, mit, ha észreveszem, tudja, becsukatom”. Én e beszédet rossznak nem találtam ugyan, de mindenesetre a katonai előljáró hatáskörén túlcsapongónak, s azért függetlenségemet fenntartani elhatározva nem feleltem reá semmit, de nem is követtem, kávé reggelizvén ennek utána, mint annak előtte. Más azonban e tanácsnak jobb hasznát vette. Volt Leizingen ezredében egy főhadnagy, pontos szolgálati ember, de magával packázni nem hagyó. Ezt ezredese-e vagy őrnagya, nem tudom, el akará mozdítani; hová és miért? megint nem tudom, mert a dolog titokban tartatott, az osztályvezér tudta nélkül azonban nem merték, tartván tőle, mint a tüztől. Máriássy, minek előtte határoz, meg akarja ismereni az embert, s ebédre híja magához. Megjelenik szobájában csudálkozva, hogy csak egyedül maga hivatalos. „Ez valamire mutat” – mondá. „Nekem is úgy látszik” – felelém. „De hát mi a manót akarnak vélem?” – kérdező. „Azt nem tudom – viszonzám –, csak annyit gyanítok, hogy ő excellenciája által erősen meg fogsz cathecisaltatni. Kérdezni fog: van-e adósságod, havi pénzeden kívül segedelmed, mit eszel, reggelizel, és hol mulatsz sat. És emellett egy jó tanáccsal szolgálhatok”. „Hadd halljam” – szóla. „Ha kérdezni fog, mit reggelizel? azt fogod felelni: komiszkenyeret”. „Eredj a patvarba!” „Komiszkenyeret, barátom – szólék emeltebb s ünnepélyes hangon. – El ne feledd: komiszkenyeret! Semmit, mint komiszkenyeret, mégpedig szalonna nélkül”. A főhadnagy nevette, de okos embernek tartván, s jóakarójának, tanácsomat követni ígéré. – Leültünk az asztalhoz, csak hárman, mi, két tiszték egymással szemközt, ő excellenciája elől a középben. Alig estünk át a marhahúson, s a cathekisálás, mint gyanítám, elkezdődött. A többi tárgyakat itt mellőzöm, végre a reggelire jön a sor. „Kegyelmes uram – mondá bizodalmas hangon a főhadnagy –, én e tárgyról nem szeretek beszélni, de itt magunk közt vagyunk, excellenciád katona testestől-lelkestől, s így nem szégyenlem bevallani: komiszkenyeret eszem.” Principálisom szemei szikráztak, diadalmas arccal néze rám, a főhadnagyra mutatván: „Lássa ön – mondá –, ez igazi katona”. És a főhadnagyhöz fordulva gúnyolódó hangon tevő hozzá: „Segédem kávé! mint valami nagyságos kisasszony!” A főhadnagy szerencséje ezáltal meg vala állapítva, s jaj annak, aki ezentúl ellene szólani merészelt!

Ez Szebenben történt, Erdélyben, hová principálisom Kassáról áttétezt, hogy a gyalogságot rendbe szedje. Tartós béke idején a középponttól nagyon távol eső tartományokban végre a szolgálat elhanyagoltatik, tábornokok s ezredesek a kényelemnek adják át magokat, a többi tiszték követik példájukat, s ez tovább harapódzván az utolsó közlegényig, végre a fő haditanács Bécsben csak

azt hallja: ez vagy amaz seregosztály hanyatlásban van. Így történt ez ekkoron az erdélyi sereggel, s Máriássy s Wlasich, későbbben horvátországi bán, mint körükben erélyes tábornokok Erdélybe rendeltettek, az első a gyalogság, a második a lovasság reorganisatiójára. „Vaspálcával, tatár khán módra kell uralkodnom” – mondá principálisom megelegetett hangon, s nemsokára észrehevém, miképp nem idegen tőle az efféle tatár modort rajtam kezdeni. Az átvételnél valamit rendelt. „Azonnal ebéd után elvégzem”. „Micsoda – viszonzá – ön még ma ebédelni is akar?” Reá néztem, de azonnal összeszedvén magamat. „Jól van – felelék –, tehát e percben utána látok, a szakácsot értesítvén, hogy valamit hagyjon estvére”.

Szeben akkor a szász nemzetnek fővárosa volt, egy csudálatos status in statu-nak,¹³⁹ melyet én mindig anomalisnak¹⁴⁰ tekintetem a magyar társadalmi életben. Szabály szerint állodalomban csak egy nemzet lehet, mert ez a polgárok összessége, akármely nyelvű s népiességű legyenek másképp. Erdélynek mindamellert három nemzete volt: magyar, székely és szász, tehát három állodalom az állodalomban; a népesség legnagyobb száma pedig, az oláh, kirekesztetett a nemzetiségből, tehát political tekintetben nem létezett. A szászok, kik napjainkban a magyar kormány ellen fellázadtak, már eredetileg túl minden egyenlőségen oly előjogokat bírtak, mikkel a magyar nép sohasem volt felruházva: mindig szabad birtokosai lévén a földnek, önmagok által választott hivatalnokok által kormányoztatva, községi s városi szervezetök eleitől fogva municipalis volt a szó tágabb értelmében; végre grófjukat is szabadon választották. És demokratiai, minden nemességet kizáró political szervezetök mellett, nagyobbára ágostai hitvallásúak lévén, egyházuk is demokratiai alapon nyugvó. A szászok tehát letelepedésök idejétől fogva Erdélyben állodalomban és egyházban a legnagyobb, sőt, mondhatni, az anomaliáig terjedő szabadságban részesültek. Ha amellert megdondoljuk, miképp a nekik átadott föld termékenységre és éghajlatra nézve Erdélyben a legjobb, meg kell vallanunk, hogy régi magyar királyaink ezen idegenek iránt több kegyelemmel viseltettek, mint saját magyar véreik iránt, kik jobbágyi sorsra jutottak. És ennyi nagylelkűség ez idegeneket le nem kötelezhette! ellentétben állván e tekintetben szepesi véreikkel, kik napjainkban a magyar ügy mellett hevesen buzgólkodtak, mondhatni, az alföldi magyarok felett. Okát ennek most itt nyomozni nem szándékom, annyi bizonyos, a szepesi és erdélyi szászok közt, bár valószínűleg egy vagy rokon eredetűek, s bár nagyon hasonló polgári s egyházi viszonyokban élnek, jellemre nézve tetemes különbség mutatkozik, az erdélyi szászok a körülakó népektől nemcsak polgári szerkezet, hanem vallás és nyelv által is el vannak szigetelve, midőn a szepességieket a tótokkal a vallás egyesíti, és a nyelv el nem választja, mert lutheránusok vagy pápisták, mint a körülakó tótok is ezeknek nyelvét már most értik, sőt

¹³⁹ Állam az államban.

¹⁴⁰ Itt: rendellenes.

nagyobbára beszélük is. A szepesi szászok ezért házasságok által vegyültek a tótokkal, az erdélyiek eredeti elszigeteltségükben megmaradtak, csak magok közt házasodván, mi által jellemükben némi bágyadtság észrevehető, mint a zsidók jellemén, „Blöde Sachsen”¹⁴¹ csúfoltatnak, és nem ok nélkül, midőn a szepesi szászság eleven, erélyes jellemű népesség.

Mind a két ág művelt nemzetről szakadván s kedvező polgári és egyházi viszonyok közt létezvén, lehetetlen, hogy polgárisodásban elő nem haladt volna. És valóban, én a szepesi XIII várost Magyarországon, a szász földet pedig Erdélyben a legműveltebb tartományoknak tartom. Az erdélyi szász falvak kiállhatják az összehasonlítást Ausztriának akármely vidékű falvaival. A csűrök s gazdasági épületek szalmával fedetnek ugyan, de messzi hátul állanak a lakóházaktól, ezek pedig mind egyemeletesek, kőből épülvék s cseréppel fedvék. A szász népesség egészséges házakban serdülvén fel, s vagyonosságuk mellett jól tápláltatván, magos és szép emberfaj. A leányok közt nem sok kitűnő szépség látható ugyan, de rút sem.

Szeben különösen szép fekvésben és éghajlatban részesül. Lombardia egyik részével hasonló szélességi fok alatt terülvén el, éghajlatának melegebbnek kellene lenni, de magas fekvése s a közelálló oláhországi havasok hűvesítik légmérsékletét. Ez körülbelül a kassai, de fekvésénél fogva még egészségesebb, s virág- s gyümölcsstenyészésre különösen alkalmas. A többi közt van a szebeni erdőkben egy völgy, hol a másutt csak kertekben ápoltnak a narcissus poëticus¹⁴² vadon díszlik. Tavaszkor bársonyveres kehelyű, fehér virágaival az egész rét be van vonva.

Szebennek társalgási körei ekkoron igen élénkek voltak, s katonára nézve magasabb állásúak, mint a kassaiak, mert az erdélyi fő hadi kormányzék itt állomásozik. Katonák s polgári tisztviselők azonkívül a legnagyobb egyetértésben állottak egymással; a fiatal tisztek minden háznál nyílt karokkal fogadtattak – szóval Szeben akkor fiatal tisztre nézve igen alkalmas színhely volt mulatságra, s mi ki nem marad, társasági bolondságokra is. A főhadikormányzó, akkoron Moor lovassági vezér, a thesaurarius gróf Nemes és a főkatonai biztos báró Bruckenthál házaikban a farsangon át hetenkint három nagy bálkat adattak, kisebb táncvigalmak más házaknál minden nap. Mi fiatal tisztek valánk a fő táncosok, s mivel principálisomon kívül a többi tábornok mind házas volt, e vigalmaknál különös tekintettel viseltettünk a tábornoknék iránt, azáltal még szolgálatra nézve is némi előnyöket nyerve, s általában oly befolyást, melyet Hans ezredes, a helybeli őrsereg parancsnoka nem örömet látott. Egykor, a császár nem tudom, neve vagy születése napján, gróf Nemes bált ad, s Hans ezredes kiadja parancsba, hogy a tisztek teljes formaruhában jelenjenek meg. Ez fellázítá a fiatal tiszteket. Hogy táncoljanak szűk nadrágban magas stiblik-

¹⁴¹ Buta szászok.

¹⁴² Fehér nárcisz.

kel?¹⁴³ Összeszólalkoztak. Formaruhában szándékoztak ugyan megjelenni, de kényelmes bugyogóban hozzá. Erre azonban a főhadikormányzó engedelmé kívántatott. Ki eszközli ezt ki? Tanácskoznak, s szerencsésen kihozzák, hogy erre senki sem alkalmasabb szerény személyemnél. Két tiszt hozzám küldetik, s én megígérem a próbatételt. A főhadikormányzó veje s egyszersmind segéde, báró Defin, meghitt barátom volt, a főhadikormányzóné kegyében is meglehetősen álltam. Mindkettőhöz folyamodtam, s ezek a főhadikormányzótól szerencsésen kieszközlék az engedelmet. A fiatal tisztek zajongtak örömtől; de Hans ezredes compromittálva érezvén magát, azonnal tatár khánomhoz futott, behatólag elébe terjesztvén az esetet, és mi válhatik végre abból, ha a fiatal tisztek társadalmi állásukkal visszaélvén, dámák által még a szolgálati parancsokat is ellenőrködik. Ilyesmí víz volt principalisom malmára. Kérdé a gonoszok neveit, ekkor az ezredes el nem tagadhatá, miképp ez esetben tulajdonképp a diabolus rotae¹⁴⁴ ő excellenciája saját segéde. Principalisom régen azon törekedett, hogy valamin rajtakaphasson, de nem érthette el szándékát, mert nagyon vigyáztam magamra; most azonban célt ért, tagadhatlanul körmei közé kerültem, s gondolom, nem adta volna egy angol paripáért. Kardot kötve azonnal a főhadikormányzóhoz futott. Az engedelem visszavéteték. Hans ezredes raportot tart, melyben parancsát ismétlé, s mivel attól tartottak, hogy a tisztek fejességéből nem táncolnak, ez feltűnik, s zavart okoz, principalisom maga személyesen vevé át a táncra való felügyeletet, balettmester módra úgy megtáncoltatott, hogy mindnyájunk üstöke füstölt, s élénkebb táncvigalomra Szebenben egy dáma sem emlékezett. Haza kerekedvén, be nem csukatott ugyan, mint számtalanszor ígéré, de égett hátam egy álló hétig. Farsang után Hans ezredes az egész, mint hívé, cselszövényes cotteriat¹⁴⁵ Szebenből számúzta, a tiszteket falukon fekvő századoknál besorolván, egyedül én maradtam helyben, mert velem nem rendelkezhetet.

Segéd koromi életem, mint látni, egészen különbözött attól, melyet Budán mint gránátos hadnagy töltöttem. Itt a tudomány s a magyar irodalom foglalt el, Kassán és Szebenben a világba s a társasági élet örvényébe merültem. Hogy egyoldalúlag ne műveltesünk, hogy inpracticus idealistákká vagy külsőleg sima, de belsőleg tudatlan emberekké ne váljunk, szükség miképp magány és társaság, tudomány és világ hasson ránk. Segédkoromi életem tehát veszteség lehetett művelődésem belterjességére, de kétségkívül nyereség volt sokoldalúságára nézve. Élet és világot, a társaságot, kivált annak felsőbb köreit, alkalmazkodást az életviszonyokhoz – mindezt kivált most ismertem és tanultam meg. Az utolsó nézve különösen segédi helyzetem tatár khánom oldala mellett igen jó, de minden derült kedvem mellett mégis egy kissé keserves iskola volt. Ezen lelkem mélyében hátramaradt keserűséget ő excellenciája minden későbbi ke-

¹⁴³ Magas szárú katonai csizma.

¹⁴⁴ Békebontó, főbűnös.

¹⁴⁵ Klikk, összeesküvő csoport.

gyeivel sem bírta szétszlatni. Hiába léptetett elő kétszer soron kívül, adott mint legfiatalabb főkapitánynak gránátos századot, s mikor átvételére Kassán keresztülmentem, hol akkor mint nyugpénzes szertárvezér maga házában lakott, hiába tartott egy hétig vissza, s vendégelt. Magam is később nyugalomba kerülvén, ha meglátogattam volna, tudtam, hogy nála ingyen szállást és kosztot nyerhetek; de erre nem csak magam soha sem bírtam magamat határozni, de még rokonai sem: mihelyest szolgálati viszonyaink megszakadtak, teljesen elváltunk egymástól, össze nem jövén többé e világon. Ezzel azonban árnyékot nem akarok terjeszteni emlékére: erőteljes ember volt, bátor szív, szigorú, de soha nem igazságtalan. Oly gyümölcshöz hasonlított, melynek héja kemény, de magva ép. És szíve sem volt kemény. Midőn gránátos századom átvételére Kassán keresztül utazván, jelentés végett nála megfordultam, háza udvarán régi kocsisára bukkantam. Ez tudtomra adá, miképp még a régi paripák is mind megvannak, s holtig való kenyeret nyerne. Minekelőtte tehát bemutattam volna magamat, az istállóba mentem, s hogy jobban láthassam a tőlem is kedvelt állatokat, melyeken ezelőtt annyiszor nyargaltam, kivettem azokat egyenkint az istállóból, nevéknél szólítám, és simogatám. A tulajdonos régi komornyikja is még nála volt, s midőn ezt észrevéve az ablakon hívatá ő excellenciáját, ki látván, mit teszek, annyira ellágyult, hogy szeméből könnyek perdültek le.

Ne gondolja azonban senki, hogy segéd korom ideje alatt is olyannyira elmerültem a világi életbe, miszerint a tudománytól egészen elidegenültem volna; sőt inkább principálisom minden morgása ellenére Erdélyben használtam az időt e gyönyörű tartomány történeti és geographiai megismerésére, miben Schuller professzor, de kivált gróf Kemény Józseftől ritka barátsággal segítettem elő, ennek jeles történeti könyvtára mindig nyitva állván búvárkodásimnak.

Erdélyt igen nevezetes s ritka tulajdonokkal bíró tartománynak találtam. Nincs ország kicsiben, mely a természettől oly jól volna kikerekítve, hol a földnek s éghajlatnak jósága, az állat, növény és ásványország mindennemű s jeles terményeivel olyannyira egyesülne. És az emberfaj is, bármely nyelvű legyen, test, lélekre nézve jeles tulajdonokkal születik, csakhogy szélén állván a polgáriasodott világnak, s századok óta harcviharoktól feldúlva, műveltségben elő nem haladhatott. Nekem itt különösen a hitfelekezeteknél tapasztalt vallási türelem feltűnt. Tudva van, hogy Erdélyben a protestánsok a régi időktől fogva nagy szabadsággal bírnak. Ahol nincs elnyomás, ezt gondoltam, ott gyűlölség sem támadhat.

El nem hagyhatom segédi koromat a nélkül, hogy egy tárgyat meg ne pendítsek, melyről egyébként nem örömet szólok. Nevelésem szakában érintém, miképp igen érzékeny anyától születvén s elkényeztetvén, első ifjúságom óta nagy hajlandóságot tapasztaltam a szerelemre. Írói pályára vetvén magamat, ez háborgatott, s végre erővel véget veték e szűnni nem akaró bolondságnak. Erdélybe érvén önmegelégedéssel mondhattam, hogy szívem régóta szabad, s már reményltem teljes kijózanodásomat, midőn egy szép szőke asszony régi

szenvedelmembe mélyebben belésüllyesztett, mint valaha. Szép volt, mondtam, kétségkívül a legszebb Szebenben, s amellet, mint ez szépasszonynál ki nem marad, hiú superlativusban – szép és hiú asszonytól pedig mentse meg az isten minden érzékeny szívet. Ámbár annyira szeretett, hogy még házát is hajtókám színére festetett, ez volt mindamellet a legkínosabb szerelmi viszonyom életemben. Kassára visszajövn, tudnivaló, nem hagyám szívemet sokáig sopánkodni – egy piros arcú, tűzről pattant menyecske csakhamar megvigasztalt; egészen ellenkező természetű az előbbivel, mert ezzel sohasem koccantam össze, mindig egy test s lélek voltunk. És mégis ki hinné, én ezen derék asszony nevét is elfelejtém. Férjét, ki hivatalos kiküldetésekben mindig oda volt, sohasem láttam – nekem keresztneve elég volt. Ezt most is tudom, de csak ezt. Férjét hogy hívják, az isten tudja. A hova azóta jutottam, eleinte felkeresett, de én nem felelhettem – mert a levelet címezni nem tudtam. Olyan a hadnagyi könnyelműség a szerelemben!

Per apices¹⁴⁶ írok, sokat elhallgatva, s fátyolt vetve ebbeli bolondságaimra, melyek ez időben tetőpontjukat érték, minélfogva azokat érintenem is kellett. Minden ember életében van egy szak, melyben kötözni kellene, s a különbség csak az, feleszmél, felemelkedik-e a maga erejéből, vagy bolond marad egész életén át. Ez utolsót szerncsére magamról nem mondhatok, de hogy az érintett időben kötözni való bolond lehettem, Lackner ezredbeli orvos s jó barátom szavaiból is kitetszik, ki egykor életem módját baráti szabadelműséggel kritikája alá vévén azon reménnyel fejezé be szavait, hogy „mondhatlan öröme hüvelyemet nem sokára padláson látandja”.

Főhadnagyi s alkapitányi korom Lembergben

1831-ben jutottam a budai fürdőből ismét vissza az ezredhez, Lembergbe. Az ezredes egy század parancsnokságát adá át, sőt utóbb, mint Rath ezredes ezelőtt, mindenféle szolgálatban használt, úgyhogy igazán az ezred vontató lova lettem. Főhadnagy s alkapitányi koromban nem csak egy ezred állott kezem alatt, hanem az ezred kadetjeinek jókora száma századomba soroztatott, s az ezred bandája parancsolatom alá adatott. A kadétek több bajkódásomba kerültek, mint századom, a banda pedig többbe, mint századom a kadétekkel együtt. Azon kívül a kadetiskolának parancsnokává s első oktatójává neveztettem ki, a könyvtár is kezemre bízott, s ha nagy hadigyakorlatot tartottak, az előőrseket rendszeren én állítottam ki, s vezettem az elővédet. Könyvtárnoki hivatalomat használva a magyar irodalmat, mint ez magyar ezrednél szükséges is volt, hozzá mellékeltem a német és franciához, az akkoron virágzó Jelenkor mindenkor a tisztí inspectiós

¹⁴⁶ Vázlatosan, nagy vonalakban.

szobában vala olvasható. És a magyar nyelv és szellem terjedett a tisztek közt, csakhogy az igaz, a fiatalok ebben is nem maradtak mindig az okosságtól tanácsolt korlátok közt. A mindenféle nyelvű népekből összeállt osztrák birodalom egysége tudniillik igazán a *sereg egységén* nyugszik, mi oknál fogva ennek egy szellembeni nevelése és fenntartása a birodalmi érdek lényeges kelléke. Magyar szellemet azért a tábornokok soha sem engedék az ezredbeli nyelv szűk korlátain túl terjedni. Kívántatott, a tisztek tudjanak jól magyarul a legénységgel beszélni, másképp hasznukat nem lehetett venni, de arra féltékeny szemmel vigyáztatott, hogy a magyarság tovább ne harapódzék. Bocskaytól II. Rákóczy Ferencig elég baja volt már az osztrák birodalomnak a magyarral, s nem lehet kedvök azt ezen túl is szaporítani. Fiatal tiszti bajtársaim felélesztett magyar szelleme azonban ezen korlátokon túl kezdett csapongani. Egykor a jesuita kertben bál adatván, szünetóra közt pár tisztjeink, Gosztonyi, Berzeviczy, Szövő együtt puncsírozván, a jelenlévő német tiszteknek mondák, hogy ezentúl a magyar országgyűlés követelése szerint magyar ezredeknél a sváb tisztek nem fognak szenvedtetni, s midőn erre azok azt felelék, miképp nem érthetik, mit akarnak a sváb szóval, midőn mindnyájan osztrák katonák, ezek azt viszonzák, hogy Magyarhon jogilag független ország levén, ők mint annak szolgálói magyar, nem osztrák katonák. Úgy, úgy, kiáltának ezek, de mindnyájan egyformán szolgáljuk az osztrák császárt, hűséget esküdvén. Igen eddig, felelének a felhevültek, de ezentúl az országgyűlés határozata szerint valószínűleg az alkotmányra fogunk esküdni. A német tisztek ezt hallván, s látván hevüket, otthagyták őket, mi leg is jobb volt, de e gondolatlan beszédek híre másnap nemcsak hozzám, hanem a comandírozó altábornagy Langenauhoz is jutott, igen tudományos s lelkes tábornokhoz ugyan, de ki, mint idegen, azzal akarta magát az udvarnál kedvessé tenni, hogy a birodalom érdekében még royálistábbnak mutatá magát magánál a császárnál, különös előszeretettel kivált, a (mint ő azt nevezé) felsőbb policia körében működven. Hallotta már ön, szól hozzám, mi történt az éjszaka a jesuita kerti bálon? Azt mondják, folytatá beszédét, hogy ön befolyással bír a fiatal tisztekre. Ajánlom, használja tekintetét, mert némely uraknak ég a feje. Öntse hideg vízzel gyakran, másképp, ha reám kerül a dolog, meg nem köszönik. Megígérem, s tudtára adtam fiatal barátjaimnak, minő meghagyással vagyok megbízva, s hogy a dézsákat s fecskendőket e műtésekre már gyűjtögetem. Nevettek, s ígérték, miképp ezentúl jobban vigyáznak magokra, s valóban szavukat tartották is.

Egyenes úton nem is történt ezen túl semmi az ezred terjedő magyarsága gátlására, de mellékesen igen. Rossz néven vétetett kivált, hogy az inspectiói szobában a Jelenkort tartjuk, s nagy hévvel olvassuk. Egyenesen el nem lehetett tiltani, ez igazságtalanság lett volna, tehát a postahivatalok által annyi nehézségeket gördítették előnkbe, hogy azzal végre felhagyni kénytelenítettünk.

Ez történt a júliusi forradalom után. Az osztrák sereg száma ekkor ötszáz-ezerig emeltetett fel. Ausztriának késznek kellett lennie a háborúra, ha a tűz Franciaországban a határokat túlhágván, hódításokra kicsapongna. A sereg te-

hát felállított, sok pénzbe került, s hogy hiába ne fizessék, s szükség esetében céljának megfelelően, igazán hadimódra be kellett azt gyakorolnia. És ekkor kezdődtek azon fegyvergyakorlatok, melyek által az osztrák hadsereg katonái végre a díszpiac bábjaiból igazi hadfiaknak képeztettek ki. De erről körülményesebben kell írnom.

Az állóseregek felkerekedése s a puszkapor és ágyú alkalmazása háborúban nagy fordulatot okoztak az európai emberiség történetében, megváltoztatván a társadalmi hatalmakat. A középkorban a nemes és pap uralkodott, amaz világi fegyverével, mert mindnyájan fel voltak fegyverezve, emez az egyházzal, élét az újabb felvilágosodás akkor még el nem tompította. Puszkapor és ágyú ellen a testi erő és személyes gyakorlat mit sem használván, ezen találmányok felkerekedése óta a nemesség kedvét veszti a fegyverforgatáshoz, a fejedelmek állósereget állítván fel, miket előbb a városok jövedelmeiből fizettek, de számok szaporodtával végre a nemesség s nép lefegyvereztetett. Így lettek a fejedelmek korlátlan uralkodókká, alávetvén a nemességet, s az újabb felvilágosodástól is segítette hatalmuk túlszárnyalta a pápa hatalmát is. Ezúton alapított meg Európában a belbéke és a rend, míg utóbb a szabadság kifejlődhetett, melynek harcai még nincsenek bevégezve.

Az állóseregek s gépek használatával kifejlődött az újabb haditudomány is, mely az európai polgárisodásnak oly túlnyomó súlyt ad a legtávolibb világrészekre is, s a kereszténységet újabb, netalán történhető Dschingis és Tamerláni behatolás ellen biztosítja. Ezen újabb, szárazon s tengeren alkalmazott haditudomány által hódítja meg s gyarmatosítja utóbb az európai nép Amerikát, Ázsia éjszaki és déli részét, Africa és Ausztrália tengerpartjait. Nincs vidék, ahova lassan lassan az európai polgárisodás nem nyomulnék, mert az európai hadseregek mindenütt végtelen túlnyomóságot gyakorolnak a barbárok felett, úgyhogy szinte a gondviseléstől határozva látszik, miszerint világgolyónk lassan lassan európai népesség által meghódítottassék, gyarmatosítottassék, s végre függetlenségét kivíván, a haladó európai polgárisodástól lelkesített nemzetek és országok önálló szabad állodalmakban, világszerteszét az emberiség haladó fejlődését folytassák.

Az állóseregek szabályozása s fegyverbeni gyakorlatuk eleinte irtóztató szigorúsággal, sőt emberkínzással vétetett elő. Ebben igazán csak a francia forradalom tett fordulatot. Az osztrák sereg, még gyermekkoromban, feszes ruhában, magas stibliben,¹⁴⁷ hajporozva s copfosan járt. Újoncot bot nélkül képezni akarni nevetséges eretnekségnek tartott. A katonák a díszpiac bábjai valának, erre öltöztettek, képeztettek, fegyverben gyakoroltattak addig, míg sajnosan észre nem vétetett, miképp ezen oly irtóztató kínzások közt képezett vitézek a francia nadrágnélküli újoncoktól veretnek meg, s a feszes öltözet, hajpor, copf, tömérdek cikornyás manőverek haszontalansága kitűnt. Csatában csak a leg-

¹⁴⁷ Magas szárú katonai csizma.

egyszerűbb fordulatok alkalmazhatók. Indulni kell a katonának sorban és osztályokkal, mint a nagy világrések felé arcot vetni, tudni kell őröket kiállítani, feloldott csatarendben, vonalban és tömegben harcolni. Ez az egész, ami azon túl van, haszontalanság s csupán díszpiacra való fényűzés. Honfi, ki a haza védelme legnehezebb polgári kötelességét magára vállalja, ki nemzete bátor fennállásáért s jólétéért meghalni kész, oly magasztos célt tűz ki magának, hogy általa élete szentesítettik, a polgártársaitól a köztiszteletet méltán követelheti. Ily hadfit díszpiac bábjává lealacsonyítani méltatlanság, őt haszontalan fegyvergyakorlatokkal fárasztani s magasztos céljától távolítani oktalanság. Hosszas békesség idejében azonban a katonaság végre mindenütt a gyakorlati tér s őripiac bábjává süllyesztenek, elfeledik végre, mire van szánva, s mire kell képeztetnie, s az aprólékos szolgálat s cikornyás fegyvergyakorlás kínzásai kezdődnek. Okos, tudományosan művelt tisztnek, ki e haszontalanságokat igazi világukban látja s méltatja, s kinek amellet nem titok, miképp mellőztetik éppen e haszontalanságokkal a főcél, a katona csatára való képezése; az ilyen tisztnek, mondom, lehetetlen, hogy végre szíve el ne keseredjék, s e dibdabságoknak ellensége ne váljék. Ellenkezőt lehet tapasztalni oly tisztelnél, kiknek tudományos művelésük s erre tehetségük s hajlamuk nincs. Ezek, egészen ellenkezőleg, az aprólékos szolgálatokba s mennél cifrább fegyvergyakorlatok fitogtatásába helyezik érdemüket. Ilyen úgynevezett „szolgálat emberei (Dienstmänner)” a seregnél a belső szolgálat pontos folytatására felette szükségesek, s ha bátorsággal bírnak, tudományosan művelt tisztnek közt elosztva táborozás közt is felette hasznos szolgálatokat tesznek, s mint bajtársak tűrhetők is, és kapitányságig alkalmazhatók; de jaj a zászlóaljnak és a tudományosan művelt fiatal tisztnek, ha kapitányságon felül törzstiszteknek léptetnek elő. Ösztönszerűleg magukszörű embereket pártfogolván, a tudományosan művelt tisztnek nem barátjai, sőt ezek szálkák szemükben, s fiatakoromban, midőn még több képzelgéssel, mint okossággal bírtam, magam is ilyféle előjárókkal ritkán állhattam jó lábon. Általában, mint subaltern tiszt, mihelyest a szolgálat- s fegyvergyakorlásba beletanultam, s hivatásomban tájékoztam magamat, nem mondhatom, hogy a szolgálatban túlságos szorgalommal jártam volna el. Láttam a sok haszontalanságot, a közvetlen szolgálaton kívül felelős nem levén semmiért, inkább tudományos kiképzésemre használtam időmet. Magaviseletem azonban egészen megváltozott, mihelyest a tábori gyakorlatok jöttek divatba, s alkaptánynak lépven elő, egy század kiképzését vállaltam magamra. Pontosabb, több buzgalommal katonáit oktató kapitány ekkor nem létezett az ezredben. Barátim szinte elhűltek a váratlan változáson, s valóban nem öndicsekvés, hanem úgy hiszem, szigorú valóság, ha állítom, hogy akkoron az ezredben oly hadgyakorlott század nem létezett, mint a 12-dik számú, mely kezemre volt bízva. Erről pár példát hozhatnék elő, de mellőzöm a kérkedés látszatját kerülve.

És itt végre egy intézkedésről kell szólnom, melynek végtelen befolyása volt életem irányára, mely nem az itt előadott időben keletkezett ugyan, hanem sok-

kal korábban, de e helyen, Lembergben s egész életen át folytatott nyugalma-
zási idejemig, tehát addig, mikor már feltett céljaimat kivíva láttam jellememet
megalapítva, önképzési idejemet befejezve, úgyhogy azontúli folytatását feles-
legesnek tarthattam. Ez Pythagoras-féle önmagammal számolás volt, kezdő-
dött még ki nem képzett alakban Késmárkon, jurista koromban, önművelésem
leghevesebb szakában. Ekkor reggel felébredtem után vetettem meg a nap ter-
vét, elébb csak fejemben, utóbb felírtam. Katonának állván és magamtól nem
függvén, ennek tudvalevőleg el kellett maradnia, táborozás közt s ennek utána
Olaszországban is, mert ekkor az élet és a szolgálat tanulása nagyon elkapott.
Azonban Galiciába kerekedvén, hadnagy koromban egykor mint futárt küld-
tek Muszkaország szélére; Aprilben volt, Lembergben már jó idő. Könnyelmű
hadnagy létemre tehát nyakamba akasztám a levéltáskát, s nagy fittyel frakkban
belévetém magamat a postakocsiba, s megfúvatom a trombitát. Muszkaország
szélén nappal esett, éjjel fagyott. Köpönyegem otthon marad, s a vége oly irgal-
matlan csúz volt, hogy Lembergbe visszajövelemtkor alig másztam le a kocsi-
ról. Aggodalmamat pedig kivált az nevelé, hogy a baj a térgy kalácsába vonult,
mely esetben rendesen legmakrancosabb szokott lenni. Már azt hittem, nyomor-
ult béna leszek egész életemben, s aggodalmamban fogadtam, megjavítom ma-
gamat, nem leszek többé könnyelmű, szóval rajtam is megvalósult azon példa-
beszéd, „kit az úristen szeret, meglátogatja”. A kényszerűség, a szükség minden
haladásnak szülőanyja. Reflectálni kezdtem magam felett, annyi belátásom volt
átláthatni, hogy chronicus bajt csak állhatatosan követett életmód által lehet or-
vosolni. Meghatároztam tehát a követendő életrendet; de ez intézkedésnél nem
állapodhattam meg. Test és lélek szoros összeköttetésben lévén, csakhamar er-
kölcsei szabályokba is át kelle mennem, s végre, midőn láttam, miképp ez mind
hiányos és félszeg, életrendem utolsó kiegészítését azzal eszközöltem, hogy
tudományos törekvéseimet, sőt az önművelődés minden oldalait beléfoglaltam.
Ezentúl tehát minden újév reggelét életrendezésemmel töltöttem el, évről évre
írásokba foglalván, mily célokat tűzöm ki magamnak, s mely eszközök haszná-
latát ezek elérésére. Beléfoglaltatott az egész ember, test és lélek, a test egységé-
nek fenntartására s gyakorlatára diethetici és gymnastici szabályok állítottak
fel, utánok következtek az erkölcsi rendelkezések erős catheticus imperativu-
sokban, s a vége a szellem művelődése specialis kitűzésekkel. Sőt, hogy külső
művelődésem el ne maradjon, a társalgás, kivált művelt asszonyok körében, elő
vala írva. A reá következő évben azután kritikával kezdtem önszámolásomat, s
szigorúan megbírlván, mennyiben feleltem meg feltételeinek, mennyiben nem.
Az eredmény természetesen rendesen oda ütött ki, miképp feltett céloim után
maradtam. Ez bénított, de kivált erkölcsi szabályaim áthágása. E tekintetben
eleinte rendesen hónapról hónapra számolván, elégedetlenségem önmagammal
olykor felette kemény rendszabályokat mondatott tollamba, s midőn ezeket is
áthágtam, végtelenül el tudtam búsulni. A figyelmes olvasó ki fogja találni, mi-
képp a fiatal, a világ örvényében forgó hadnagynak kivált azon ösztönrel gyúlt

meg baja, mely nemcsak a nőtleneket, katonákat és papokat sok bolondságokra téveszti, hanem még a házas embereket is. És e tekintetben rendszabályaim némileg eltértek Socrateseitől. Xenophonból tudjuk, miképp a philosophiának ezen atyja nevéndékeitől teljes megtartást és élettisztaságot követelt, de azon esetre, ha nem bírnának magokkal, azt ajánlá nekik, ne zavarják a családi élet nyugalma, hanem nyilvános házakban elégítsék ki magokat.¹⁴⁸ Ezen tanács helyén volt America felfedezése előtt, most azonban, midőn e világrész az oda áthelyezett himlő helyett cserében egy más, szintoly pusztító ragállal ajándékozott meg, tanácsa nem követhető. Önszámolásom éveiben tehát a Venus vulgiva¹⁴⁹ egyáltalában ki vala rekesztve, s valóban, jóllehet minden feslett nőszemély ösztönszerű vonzalommal csatlakozik a katonához, gránátos hadnagy korom óta nem egykönnyen kaparíthattak meg. Ezen rendszabály szükségképp szenvedelmemet egy másik térre szorítá. Lányoknak nem mertem udvarolni, ezért, mint már érintém, báró Máriássy nagyhatalmú tulajdonosom becsukattással fenyegetett is, s könnyen átláthattam, miképp igaza van. Ifjú, ki házasodni nem szándékozik, vagy kinek körülményei azt nem engedik, okosan teszi, ha leányoktól óvakodik, mert az egész viszonyoknak rendesen tragédia a vége – a leány elcsábítatik, s ennek mindkét részre egész életre kiható gyászos következményei lehetnek. E körülmények közt tehát asszonyok udvarlójának kelle válnom, s ez magyarázza meg természeti hajlamom mellett azon renden túlhaladó számos szerelmi viszonyokat, mikbe életemben asszonyokkal bonyolódtam. Bűnbánatom szabályaim áthágásánál egyébiránt utóbb enyhülni kezdett. Végre át kelle látnom, miképp véges lények a botlásokat egyáltalában ki nem kerülhetik, s a feladat nem az, hogy az ember sohasem botoljék, s szent legyen, hanem az, miszerint a bukás után meg nem tört erővel emelkedjék fel, s folytassa haladását. Érettebb koromban, midőn már önmagammal annyi bajom nem volt, s kivált írónak képeztem magamat, ezen Pythagorasi intézkedésem nagyobbára tudományos céljaim előmenetelére szolgált, s egészen feladtam vele, mihelyest philosophiai fő munkám megjelent, s következtében academiái rendes tagnak választattam el.

Főkapitányságom Budán 1835-ben és Bécsben 1836-ban

1835. mint főkapitány átvettem Budán az 1-ső gránátos századot Illvay bajtársamtól, ki őrnagyi ranggal nyugalmaztatott. Ennek magaviselete az átadásnál s utána oly homlokegyenest ellenkezett akkori meggyőződéssel, hogy jel-

¹⁴⁸ Xenophon: *Emlékeim Szókratészről*, II. 1. A szöveg helyi hangsúlyozza, hogy a kontrollálatlan szerelmi vágy veszélyes házasságtörő kalandokba sodorhatja a fegyelmezetlen embert, ám a prostitúcióra csak áttételesen utal, annyit mondván csupán, hogy a nemi vágy kielégítésének vannak lényegesen veszélytelenebb módzatai is.

¹⁴⁹ „Kóborló, csavargó Venus”: a prostitúció.

lemrajzát „Pályaképemben” (Bajza Aurójában) a világgal közleni érdemesnek tartám: láthatni példáján, mily végtelen befolyással vannak cselekedeteinkre s egész életünk lefolyására a különböző életszemlélet és életfilozófia.¹⁵⁰

Illvay erős természetű és szép külsejű magyar ember volt. Tanulással sokat soha nem bíbelődvén, munkaköre tulajdonképp a mindennapi szolgálaton túl nem terjedt, a fegyvergyakorlati vagy ördísztéren azonban ragyogó jelenés volt imposans alakjánál és harsogva csengő szavánál fogva. Fiatalabb korában tehát békességben az őrnagyi szolgálatot előljárói teljes meglepődésére teljesítette volna, mint száz más. Azonban jön a harminc éves béke, tizennégy évig senki sem lép elő, s míg Illvay bajtársamra jön a sor, kényelmes helyzetében, mint gránátos kapitány Budán, előregedik, ellustul, sőt elbutul, mert aki előre nem halad, esik. Így lett azután, hogy a kor mindig magasabbra feszült követelése szerint bajtársam éppen akkor nyugalomba tétetett, midőn azt hívé, hogy őrnagyi kinevezését az egész világ türelmetlenül várja, s a sereg, mint nevezetes szerzeményt, örömríadással fogadja. A kiábrándulás képzelgésből keserves; a nyugalmazás azért bajtársamat villámként sújtá. Nem bírtam megvigasztalni. Csudálatos, Illvayt az megöle, mi engem a világ legszerencsésebb emberévé tett volna. Tudniillik a hosszas békesség végét bevárni nem bírván, világossá lőn előttem, miképp katonai pályán babérkoszorúkat nem arathatok: láttam, előregszem, míg az alsóbb lépcsőkön felkapaszkodhatom. Más pályán kelle tehát szerencsémét próbálnom, irodalombelin, s okoskodásom helyessége mind inkább szemembe tűnvén, minél előbbi nyugalmazásomat tűzém ki törekvésem céljául, irigyelvén Illvay sorsát, mely körülményeim közt mint valóságos paradicsom terült el szemeim előtt; tudniillik fukarkodás s öröksége kis jövedelmeiből szolgálata ideje alatt megtakarított 11 ezer pengő forintot; öröklött jószágát rendbe hozván, ez 700 váltóért adatott bérbe, nyugpénze 800 pengőből állott, s így évi 1740 pengő forinttal vonult nyugalomba, mi oly összegecske, mellyel egyes nőtelen ember becsületesen kijöhet. Én, mióta ábrándjaimból kijózanodtam, ennyit nem kívántam soha, nem is értem el, s a felével is beérem. Illvay bajtársam azonban a hiúságán ejtett sebet halálosnak érzé, mint hasonló esetben híresebb emberek is, mint Alba herceg és Báthory, a kenyérmezői győző,¹⁵¹ mint mindenki, ki nagy katona, de semmi más, mint katona, és mellette kis ember. Hogy századja ne forogjon örökké szemei előtt, Pestre igyekeztem őt áthelyezni, de ki nem menvén a házból, s szobájában örökké ülven s morfondírozván, annyira elrontotta egészségét, hogy egy év lefolyása után, mint előre mondá, meghalt, s én őt kívánsága szerint századával eltemettem. És azután mondja nekem valaki, hogy bolondokat csak az örültek házában lehet találni, hemzseg azoktól az emberi társaság.

¹⁵⁰ Szontagh [Gusztáv] 1837. Pályakép. *Aurora*, 13–52.

¹⁵¹ Kinizsi Pál.

Ezen az évben szövődött azon barátság, mely engemet Vörösmarty, Bajza, Toldy és Czuczorhoz életemen át élénken csatola. Nagy tehetségük, ismereteik, nemes lelkük s nemzeti szellemük vonzottak hozzájuk. Mi, academicusok ekkor hetenkint rendszeren egyszer kirándultunk a Zugligetbe a hegyek közé nagy számmal; levesbe gombóc s tésztás ételnek tejfeles rétes nem hiányzottak soha, ámbár Bugát e kedvenceink megbuktatását többször kísérté meg, de szavazatkor mindig kisebbségben maradt. Ezen, másképp igen mulatságos összejöveteleknél nekem kettő feltűnt: először, hogy ezen szobaemberek semmiképp nem tudták magokat a természetben tájékozni. Ha erdőbe nyomultunk, elfeledték, honnan jöttünk be, s nem valának képesek egyenes úton kivergődni. A beszéd pedig nem használt, öngondolkodású emberek lévén, oly fejeseknek mutatkoztak, mint a magát neki bikacsoló ló. Egyszer azonban megjárták. Éppen a Svábhegy gerincén a Csillag vendégfogadó felé visszaballagván ebédre, sűrű pásztás eső kerekedett. Én fontolóra vevén a felhők járását s a szél irányát, javaslám a balra kitérést, de reám rivallának, s mindenki egyenes úton futott le a vendéglő felé. A zápor azonban elérte a szaladókat, s árban rohanván a hegyről, magával sodorta a lejtőség mélyedéseiben. Átázva és lucskosan értek a Csillagba, én ellenben azon egynehánnyal, kik kísérték, szárazon. Ekkor szakbeli tájékozási ügyességem felsőbbségét elismerték, s mivel hitetlen zsidóknak nevezém, „vezérő Mosesnek” kiáltottak ki. A második feltűnőség e mulatságoknál a mértéktelen borivás volt. Igazi borivó köztünk Vörösmartyn és Bugáton kívül alig volt valaki; de ez időben a magyar bor közt szokott vigadni, s ennek következtében kivált Bugát mindig sok bort vitetett ki. Szüretre ezen időkben Fóttra szoktunk kimenni, hol nem csak Fáy Andrásnak, de Vörösmartynak és Ferenczynek is valának szőlei. A sétálásnak, evésnek s ivásnak, pohárelköszöntésnek s éneknek hossza-vége nem volt. Itt támadt a többi közt a főtí dal, eredetleg e társaság számára, s Vörösmarty elkészítését Toldy felszólítására poharak közt ígéré. A józan s mérsékelt életű Fáy András ily alkalomkor egykor úgy elázott, hogy másnap a vincellér hosszas, hozzá intézett peroratiójára semmiképp nem tudott reáemlékezni, min végtelenül elcsudálkozott, s nevetett. Egy pár év múlva, midőn a mérsékleti egyesületek hazánkban is kezdtek terjedni, a borivásnak a fiatalság s tudnivaló méginkább az academicusok közt vége lett.

Irodalmi dolgozataimból ez évben azon élénk bírálatok készültek, melyeket Bajza Szamosy álnév alatt a Kritikai Lapokban közretett.

1836. gránátos zászlóaljunk Bécsbe parancsoltatott a fejedelem szolgálatára. Bécsben a katonának legjobb dolga van, nemcsak azért, mert már magában kellemes város, hanem mert gond is fordítatik reá, hogy a katona a birodalom székvárosában s a fejedelem közelében jól érezze magát. Kinek pénze van, Bécsben valóban kellemesen, derűsen és igen jól élhet, e tekintetben e város Európa akármely fővárosával mérkőzhetik. Szellemi igényét azonban ne feszítse igen magosra, mert e tekintetben kielégítését nem lelendi. És ez oldal volt az, mely bosszankodásomat olykor feléleszté, midőn valami tökfilkót boldog

megelégedéssel felkiáltani, s mint ellenmondhatatlan axiómát hirdetni hallám: Es gibt nur ein Kaiserstadt, es ist nur ein Wien!¹⁵² Bécs valóban Európában csak másodrendű város, másodrendű népessége számára, tudományra, művészetre, iparra és költészetre nézve. Az érzéki ember, ismétlem, itt teljes kielégítését nyeri, a szellemi nem és talán csak az udvari színház az, mely a tudományos és művészeti intézetek közt a művészet elért színvonalán áll.

Budán még egynehány évig szolgáltam volna, mert elértem volt, mi után mindig törekedtem, honomba visszaérkeztem; de a kiharcolás rövid ittlét után keserített, s Bécsben minden gondolatom visszavonulásomra s a magyar irodalomra vala fordítva. Beteg voltam már elébb is, s betegnek kelle lennem, hogy nyugalmaztassam. Ezen idő alatt szorgalmasan látogattam a cs. kir. könyvtárt, s készültem philosophiai munkáim kiadhatásához. A könyvtárnál ekkor Gévy Antal academiai társam volt az őr. Főhadnagynak tartott igénytelen fellépésemenél fogva, sőt midőn egykor a Kritikai lapok Szamosy név alatt megjelent kritikákat dicséré, s azt mondtam, hogy tollamból folya, nem akará elhinni. Később megtudván, hogy főkapitány vagyok, mégpedig gránátos, szememre lobbantá hallgatásomat, mire én mosolyogva vállamat vonítottam, mert ekkor már nagyon is szerettem volna a kapitányság dicsőségét nyakamról lerázni.

Philosophiai munkám, melyhez készültem, s mellyel világos s igaz philosophiai fogalmakat szándékoztam terjeszteni hazámban, egy az egész philosophiát körülkaroló egésznek kellett volna lenni, így gondoltam ezt eredetileg; de a körülményektől kényszerítve két részei eddig külön jelentek meg, a harmadik pedig csupán székfoglaló beszédemben, alaprajzban készült el.¹⁵³ Talán nem lesz érdektelen a tisztelt olvasó előtt, ha itt gondolataim fő vonalait egészben összefoglalom.

A philosophia az öntudatra ébredt gondolkodó meggyőződéseire s cselekedéseire nézve önmagát határozni igyekvő ember legfelsőbb tájékozási tudománya. Az ilyen ember tudni akarja: mi célja létezésének? Ismerni akarja azon törvényeket, a melyekhez ismereteiben és cselekedeteiben természete következtében eredetileg kötve van, hogy magát elméletileg és gyakorlatilag törvényszerűleg határozhassa. És mivel világban él, mivel a természet tagja, általa nyeri táplálékát, s erői által működik, tudni akarja (s vizsgálni kénytelen) a világ okát, célját és törvényeit is.

Ember és világ önmagokat teljesen nem magyarázván, hanem felsőbb okra utalván, a philosophia minden időben nemcsak az ember és világ, hanem az isten végső okaival, törvényével, céljaival s lehető ismeretével foglalkozott.

¹⁵² Csak egy császárváros van, csak egy Bécs van! Az ifjabb Johann Strauss polkája.

¹⁵³ Szontagh Gusztáv 1839. *Propylaeumok a magyar philosophiához*. Buda, Magyar Kir. Egyetem; Szontagh Gusztáv 1843. *Propylaeumok a társasági filozófiához*. Buda, Emich; Szontagh Gusztáv 1839. A magyar philosophiának alapelvei és jelleme. *A Magyar Tudományos Társaság évkönyvei*, 5. kötet. 116–143.

A philosophia elméleti és gyakorlati levén, azaz vagy ismereteink, vagy cselekedeteink okait és törvényeit határozván meg, szigorúan véve két részre oszlik ugyan, de mivel ember és világ körüli végvizsgálódásaink az igaz, szép és jó körében forognak, mik elméleti és gyakorlati munkásságunknak mint szintannyi valósulandó célok vannak kítűzve, utolsó magyarázó pontjukat a szentben, az istenben lelvén: ezek szerint philosophiai munkám egészét theológiába nem akarám vágni, s a censura akkori viszonyai közt nem vághatván, három részre szándékoztam osztani: az elsőben az igaz isméret valóságos kútfejeit és törvényeit akartam meghatározni, menten eszmeüres realismus és valóság nélküli idealismustól. Gyakorlati tekintetben feleslegesnek gondoltam jogról s kötelességről szólni, úgy hívén, miképp e körök már teljesen meg vannak határozva, s az erkölcs s jogtudomány positiv tanok. Hanem a társadalmi fejlődés elveit és törvényeit az emberi rendeltetés s a társaság és állodalom céljaibóli helyes megfejtését s megállapítását gondoltam szükségesnek, hogy nemzetem értelmiségét a stabilismus és forradalom hamis elveitől megóva, a reform üdvös útjára téríthessem.

Aesthetikai nézeteim előadásában nem szándékoztam a szépnek meghatározásába beléereszkedni. A szép, akár azt élvezzük, akár teremtjük, az érzemény és képzelődés tárgya, s nem az ész vagy értelemé, mi oknál fogva fogalomba nehezen foglalható, úgyhogy a tiszta szépnek tudománya (aesthetica pura) eddigelé problematicus tudomány, mely amint Németországban támadott, úgy a német szo-baphilosophusok legillőbb tárgya; rágódni fognak még ezen sokáig. Én ellenben ilyesminek mindenkoron nagy ellensége voltam. A gondolkodó embernek igenis meg kell kísértetni, meddig terjedhet világos belátása, de ha egyszer tapasztalta, állapodjék meg határán, mert a nem világos, azaz bizonytalan ismeretet semmire sem használhatja, sem meggyőződéseire, sem tetteire nézve. Ez oknál fogva, amint kútforrásokból merítő történetíróink kedvenc foglalkozásaikat nevetem: a magyar történetet ott nyomozni, hol hitelessége elenyészik, s badarnál badarabb hypothesisekkel fitogtatni tudományukat, úgy furcsának tetszik a németek azon előszeretettel ápolit hajlama is, mélységet azáltal ki akarni tüntetni, hogy vizsgálódásainknak vagy oly tárgyakat tűznek ki, melyek tisztán meg nem határozhatók, vagy ha igen, a nyomozást oly pontig terjesztik, melyben a világosság és felfoghatóság enyészik. Ez egyik oka a németek inpracticusságának.

A szépre visszatérve, én ellenkezőleg Hegellel, a természetet végtelen ész munkájának tartván, magasabb polcra emelem a művészetnél, mely véges ész szüleménye, mely mindeniküntől kisebb-nagyobb mértékben kiállítható, midőn az elsőt csak bámulhatjuk. A művészet önerőnk teremtménye lévén, kútfejei s törvényei meg is határozhatók, és ezek a tárgyak lelkünk kedélyi tehetségei, a képzelődés és érzemény. A művek ezeknek szüleményei lévén, annál tökéletebbek, minél hatalmasabban működnek tehetségeink, s mennél összehangzóbb szüleménye a mű, magában mind két tényezője bélyegét magán hordván, azaz mennél élethívebb s egyszersmind magasabb eszményítésben ragyogó, mint ezt már egyszer megmagyaráztam.

Összes filosofiámban tehát a tárgy az első, mivel sem gondolkodásunk, sem képzeletünk, sem akaratunk teremtő erővel nem bírván, tárgy, azaz anyag nélkül nem tudunk sem gondolkodni, sem költeni, sem cselekedni. Elméleti és gyakorlati munkásságunk ezeket csak feldolgozza; gondolkodva az igazság törvényei szerint ismeretet képezve, az észrevett tárgyakat magyarázva, költve, productiv képződésünk segítségével műveket teremtve, végre tetteink által a nyert anyagot minden életszükségeink kielégítésére képezve s használva. A második tényező szellemnek s ennek tehetségei; e nélkül sem lehetne ismeret s öntudatos művészet és tett. Ismeretünk, művészetünk s cselekedeteink tehát tárgyakból szellemünk által eredvén, akkor igaz, szép és jó s ez annál nagyobb mértékben, mennél tökéletesebb szüleménye a két együttműködő tényezőnek, az észrevételnek és szellemünk felsőbb tehetségeinek; a szülemény eszményi természetű, mert szellemünk által teremtett, de egyszersmind való, mert tárgyról származik. Mindkét részének pedig egymást átható s egymással összehangzó egységben kell lenniök.

Társadalmi filosofiámról eddig nem szóltam. Nemzetnek is, mint egyesnek, fejlődő haladásában a valóból (realis) kell kiindulni – az az, az adott körülményekből magát és helyzetét tökélyesítve az emberiség céljai szerint, mik egyszersmind céljai az állodalomnak, s itt a második eszményi tényező. Másképp rendeltetését nem teljesíthetné. Haladó átalakulás békés törvényes úton tehát az észtól parancsolt út, mert az ész a fejlődést vérrel egyáltaljában nem helyeselheti, minek következtében már a külháborút is barbár állapotnak tartani kéntelen, mennél inkább tehát a belháborút. Így adtam ezt elő történeti példákkal felvilágosítva Propylaeumaimban a társasági filosofiához.¹⁵⁴ És ez tagadhatlanul így is van, csakhogy az emberiség szűkkeblű nyomorultsága következtében a valóságban ellenkezőleg fejlődik, harcban a stabilismus és a forradalom elvei közt ide-oda átcsapongván. Ám lássák. Az ember önkénye a természet törvényeit nem változtatja. Az európai emberiség, akármit tesznek, meg nem álland fejlődésében, s végre a szükség rákényszerítendi azon út választására, melyet nem kellett volna meghagyniok, tudniillik a békés, törvényes útra. Az önző s tapasztalatlan ember és nemzet olyan, mint a tapasztalatlan ifjú, nem hajt okosabb tanácsra, s elébb eszére nem tér, míg be nem török a feje.

1837. évben végre nyugalmaztattam. Nehezen vártam ezen időpontot, midőn beérkezett, én voltam a legszerencsésebb ember a világon. Az utolsó éjszaka, melyet Bécsben a Salzgries laktanyában töltöttem, megdagadt pofám, az idő februárba esett, s kívül fagyott, de nem maradtam volna Bécsben, ha félholtan érzem magam, ágyamban. Bérkocsiban helyet foglalva a legrosszabb időben juhászbundába burkolva, mint egy irokéz indultam el, hat nap lefolyta után érkezve Pestre. Szegény pofámnak a hidegben kellett magától javulni.

¹⁵⁴ Szontagh Gusztáv 1843. *Propylaeumok a társasági filozófiához*. Buda, Emich.

Nyugalmozásom ideje

I. Pest

Helyén lesz itt életem egyik legnevezetesebb szakaszában egy kissé reflectálni. Atyám, mint mondtam, nem örömet bocsátott katonának, s otthonról félig-meddig szöknöm kellett, boldognak éreztem magamat, midőn Magyarországot elhagyva Ausztriába léptem. Reményeim magasán repültek. Hiú tulajdonképp sohasem voltam, társaimmal azért nem is veszekedtem, mindig szerényen viseltem magamat, mert céljaim, mik után törekedtem, magasabbak voltak, mint a körülvevő emberek túlszárnyalása, hír, dicsőség vala célom – hely a történetben, környezetemmel azért soha sem gondoltam sokat.

Katonai dicsőséggel, mint az olvasó látja, azonban igen pórul jártam. Harminckét éves béke után átláthattam, előregszem, míg tábornoknak mehetek fel, s ekkor már nemcsak vezér, hanem katona sem leendek. Írói pályán égtém tehát az elvesztett babérkoszorúkat elnyerni, erre készültem régóta, s itt reményem sikerrel kecsegtetett, mert az új pályán a siker nem annyira függött a körülményektől, mint első pályámon, hanem inkább a szeretett tudománytól s velem született tehetségtől. Az író, így gondolkodtam, mint Napoleon, maga teszi fel fejére a koronát.

Tehát Pestre érkeztemkor nagy lelkesedéssel nekiiramodtam új pályámon. Vörösmarty, Bajza és Toldy ekkor az Athenaeumot és Figyelmezőt adták ki.¹⁵⁵ Toldy született diplomata léte azonnal körülvett, s belésodort vállalatába. Philosophiai criticákat írtam szám nélkül mindenféle, de kivált Al-Kendi név alatt, mik figyelmet gerjesztettek ugyan, de nevemet ismeretessé nem teheték.¹⁵⁶ Gyakorolni szándékoztam magamat a magyar előadásban, minek előtte philosophiai munkámhoz fognék, s látni akartam dolgozataim hatását. Ez jobb is volt eredeti feltétellemnél, melynél fogva előbb Miskolcon két évig kellett volna laknom, hogy gyakorlat által teljesen beléjőjjek a magyar nyelvbe; mert oszt-rák szolgálatban minduntalan az volt a bajom, hogy németül kellett szólanom s írnom, mi magyar gondolkodásom, beszédem és előadásom hátráltatásával történt. Ezen feltételemet később, mint előadandom, létesítém is, de első philosophiai munkám megjelenése után. Jobb is volt előbb a magyar irodalom sodrába

¹⁵⁵ *Athenaeum* (1837–1843), *Figyelmező* (1837–1840). A *Figyelmező* az *Athenaeum* önállóan kiadott szemlelapja volt.

¹⁵⁶ Szontagh néhány fontosabb kritikája filozófiai művekről a *Figyelmező*ben: Szontagh Gusztáv 1837. Warga János: Vezérkönyv az elemi nevelés és tanításra. *Figyelmező*, 1/7. 96–103; Szontagh Gusztáv 1839. Csatsko Imre: Bevezetés a' természeti jogba és a' tiszta általános természeti jog. Győr. 1839. *Figyelmező*, 3/49. 809–812; Szontagh Gusztáv 1839. Taubner Károly: A' lélekeszme bölcsészeti-történeti-bírálati szempontból. Különös tekintettel Hegelre. *Figyelmező*, 3/41. 661–668.

beléokulni, s Toldy úgy belémerített, hogy el nem távozhattam, míg végre a propylaeumokat írva s Toldy kifogyhatatlan unszolására kritikákat is dolgoztatva úgy kifáradtam, sőt idegeimet megrendítve éreztem: hogy a Propylaeumok nyomtatását Toldyra bízva a Kárpátokba, Smeksre¹⁵⁷ kellett kellett rándulnom, megrongált testemet friss hegyi levegő s hideg zuhanyfürdők által helyre állítandó. Smeksről Csetnekre atyámhoz rándultam, s innen Rozsnyóra, hol magyar helyen egy évet töltöttem.

Propylaeumaim a magyar philosophiához¹⁵⁸ Toldy barátomtól távollétemkor Rozsnyón oly magasztalásokkal hirdetve, hogy magam is elpirultam, olvastattak s hatottak is. Schedius Lajos, ki finom Melanchthon-féle ember volt, csatázásom modorát a német speculativ philosophusok ellen egy kissé nagyon gránátos-félének találta, de volt okom reá. Protestáns theologusaink ekkor többnyire a berlini egyetemet látogatták, hol Hegel tanított, s ezen szűk körben felnőtt, embert és világot nem ismerő ifjak, kik közül a helvét hitvallásúak még németül sem tudtak igazán, a hazából kikerekedvén, s Hegel philosophiája hírértől elkábítván, leckéit, miket rendszeren nem értettek, mint valami delphoi oraculumot hallgatták, s hazakerekedvén, csuda szavakban hirdették, Hegel előadása keresztfájára sikoltva feszítvén a szegény magyar nyelvet. Így Taubner, Szeremley, Warga. Vörösmarty eliszonyodott, én bosszankodtam, mert éppen ellenkezőjét tevék annak, mire a magyar philosophiának szüksége volt: világos fogalmakra, érthető s folyó előadásra. Bízam azonban a magyar józan észben, s ez el sem hagyott. Még midőn Propylaeumaimat írtam, de Al-Kendi név alatt közrebocsátott philosophiai bírálatok által feltüntem, Patakon Nyíry professor halt meg, Erdélyi János oda kerekedvén faggattatott, ki legyen ezen Al-Kendi, s midőn ez kérdezé, miért nyomoztatik, azt nyere feleletül, hogy Nyíry helyébe a philosophia oktatójának szeretnék elhíni. Ez neveté a szándékot, tudtul adván, hogy a nyomoztatott katona. A propylaeumok megjelenése után az augsburgi Allgemeine Zeitungban igen jeles cikk jelent meg a magyar irodalomról, hihetőleg Pulszky Ferenc tollából. Ebben szerény csekélységem Magyarország első philosophiai fejének kürtölttettem ki. Ez zajt ütött. Az Athenaeisták ekkor Orosz Józseffel és Csató Pállal élénk polemiaiban állottak, rólam tudták, hogy hív szövetségesök valék. Ők tehát Hetényi Jánost, ki már akkor hat jutalomkérdésben diadalmaskodott, kiáltották ki a magyarok első philosophusának, mi az Allgemeine Zeitung s Orosz-Csató közt új polemiaira adott alkalmat. Az academiánál nagyjutalom kiosztásra kerülvén az idő, munkám Fényes Elek földrajzi munkáival versenyzett. Egy kötetem hat kötet ellen.¹⁵⁹ Első szavazáskor egyenlőre ütvén ki a szavazat, másodízben

¹⁵⁷ Ótátrafüred.

¹⁵⁸ Szontagh Gusztáv 1839. *Propylaeumok a magyar philosophiához*. Buda, Magyar Kir. Egyetem.

¹⁵⁹ Fényes Elek 1836–1840. *Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*. I–VI. kötet. Pest, Trattner.

Fényes egy szó többséggel győzött. Egyébiránt példányai jól keltek, s most könyvkereskedésben többé nem kapható, sőt saját példányomat is valaki elvívén, több éve már hogy ezen elsőszülöttemet nem láttam.

[2. Rozsnyó]

Rozsnyón létemben két társaságot alakítottam, egy olvasót s vitatkozót, oktatókból s egy sétalót herceg Koburg tisztviselőiből. Az ember test s lélekből áll, s mindkettőt foglalkodtatni kell, hogy az egész ember ép legyen, s ne tespedjen. Az olvasó társaságban magyar és német munkákat felváltva olvastunk estve, mikor senkinek sem vala többé dolga, s azután a tartalom felett közlöttük eszméinket. Az eszmecseréből azután gyakran kritikák és értekezések támadtak, mik a folyóiratokban közöltettek. Sétálás közt Rozsnyó szép környékén a sétálóknak, hogy a járásra ne gondoljanak, felváltva valami érdekes mulattató előadást kelle tartaniok, lett légyen az életből vagy irodalomból merítve.

3. Miskolc

1841-ben régi szándékom szerint Miskolcra tettem át lakásomat. Nyugalmaszámkor Bécsben Magyarország abroszát előttem szétterítvén, határoztam Szeged, Pécs és Miskolc közt. Eleinte kedvem volt Szegednek elsőséget adni, de ezt Kiss Károly barátom, ki Szegedet mint bennszülött teljesen ismeri, nem javallotta, tehát Miskolcot választám, mert Gömör szélén fekvő nagy magyar város.

Itt lakásomra nézve igen kedvező körülmények közé jutottam. A Kun testvérek házában lakván, igen becsületes, felvilágosodott, hazafiúi érzelmű ifjak társaságába jutottam. E helyen Miskolc többi művelt ifjúsága is megfordult, úgyhogy e kör végre az utcáról, melyben a ház állott, Major utcai tudós társaságnak neveztetett. És e társaság valóban nem forgott csupán elméleti körben, hanem az életbe hatalmasan bevágott, befolyást gyakorolván nemcsak a város s megye, hanem közvetve még az ország dolgaiba is. Tudniillik összeköttetésben levén a néppel s az alsóbb nemességgel, elébb sikeres corteskedése által emberüket, Kun Miklóst választották városbírául, utóbb befolyásukat terjesztvén, Szemere Bertalant viceispányul, s utóbb követül. Ezen fiatalember pedig általuk felkaroltatván, mint tudni, utóbb belminister lett, s végre ministerelnök. Ősnemes, de elszegényedett házból származván, tudománya, tehetségei, szónoklata tüntették ki, a Major utcai tudós társaság emelte ki a tömegeből, s a forradalom vitte tetőre.

E szerencsés körben az 1842/3. télben írtam Propylaeumaimat a társasági filozófiához.¹⁶⁰ Kossuth ekkor Pesti Hírlapjában¹⁶¹ vezércikkeket írt, s egy pár tárgyat kitűzvéen izgatása tárgyául, úgy írt azokról, mintha létesítésektől és ezektől egyedül függne a haza boldogsága. Ezen félszegség engem bosszantott. Az állodalom organismusában, mint az élő testben, minden lényegesen összefügg, és egymás nélkül nem lehet. Minden nemzet létezése egy oldalról a földi terményeitől, tehát a gazdaszáttól függ. Ki tagadhatná tehát ennek felvirágoztatása szükségességét? Igen, de hogy virágozzék fel, ha elébb a nemzet értelmisége nem emelgetik, és pedig nem egyedül gazdaszáti intézetek felállítással, hanem általában jobb nevelés és oktatás által is. És ha végre, mint ez megvan, ha a földművelők több és jobb terményeket előállítanak, fenntarthatja-e magát ezen magasabb fokra emelt földművelés, ha hiányzó jó utak, fogyasztók s külkereskedés mellett a gazdák terményeiket el nem adhatják, s a nemzet, mint mondják, zsírjában megfúlni veszélyben van? Így van ez mindennel. Széchenyi azért azt mondá, tartsuk meg a logikai egymásutánt, mire azonban Kossuth elég oktalanul felelé, hogy „a nemzet bizony Széchenyi kedvéért nem fog haladni systematice”. Izgatónak, ki oly egészen és csak az, mint Kossuth, a mozgalom gyarapítása a fő, ő azt képzelel magának, a többi szükségképp magától jó. A létesülés, a siker előtte úgyis csak mellékes szempont levén, melyet izgató modora következtében úgysem lehet rendszeresen elérni: természetesen a logikai következetességet furcsa dolognak találja, mert kitűzött célja szerint szükségképp a zenebonás létesülés embere. Én tehát Széchenyinek utat törve a nemzeti haladás lényeges kellékeit egészben s teljes összefüggésükben akartam a magyar közönség elébe terjeszteni, hogy a nemzet értelmiségét a teendők egész körére nézve tájékozzam, s az ide-oda kapkodás helyett az öntudatos átalakulást rendes egymásba vágó útjába igazítsam. Tartalmáról itt nem akarok szólni, stilsticai tekintetben elég szorgalmat fordítottam reá, úgy-hogy jogosítva hittem magamat azon meggyőződésre, miképp ez legjobb munkám. Azonban tudvalevő tapasztalás, miképp minden író utolsó munkáját rendszeren a legjobbban tartja, mi szerencse, másképp kedvet vesztena a dolgozáshoz. Korszerűnek is hittem, s azért ezer nem tudom, hány száz példányban nyomatni határoztam. Azonban a censura majd két évig feltartóztatta,¹⁶² s azalatt a politikai

¹⁶⁰ Szontagh Gusztáv 1843. *Propylaeumok a társasági filozófiához*. Buda, Emich.

¹⁶¹ *Pesti Hírlap* (1841–1849), Kossuth 1841 és 1844 között szerkesztette.

¹⁶² Ennek dokumentumait lásd: Mályuszné Császár Edit 1985. *Megbíráltak és bírálok. Válogatás a cenzúrahivatal aktáiból (1780–1867)*. Budapest, Gondolat. 393–395. A kiadvány magyar fordításban tartalmazza a központi könyvvizsgáló főhivatal eredetileg latin nyelvű, 1842. november 4-én kelt jelentését a helytartótanácsához, valamint a bécsi kancellária 1843. január 12-én kelt, szintén latin nyelvű leiratát a helytartótanácsához. Az ügymenet rekonstrukciója a helytartótanácsnak a kancelláriához írott, 1842. november 22-én kelt, Bécsben 1842. november 24-én kézhez vett jelentésével lesz teljes. Ez az irat különösebb változtatás nélkül továbbítja a központi könyvvizsgáló főhivatal jelentésében foglaltakat. A latin nyelvű szöveg másolatban hozzáférhető: MTA KIK Kézirattára,

discessio¹⁶³ s társadalmi viszonyaink élénk fejlődése eszméimet túlszárnyalták, sőt antiquálták. Így történt, hogy a munka igen csekély vevőkre talált. Sőt, ártott neki ésszerű mérséklete. A nemzet értelmisége szemlátomást már a forradalom útjára csapongott, s ezen az úton Kossuth Lajos és társai által szünet nélkül korbácsolatott előre, én pedig a békés, törvényes, rendszeres haladást ajánlottam. Mi csuda tehát, hogy azon időben, melyben Széchenyi képe Pesten leköpetett, eszméim, mint kiáltó szó a pusztában, siker nélkül hangzottak el. E munkával tehát veszítettem volna, ha az academia jobban nem méltatja, száz arannyal jutalmazván azt meg.

1843. „A szenvedelmes dinnyész” íratott és nyomtatott. Olvasóim csudálkozni fognak, hogy ugorhatott a philosopháló és politisáló katona oly rögtön a kertészethez át. Megmagyarázom a dolgot. A Major utcai Kun-ház háta mögött jó földű kert terül el. Tavaszkor egy szép reggel a ház fiatal tulajdonosaival ott sétálván, szó kerekedett, mire fordítottassék. Indítványba hoztam több terveket, de semmire sem mutatkozott kedv. Úgy én itt dinnyéket termeszték, feleltem, ámbár én sem értek hozzá, de megtanulom. Ez helyeseltetett. És én érezvén, miképp oly körbe vágtam, hol semmi ismeretem nincs, s tekintetem kockáztatik, ha nem sikerül, eget-földet mozgattam szándékom foganatos kivitelére: a mi dinnyetermesztésről magyar, német és francia nyelven íratott, megszereztem magamnak, és ismételve olvastam; ha jeles dinnyészt említeni hallottam, megkérdeztem lakását, s hozzá utaztam; leckéket adatván magamnak a dinyenyeföldön. Így látogattam meg Csernus Andrászt Licén, Strenko Gotfrid kertészt Tornalján, Nagy Lászlót Hevesen s Horváth Pétert Bogáton, Szabolcsban, sőt, hogy a szükséges segéd tudományokban hiányt ne szenvedjek, az egész gazdaszat és kertészet elméletét szorgalmasan kezdém tanulni. Szokásom volt mindig mindenhez jól meggondolt terv után fogni, a tárgyat eleve kimeríteni s szenvedelemmel létesíteni. Így jártam el a dinnyészet körében is, és hogy tárgyamat elméletileg és gyakorlatilag kimerítsem, mindennemű földdel, trágyával s dinyenye fajokkal tevém meg a legpontosabb kísérleteket, ez iránt naplót írni nem átvállván. Hogy pedig semmi se maradjon hátra, miről teljesen megállapított ítéletet nem hozhaték: a megkívánható kezeléseket is, amennyire győztem, magam teljesítém, fő célom az egésznél úgyis testem épségének fenntartása levén. Ily gondnal s szorgalommal üzőtt művelésemnek, tudnivaló, sikerülnie kellett, s

Történel. 2r 15/a. A jelentések kitérnek Szontagh korábbi munkásságára, és részletekbe menő változtatásokat írnak elő. Különösen a magyar közjogi berendezkedést és a társadalmi viszonyokat tárgyaló részekben követelik meg kifejezések, minősítések átírását. A bécsi kancellária a helytartótanács javaslatait jóváhagyja, és megtoldja további változtatások előírásával.

¹⁶³ A politikai nézetek szétválása. (Eredetileg a római szenátusban alkalmazott szavazási eljárás: a szenátorok két csoportra váltak szét, és mindegyikük a szavazatának megfelelő, kijelölt helyre állt.)

szenvedelmem másodévi pályafutásom végeztével annyira elragadott, hogy a dinnyetermesztésre honfitársaimat oktatni bátorkodtam, '843. a „szenvedelmes dinnyészt” közrebocsátván.

E munka tárgyához véve felette terjedelmes, de kezdőnek igen ajánlható, s általában lelkesítő, mert keblem lelkesedése a tárgy iránt a munkába is van lehelve, mi oknál fogva nem csak jól kelt, hanem a dinnyetermesztők számát hazánkban tetemesen szaporította is. Elkelvén mostanáig a nyomtatott példányok, múlt őszkor (1849) második kiadását írtam meg, terjedelmét felére szorítván.¹⁶⁴ Azóta, tíz év folyván le folytonos termesztés, kísérletek s tapasztalások közt, ezen második kiadás, minden rövidsége mellett, úgy hiszem, teljesebb az elsőnél, s teljesen biztos útmutatást ad az a kertészet e szép ágában iparkodóknak.

1844. a nagy miskolci tűz után, midőn szállásomat pusztulva s barátim házait a lángok martalékává valón láttam, mindenütt szomorú arcokra akadván ismét Pestre tettem át lakásomat. Itt ekkor szellemileg előkészülvén a forradalom, megyei szónokszékbén s irodalomban, kivált pedig a politikai folyóiratokban, nagyban ment a polemia. Mint ez élénk mozgalom közt történik, a pártok szélső oldalakon álltak egymással szemközt, conservativek és radicalok, vagy mint akkor gúnyként hívtak, pecsovicsok és kubinskiak. A középső, igazi reformpártnak, mely a haladást békés, törvényes úton óhajtotta, organuma sem találkozott. Széchenyi István volt tulajdonképp ennek szószólója, feje, de harc elején lehetetlen a békés kiegyenlítés, s így történt, hogy a magyarok legbölesebb állodalmi férfjának szava, mint a kiáltó szó a pusztában hangzott el, sőt Tomala boltja előtt kitett természeti nagyságú, jól talált, olajba festett képe leköpetett. Szerencse, hogy üveg alatt állíttatott ki.

Ezen viszonyok közt gróf Dessewffy Emil vette át a Budapesti Híradó¹⁶⁵ vezetését, engem szerkesztőnek tűzvén ki. Én azonban nem valék conservativ, hanem reform embere, Széchenyi társa, s kedv sem mutatkozott bennem a politikai pártok csatáiba beléereszkedni. Tehát magamtól utasítám az ajánlatot. Ellenben kezet nyújtottam Császár Ferencnek egy kritikai lap kiadására, az „Irodalmi Areopag”-ra.¹⁶⁶ Császár Ferenc ekkor a Cukor utcában, szomszédságomban lakott, gyakran jöttünk össze, ebédre hívogatott, s szintoly mértékben, mint Toldy Ferenc, irodalmi vállalat s írás nélkül nem tud lenni, s ő igen kellemetes külsejű, kedves társalgású ember. Hogy ne heverjek, hozzá állottam, ámbár a vállalatnak, nyugodtan megbírálvá a dolgot, sikere nem lehetett, mert a politikai elvek- s küzdelmekről oly élénken mozgatott időben ki hallgatott kritikára? Mi azonban írtunk s írtunk addig, míg el nem titkolhattunk magunk előtt, miképp Sysiphus követ hengergetjük, s így e vállalatnak végre magától meg kellett szünnie. De

¹⁶⁴ Szontagh Gusztáv 1854. *A szenvedelmes dinnyész. 2. átdolg. kiad.* Pest, Heckenast. (Halála után, 1860-ban megjelent a változatlan 3. kiadás is.)

¹⁶⁵ *Budapesti Híradó* (1844–1848).

¹⁶⁶ *Irodalmi Areopag* (1844).

akadt ennek más oka is. Császár Ferenc magyar érzelmű író, de jelleme ingatag. Élénk s sebes felfogású lévén, s prosában és versben könnyen dolgozván, hiúságában termékenységét lángésznek tartá, s az asszonyoktól kedves külseje s érzékeny írásmódja miatt tömjénezve, megbántva érzé magát, hogy academiái társai hasonló véleményben nincsenek iránta, s a kitűnő magyar írók közé nem sorozzák. Dacára előkelő hivatalának, tiszteleti tagnak ajánlta, az academiában kétszer megbukott. Ezen competens bírálók előtt nem maradhatott titok, miképp ismeretei hiányosak, s előadása minden könnyűség, folyósága s hibátlan-sága mellett mélységben hiányzó. Academiái második megbukása előtt, ha nem csalódom, az „...”-kért¹⁶⁷ a dámáktól ezüst koszorút nyert; élete e fénypontjára bekövetkező e sújtó, s mint hiúságában hívé, igazságtalan, sőt kaján csapás, keble bosszúra fakadt. Divatba jött ekkor a pasquill irodalom; publicisták, kik megyékben és országgyűlésen magoknak hírnevet ki nem bírtak vívni, vigasztalást találtak szívük fájdalomában győzedelmes vetélytársaik lepiszkolásában. Így keletkeztek több firkák, melyekben a politikai notabilitások elmés jellemrajzokban a közkacajnak kitétetek. Hátra voltak még az írók, s e hiányon segített Császár Ferenc összeállítása egy pár elégedetlen firkálóval s a „Magyarkákat” kiadván.¹⁶⁸ Irigy természetekben benne van a káröröm, s ezek a botrányon kapva kapnak. Ily firkák tehát jól keltek, s nyomorult írók s könyvkereskedők közt jutalmazó vállalatoknak tartattak. E Magyarkákban saját csekélységemről is volt szó, mi ugyan nem igen bántott, mert mindig csak a legjobbak és legbelátóbbak ítéleteire hallgatván, s a tudatlan sokaság véleményét megvetvén, irodalomban, hol munkáim minden olvasó ítéletének tárva állanak, kaján becsméréstől soha sem rettegetem, mivel azonkívül erőt is érzek magamban a támadást, ha szükség, viszonzással megtorolni. Ámbár tehát, mint mondám, a rajtam is ejtett dőfés nemigen fájt, irodalmi összeköttetésben mindamelllett oly íróval nem maradhattam, ki a pasquill irodalomra képes vetemedni. Császár Ferencnek ezt ugyan, mint sok mások, kik e munkát neki tulajdoníták, be nem tudtam bizonyítani, s most sem tudom; de erkölcsileg meg valék győződve róla, s ez elég. Az ember kénytelen meggyőződése szerint cselekedni. Összeköttetésem így Császár Ferencel megszakadt anélkül, hogy ellenségek voltunk volna egymásnak, sőt én iránta soha, sem szóval, sem írásban neheztelést nem nyilvánítottam.

1844-ben a dohánytermesztéssel tettem újólag kísérleteket. Dohányt már Miskolcon is műveltem ugyan, de abbahagytam, tapasztalván terményem mértékfeletti erejét, s ennél fogva használhatlanságát saját használatomra. Ez időben azonban a szivarozás közdivattá lett, én is elhagytam a pipát, s tapasztalván, miképp szivarnak éppen erős dohány szükséges, a régi kívánság saját dohányo-

¹⁶⁷ A kéziratban Szontagh a mű címe helyét üresen hagyta, nyilván azzal a szándékkal, hogy később utána néz.

¹⁶⁸ [Császár Ferenc, Kovácsócsy Mihály] 1845. *Magyarkák*. Lipcse, Teubner. A kiadási hely megjelölése fiktív.

mat szíhatni, bennem újra feléledt. Segíté ezt azon botrány is, midőn láttam, hogy Európa dohányban leggazdagabb országa sok száz ezert évenként külföldi szivarokért kiadni kénytelen. Tudniillik még akkor nem léteztek nálunk szivar-gyárak, amerikai dohányból készült szivarokat venni kényszerítettünk. Saját érdekem így szerencsésen a haza érdekével egyesült, neki adtam magamat a szivardohány természetésére mindazon szenvedelemmel, mint előbb a dinnyészet-re, mindent elolvastván, mit e tekintetben franciák, németek és magyarok írtak, s mindenféle amerikai magokkal kísérleteket téve. Hogy pedig a szivar-gyártás sikerrel felállhasson, szükségesnek látszott mindenekelőtt a szivarnak használható magyar dohányokat felfedezni. Ezen eszmétől vezetettve a gazdasági folyóiratban egy felszólítást bocsátottam szerteszt a két magyar haza dohány-termesztőihez, szíveskednének terményeikből mustra példányokat beküldeni, mikből én azután Fuchs gyárában szivarokat készítettem. A kísérletekből kisült, miképp a legjobb szivardohány Erdélyben terem, Marosvásárhely körül, utána a legjobb a szatmári és a bihari, amaz a szamosközi járásból, emez az érmellékiből, kivált Furta helységekből. Ezentúl minden évben természettem dohányt, s legalkalmasabbnak szivarra s mennyiségre nézve is legjutalmazóbbnak a Natchitoches county in Louisiana-félét találtam.¹⁶⁹ Ez időben a gazdasági egyesület jutalmat hirdetett a legjobb népszerű dohánytermesztési útmutatásra. Hat érkezett kézirat közt egy sem nyerte el a jutalmat. Felszólítottam barátaimtól, írjak, s megtevém, s elnyertem a jutalmat. E munka teljes elméleti s gyakorlati tárgyismerettel van írva, de mértéken túl rövid, s második kiadásban jó lesz egy kissé bővíteni. Kiadatott a gazdasági egyesület által 1846-ban.¹⁷⁰

Az 1845/46. télben Széchenyi István a politicala journalistica terén tétetett velem kísérletet. Elmondtam, miképp Miskolcra Pestre érkeztemkor Dessewffy Emil Budapesti Híradója szerkesztését reám akará bizni, de én azt azon okból elutasítám, mivel meggyőződésemben nem Dessewffy, hanem Széchenyi embere voltam. Ekkor barátaim körében ki is nyilatkoztattam, miképp politicala hírlapot szerkeszteni soha sem fognám, ha csak Széchenyi arra fel nem hívna. Ez esetben elveim azonossága s iránta való tisztelem felhívása teljesítésére bírna. Széchenyinek ez tudtára jutott. Ő ekkor röpiratokban küzdött Kossuth Lajos és a divatos politica ellen. Fogatosnak nem látván ellenállását, kedve támadt hírlapban is folytatni a küzdelmet, s ennek következtében széles alapra fektetett politicala újságot kibocsátani. A siker azonban a fennforgó körülmények közt nem vala minden kétségen kívüli, s oly tapasztalt vezér, mint Széchenyi, a győzelem valószínű reménye nélkül egyetemi csatába nem ereszkedhetett. Jónak látszott tehát előbb egy próbát tenni: A Jelenkor a grófnak academiái ösz-

¹⁶⁹ Natchitoches kisváros és megye- (county-) székhely Louisianában, ma is számottevő dohánytermesztéssel.

¹⁷⁰ Szontagh Gusztáv 1846. *Útmutatás az okszerű dohánytermesztésre*. Budán, Magyar. Gazd. Egyesület. 2. kiadása 1854-ben jelent meg.

szeköttetésénél fogva Helmeccyvel mindig szolgálatjára állott, Széchenyi tehát felszólította Kovács Lajost, akkoron Tisza-szabályozási igazgatóját, s engem, adjuk ki a Jelenkorban programunkat, s írjunk a kitűzött irányban vagy hat hétig vezércikkeket. Elveinkre s irányunkra nézve szükséges lesz itt azon ellentétet kitüntetni, mely Széchenyi és Kossuth Lajos politicaja közt akkoron létezett. Kossuth a korlátlan haladásnak volt szószólója, Széchenyi a kivihetőnek, a minket veszélybe nem döntőnek, tehát a sikernek, és lehetőség és valószínűség politicájának. Ezen feltételezést korlátlanságával szemközt Kossuth bűvőajtócska politicának nevezé, s a tapasztalatlan, hanyatt-homlok utána rohanó követői a grófot titkon még simoniával, sőt hazaárulással is vádolák, mi a vita és küzdés hevében annál természetesebb, mivel a gróf Kossuthot és pártját a nemzet forradalomba és sírba való buktatási váddal terhelé, miben egyébiránt neki, mint már most mindenki láthatja, teljes igazsága volt. Széchenyi el akarván azon vádat hártani, mintha szándéka szavaival nem egyezne, s a kivihetőség feltételét csak azért tenné, hogy semmi sem történjék, pártját progressiv pártnak s magát progressistának nevezé, a fokozatos haladásnak békés, törvényes úton hőse szándékozván lenni, ellentétben Kossuthal, ki semmi feltételt el nem ismert, s a forradalomtól nem irtózott, mert azt ábrándozásában minden kételkedésen felül diadalmasnak feltevé. Kovács Lajos megírta a programját, s én hat hétig vezércikkeket írtam, úgy hiszem, jókat, mik kiábrándult hazafiaknak tetszetek is – de mennyi volt ezeknek száma a forradalom előtt? A nemzet József óta ébredt fel álmából, s jutott öntudatra, fiatal volt, s fiatalkori ábrándokba ringatta magát. Ily gondolkodás mellett Széchenyi kiábrándult férkipoliticája nem lehetett ingyére, hanem igen Kossuthé, kinek minden szónoklata a felébredt, lángoló s lángolva álmodozó nemzet saját érzeményeit, gondolatait s álmaikat terjeszti elébe. Dacára tehát erőlködésemmek, sőt, mondhatni, tollam remeklésemmek, mert jobban soha sem írtam, oly szemes ember, mint Széchenyi, csakhamar észrevehette, hogy a szándéklott siker nem mutatkozik. Bécsbe rándultakor pedig észrevette, miképp szándéklott vállalatit ott sem pártfogolják, mert az nem Kossuthnak és Pesti Hírlapjának, hanem Dessewffy Emilnek és a Budapesti Híradónak fogna ártani, tehát inkább a conservativeknek, mint a forradalom embereinek. És ebben, magam is úgy hiszem, helyesen láttak. Mindezek következtében Széchenyi szándéklott vállalatától elállt.

Lehetlen itt Széchenyiről és összejöveteleinkről egy pár szót nem mondanom. Én Széchenyit mindig a legnagyobb magyarnak tartám, s végtelenül tisztelém. Szándéklott hírlapja kiadása ekkor vele közelebbi érintkezésbe hozott; elhívogatott ebédre, s gyakran estve jöttünk össze eszmecsere végett; mulatságból is, meghitt emberei: Kovács Lajos tiszaugyi igazgatója, Tasner volt titkoka, báró Kemény Zsiga és én. Mikor összejöttünk, a kapus parancsot kapott mondani, hogy a gróf nincs otthon. Együtt voltunk rendesen 11-ig estve. A gróf írószobájába maga vitte a lámpákat és gyertyákat, úgyhogy az fényesen kivilágított, azután összehordott mindenféle szivarokat, miket ő utazásaiban

a világ minden részéről hazahozott. Én ily alkalomkor kivételt tettem szokott életmódomban. A tudomány, nem a szalon embere lévén, rendszeren nem éppen divatosan öltözködtem, de amint Széchenyivel érintkezésbe jöttem, azonnal fekete frakkot, fehér mellényeket készíttettem, s fehér kesztyűket vásároltam, jól tudván, miképp a gróf minden népszerűsége mellett az aristocratiái szokásokat kedveli. Tekintetbe is hoztam magamat nála, sokat tartott felőlem, s ezzel valóban méltán büszkélkedhetem.

Egyébiránt, a ki Széchenyit meg akarja ítélni, el ne feledje, hogy az országos könyvtár alapítójának fia volt, s hogy anyja Festetics Görgy, a Georgicon alapítójának testvére volt. Mindent tenni a hazáért, ez nála nem egyedül szerzett, hanem öröklött erény volt. Ő érzeményében oly szenvedelmesen körülkarolta a hazát, mint én a dinnyészetet. Azon 60 ezer pengő forintnyi ajándék, melyet az academia megalapítására tett, neki, ámbár önvallomása szerint nagyon szerette a pénzt, neki nem sokkal több áldozatba került, mint nekem azon postabér, melyet versailles-i dinnyemagvak Párizsból való hozatalára le kellett tennem, mert Mephistopheles mondásaként: So ein verliebter Tor verpufft Euch Sonne, Mond und [alle] Sterne [Zum Zeitvertreib dem Liebchen] in die Luft.¹⁷¹

Talán itt a legcélszerűbb hely nyílik nemzetemnek koromban legnagyobb férfia jellemzésére. Széchenyi a magas, erős alkotású, férfiasan szép hazafiak közé tartozott. Haja, szemöldöke, szeme, bajusza s szakálla barna, arca piros volt. Szemöldökei feltűnő nagyok, mi némely bajazzóra emlékeztetett, s valóban, olykor szeretett is comediazni, sőt férfias, lelkes, tűzről pattant magaviselete olykor bizarr vegyületet nyert, ebben Festetics György nagybátyjára emlékeztetvén, miből gyanítom, hogy szellemére nézve inkább anyja gyermeke volt. Élete lefolyásában a dicső régiekre emlékeztetett, ifjúságában katonáskodott, férfikorát mint publicista töltte, végre író is lett. Nagyságát nem pusztán lángeszre s hazaszeretete képezé, hanem azon testi-lelki összhangzás egyéniségében, mely egymást támogatva s ébresztve a vizsga szemnek semmi oldalról nem mutatott hiányt. Bátor, akárkivel szóval vagy fegyverrel szembeszálló, belátó s lelkesült, pedánság s képzelgés nélkül, felfogásai mindig élethűk s realisok valának, s tettei gyakorlati esze józanságától vezetettve mindig sikeresek. Kossuth szebb ember, jobb szónok, sokat is tud, de mamácskájától elkényeztetett pataki deák, ki maiglan ki nem ábrándult, kinek kezei közt ennél fogva végeredményre nézve minden pusztult, amihez fogott.

¹⁷¹ „Effajta szerelmes bolond [babája kedviért] elpuffogatna holdat, napot és minden csillagot.” Fordította Jékely Zoltán és Kálnoky László. Johann Wolfgang Goethe: *Faust*. 1. rész, 2862–2864. sor. Szontagh kihagyással idézi a *Faustot*, ezt kiegészítettem. (Szontagh az arra való utalást hagyja el az idézetből, hogy szerelmi szenvedélyből, nőre elszórt pénzről van szó, így csak a szenvedélyes ügyszeretettől eredő pénzköltés motívuma marad meg.)

Széchenyi, mint minden nagy ember, maga képezte magát, de nem szobában, hanem a világban, utazásai közt felkeresvén minden országok legjelesebb embereit, s velök saját szakuk ismereteiről értekezvén. Így nyert gyakorlati realis világnézetet, midőn Kossuth, hazájából s a megyei szűk körből sohasem vergőd-vén ki, a pataki deák ábrándos eszményi világszemléletéből sohasem józanodhatott ki. Kossuth hírének ez nem ártott, sőt ez tette szónoklatának hatását lehetőségessé, mert gondolat-, érzés- és világszemléletmódja teljesen összeegyeztetett hallgatói érzés- gondolat- és érzésmódjával, csakhogy magasabb polcon állott; Széchenyi férfias, való s gyakorlati világszemlélete ellenben egészen eltávoztván, hason ifjúkori eszményi s sentimentalis világszemléletével, Széchenyi elmés s drasticus szónoklatát sikeretlenné tevén. Kossuth népszerűséget vadászott minden (becsületes) áron, hogy terveit létesíthesse, miket ő a haza boldogítására nélkülözhetlennek híve, azért hízelgett a közönségnek, s ha dorgálá, jól tudta, hogy ez a kisebb számnak szól, s népszerűségének nem árt. Széchenyi írásban és szóban úgy bánt a magyarral, mint jó barát, ki barátja hibáit el nem leplezi, s nem legyezi, ő dorgálá a közönséget, s kimondta szemeibe az igazat, ámbár tudta, hogy az által a nagyobb résznél visszatetszést gerjeszt, s népszerűségének árt. Ily őszinte beszédmód erős jellemet kíván, mi meg is volt Széchenyiben, mert halhatatlanságra törekedett, de hiú nem volt. Kossuth jellemében jellemgyarlóság és hiúság nem hiányzottak.

A forradalom előtti éveket nyáron át Pesten kívül kertészkedtem, a telet Pesten mint író töltém. 846, 47. és 48. évben Pécelen természettem dohányt s dinya-nyét, az 1849. évi nyarat a Rákoson töltöttem gróf Festetics nyári kastélyában. Ez volt legszerencsétlenebb kertészeti évem, mert az ellenséges seregek telke-menten táboroztak, s kétszer dinnyeföldemen össze is csaptak.

Csendes dinnyeföldemről így bevezetvén a kegyes olvasót a csaták morájába, igen egyszerű fonalon érünk a magyar forradalom idejébe, melynek lefolyását, legnevezetesebb szaka levén nemzetem életének, egy külön szakban kell leírnom.

Siker¹⁷²

Atyám, mint előadám, nagyszerű egyéniség volt, de hogy a fényhez az árnyék ne hiányozzék, hogy ő is magáról elmondhassa: „homo sum, nihil humani a me alienum puto”,¹⁷³ jeles tulajdonai mellett bizonyos hajlammal bírt a tervkoholásra; szeretett gazdasági s kereskedési vállalatokba ereszkedni, mihez sem elég

¹⁷² A magyar forradalom eseménytörténetének az előző fejezet végén ígért leírása valószínűleg nem készült el, legalábbis nem maradt fenn Szontagh kéziratai között. Ez a fejezet, amely a forradalom értékelésére vállalkozik, a kéziratban külön szerepel, Szontagh lapszéli megjegyzésével: „ahová illik”.

¹⁷³ Ember vagyok, semmi emberit nem vélek idegennek magamtól.

alaposan nem értett, sem a körülmények teljes ismeretével nem bírt. Következése ezen sajnálatos tulajdonának természetesen egészen ellenkező volt, mint amelyet feltett magának, segíteni akart házi körülményein, s tönkretette magát.

A gyermekekben a szülék tulajdonai olykor ellenkező sarkba (polus) ütnek ki. Így történt ez velem is, és öcsémmel is. Talán okulva atyám szerencsétlenségén, egész életemben bizonyos ellenszenvet éreztem magamban minden kereskedési vállalatok, sőt az eladás ellen annyira, hogy ámbár igen sok dohányt és dinnyét természettem, soha egy csomó dohányt vagy egy dinnyét sem adtam el, hanem termésemet vagy magam költöttem el, vagy elajándékoztam; továbbá embert, ki maga szántából valamibe ereszkedett, s azt nem bírta kivinni, mint tudatlant vagy szédelgőt nem szerettem, sőt kerültem. Így most Palzmann Gyurit, ki most vasgyári vállalatban hatvanezer forintig bukott, oly vállalatban, melyhez gyermekébe óta otthon, akademiában s utazási által képezte magát, s mely csak azért nem sült el, mivel szellemének idealistai iránya a fennforgó körülmények alapos kinyomozását gátlá. Én magam, amióta kiábrándultam, nagy dicsőségemnek tartom, hogy sohasem ereszkedtem valamibe, a mi el nem sült volna; pedig leoldván kardomat, igen különböző természetű vállalatokban próbálkoztam meg, író, philosoph, dinnyész, dohánytermesztő lettem, mind, úgy hiszem, meg nem vetendő sikerrel, úgyhogy most valóban pirulnék valamit magamra vállalni, minek meg nem felelnék, s amint ez esetben magamat megvetéssel inpracticus fejnek, sőt féleszünek tartanám, úgy hajlandó vagyok mások sikertelen munkásságát vagy tudatlanságnak, vagy szédelgő idealismusnak tulajdonítani. Öcsém, Ádám, teljesen gyakorlati életű irányában, még számítóbb volt, valószínűs angol jellem, belé nem vágott semmibe, ha elébb a fennforgó körülményeket százszor meg nem vizsgálta, de azután nem is fogott semmibe, amit ki nem vitt volna; évről évre haladott hivatalban, vagyonban, s ha virágában nem hal, úgy hiszem, a Szontagh család legtekintélyesebb s leggazdagabb tagjává emelkedik fel. Nevezetes tapasztalás az, hogy némely embernek minden sikerül, másnak semmi. Vannak emberek, kiknek keze alatt minden pusztul. Palzmann Gyuri tartozik egyéb jeles és nemes tulajdonai dacára e sorba; ebbe számítandó Kossuth Lajos is, midőn öcsémet és Széchenyi Istvánt az ellenkezőbe sorozhatjuk. És amint practicus és inpracticus egyének vannak, úgy vannak practicus és inpracticus nemzetek is. Mi, magyarok, nem tudom, helyesen vagy helytelenül, a németeket tartjuk inpracticusoknak; legpracticusabb nemzet ellenben az angol, mert legsikeresebben működik irodalomban és életben, oly viláгурalkodó hatalom még nem létezett.

De hát a sikertől feltételezzük e cselekedeteink helyességét? Bizonyos tekintetben igen. Vörösmarty ugyan azt mondja: „a nemes szándék, ha bukik is, dicső”, s ebben alanyilag igaza van. Ha tetteink tiszta szándékból, meggyőződésünkkel egyezőleg erednek, egyénileg törvényességgel bírnak, mert minden tett csak akkor sajátunk, ha meggyőződésünkéből származik, s csak akkor erkölcsi, ha mellőzve az önző érdeket, ezen meggyőződéssel, mely reánk nézve az igaz-

ság, megegyezik. Azonban ezen meggyőződés lehet hamis, lehet kivihetlen, lehet létesülve gonosz következtetésű, azért egy angol példabeszéd azt mondja: „jó szándékkal a pokol köveze van”. Gyakorlati eszű nemzet, mint az angol, azért nem is ad a jó szándéokra semmit, azt kívánván, hogy az tárgyilagosan is helyes, kivihető és közhasznú legyen. És valóban, nem létezik oly bolondság, sőt örültség, melyet emberek a legszilárdabb meggyőződés után ne vallottak, sőt melyért hősileg meg nem haltak volna. Emlékezzünk csak Ravaillac-ra, s száz meg száz ábrándozókra s eszelősekre.

Minden szándéknak tehát annyi bizonyos, először magában helyes, tárgyilagos meggyőződésen kell alapulni, hogy ne legyen előítélet, ábránd vagy képzelgés, s minden érdektelen s tiszta meggyőződésünk mellett méltán ábrándozóknak, szédelőgőknek, sőt eszelősöknek ne tartassunk. Másodszor pedig e helyes meggyőződésnek kivihetőnek kell lenni. Az ábrándozó Posa ugyan azt mondja: „ein Anschlag, den höhere Vernunft gebir, das Leiden der Menschheit drängt, zehntausendmal vereitelt nie aufgegeben werden darf”.¹⁷⁴ Ilyen felsőbb ész által létesülésre reánk szabott eszmék az igaz, szép és jónak eszméi; ezeknek életbe léptetése minden ember kötelessége magányos, családi és társadalmi életében. Kötelezve azonban erre csak annyiban lehetünk, amennyiben ezen eszmék az adott körülmények közt *létesülhetők*, mert lehetetlenbe belefogni eszelősség. És ez azon pont, hol cselekvéseink helyessége csakugyan a sikertől feltételeztetik. Az ember munka által tartja fel magát, családját, mozdítja elő a közjót, a haza és emberiség ügyeit. Tegyük, hogy lehetetlenségekben pazarolná el idejét, erejét, pénzét, hogy tehát munkája siker nélkül maradna: úgy sem magát, sem családját nem tarthatná fenn, s hazája s az emberiség ügyei is tönkremennének. Mit ér a legtisztább meggyőződés és érzület, ha vagy lehetetlenségekkel küszködik, vagy ha az eszmék lehetségesek is bizonyos mértékben, de ha azokat úgy túlfeszítjük, hogy az adott körülmények közt lehetetlenekké válnak, szóval ha képzelgésünk vagy ábrándunk a létesülést *a lehetőség határain túlfeszíti?* Megbukván szándékaink, ez esetben nemcsak nem tettünk semmit, erőnket, időnket, pénzünket hiába pazaroltuk, hanem mivel minden létesülés e világban ellenkező erők visszahatása által, tehát küzdve történik, emellett zavart is okoznak, sőt meglehet, magunkat, családunkat vagy éppen a nemzetet tönkre juttatjuk. Siker nélkül a legtisztább meggyőződés, a legszentebb szándék csak zavart s lehet pusztulást okozván, az életben nagyon szükséges, hogy a képzelgő ábrándozó s inpracticus embert a gyakorlati eszűtől megkülönböztessük, s az elsőre saját családunk s a haza ügyét ne bízunk. Gyakorlati életben valóban a jó szándék egy batkát sem ér, ha practicus ésszel s tetterővel nincs párosítva.

¹⁷⁴ „egy terv, melyet magasztos ész szült, s az emberiség Nagy szenvedése ösztönöz, kudarcba Fulladhat tízezerszer is – feladni Mégsem szabad.” Fordította Vas István. Friedrich Schiller: *Don Carlos*. 2. felvonás, 15. jelenet. (Az idézett szövegrészt Schiller is idézőjellel emelte ki.)

Azonban az emberiség életében némely eszmék csak századok lefolyása alatt valósulnak, a kezdők csak magvait vethetik el, s ha ezen eszmék létesülése a fennállónak bukását feltételezi, e kezdők rendesen mint áldozatjaik hullnak el. Így Krisztus, Socrates, Huss, Algernon Sidney. Az emberiség közvéleménye pedig ily áldozatot a legnagyobb emberi tettnek tartotta és vallotta. Igen és méltán, de gondoljuk meg, hogy ezen hősök először az emberiség legmagasabb eszméiért haltak, eszmékért, melyeknek nem csak valósulniok kellett, de miknek egyszersmind *születésök órája megkondult*; amellet kiki vagyonát s életét magas eszme valósulásáért kockáztathatja, sőt ha ez oly bizonyossággal történik, mint ama hősöknél, halhatatlan dicsőséggel: de el ne feledjük amellet, hogy éppen itt áll az is, a mit Tacitus mond: „et quod difficillimum est, *tenere in sapientia modum*”.¹⁷⁵ Paoli egész életét Corsica függetlensége kivívására szentelé. Az eszme magas és szent volt; de létesíthető-e az európai birodalmak mostani állásánál fogva. Én úgy hiszem, s amint a tapasztalás is bebizonyította, nem, és a nemeskeblű Paoli azon kínos gondolattal halt meg Angliában, hogy egész életének fáradsága sikertelen volt, és más eredményt nem szült, mint vagyon és emberélet pusztulást. Fogalmaink akkor bírnak tárgyilagos igazsággal, ha a tárgyakkal megegyeznek szándékaink, (akaratumk) ha létesül. A siker tárgyilagosságának próbája. Mely nem sikerül, képzelgésen alapult, nem ismertük a körülményeket valóságukban, nem minmagunkat, erőnket, az embereket, a dolog miben fekvését s a világ forgását, ügyetlenek voltunk, s hanyagok. Tapasztalásom szerint az ábrándozó embernek legnagyobb hibája az, hogy mindent a tökéletesség legmagasabb fokán igyekszik létesíteni, számba nem véve a körülményeket. Az ábrándozónak ez kötelesség, s szemében oktalanság kevesebbel beérni. Így a létesülés a siker lehetőségén túlfeszítetik, s természetesen bukik. Az eszme végtelen, a valóság véges, ez amazt soha sem érheti el, s így az ábrándozó a létezővel sohasem lehet megelégedve, s ennél fogva a létesülés mivoltával sem. Addig erőlteti és feszíti azt, és pedig szükségképp, míg maga ellen lázítván a fennállót, szándékát tönkrejuttatja. Nekünk, embereknek tehát az igazat, szépet, jót annyiban kell valósítanunk, amennyiben azt a körülményeink engedik. Hogy magunkat valósításukért feláldozzuk, erre az ész nem kötelez; azonban kiki ura lévén életének (ezt hiszem, másképp az állodalom sem lehetne ura a polgárok életének) és vagyonának, kiki közjóért feláldozhatja azt, siker nélkül, bolondul, sikerrel, ha későbbiért is, dicsőn. Ez áldozatra az állodalom tevőleges törvény által is kötelezheti a polgárokat, de nem egy polgár a másikat, nem apa fiát, feleség nejét, testvér testvérét. Ha eszme létesüléséért küzdeni kell, küzdjünk szóval, tollal. Karddal – ezt az ész sohasem helyeselheti. Hogy az egyes jogait karddal védelmezni ne kénytelenítették, állodalomba állanak össze, hogy mint mindeddig a jogsértések állodalom és állodalom közt háborúk által egyenlítettnek ki vagy

¹⁷⁵ A legnehezebb: megtartani a bölcsességben a mértéket. Tacitus: *Iulius Agricola élete (De Agricola)*. 4.

zavartatnak meg – ezt Kant méltán még barbár állapotnak nevezi, mert mindenek ész szerint békés, törvényes úton kellene végződni. Hasonlólag egyénileg az igaz szép és jónak terjesztésére észszerűleg nem lehet más út, mint az eszmének terjesztése, szóval és írásban. Igyekezzünk másokra meggyőződés által hatni. Vért ontani tilos; de ki azt védelemből teszi, ha másokat belésodor, legyen ura sikerének, másképp ha zavart, romlást és pusztulást okoz, alanyi tekintetben lehet ugyan nemes ábrándozó, de feltéve, hogy maga felett szabadon határoz, ábrándozó minden esetben, tárgyilagosan pedig több, mint az, lehet gonosztévő, mert vagyon és emberélet pusztulást okozott.

Úgy, de mondhat itt valaki, a természet rothadásból életet támaszt, a gondviselés bolondokat, sőt gonosz embereket is használ céljai kivitelére. Ezt megengedhetem, de ez minket nem illet. A gondviselés útjai kifürkészhetlenek, nekünk, embereknek pedig *világos belátás és a siker teljes reményében kell munkásoknak lennünk*, s így kötelességünk azon igyekezni, hogy mint okos, practicus emberek használtassunk a gondviseléstől, nem pedig mint ábrándozók, bolondok vagy eszelősek. Különböző továbbá a *történet álláspontja* a jelenkor egyéni álláspontjától. A történet a jelenlévőt már mint múltat tekintheti, ezeréves okozati összeköttetésében, s meglehet, tetteket igazolhat, melyeket mi, korlátolt egyéni álláspontunkon kárhozhatni kénytelenítettünk. Ne legyen tehát a gyakorlati ember is oly elfogult, egyéni ítéletét a történet ítéletének tartani. Azonban, mivel a jelent múltnak nem tekinthetjük, s a jelenben élünk, azért a jelennek viszonyai és körülményei is egyedüli sinormértékeink, mi által akaratunk s ítéletünk határozható. Cselekednünk, azért önmagunkat határoznunk s mások felett ítélnünk kell, némi tájékozásul szolgálhat erre a történet is, de eldöntő itt a jelen – a végítéletet hagyjuk a történetre.

Jean Paul egykor tréfából a Kantianusok ellen patkánymérget indítványozott használni. Ha meggondoljuk, miképp a Kantianusok korántsem okoztak oly sok zavart a világban, mint a szédelgés hősei: indítványa inkább ezek ellen volna alkalmazandó. Ez urak az emberiség természethistoriájában mindenesetre igen nevezetes osztályt képezvén, igen szükségesnek látnám, hogy illően clasificálva s leírva a világgal ismertessenek meg. Én itt fejük ferdeségének csak némi okait tüntethetem ki.

Gyakorlati eszű embernek, tett férfának, azt tartjuk, kinek fogalmai a valósággal megegyeznek. Az emberi cselekedetek sikertelenségének tehát első s úgy hiszem, alapforrása a *képzeltetés*. Ezen képzeltetés eredhet először az érzemény s képzeltetés eredeti túlfeszültségéből, úgymint túlnyomásukból az ész munkássága felett, mert gyakorlati eszű egyének és nemzetek, mint p.o. az angolok, nyugodt hideg megfontolással bírnak. Képzeltetésre ezért fiatal emberek és nemzetek hajlandók, kivált hol a fajnak vérvegyítéke vagy az éghajlat már eredetileg az érzeménynek és képzeltetésnek túlnyomóságot ad. E két okból ered, úgy hiszem, honfiaiunknak is mostani baja. Azonban hajlamot a képzeltetésre, azaz elmerülést az idealismusba a nevelés és oktatás is szülhet. Iskoláinkban csak a

lélek fejlesztetik a test elhanyagolásával. Tudományunk nagyon is idealisticai szabású, nem csak azért, mert elméletet foglal magában, hanem mert idealisticai irányú emberek által műveltetik. Thucydides, Cicero, Tacitus országokat kormányoztak elébb, s azután írtak, ezek tehát a gyakorlati életből léptek az eszmék világába, de mostani oktatóink s az írók végtelen többsége a munkafelosztás elve életbe léptetése után soha nem bújt ki az eszmevilágból, s azért a valódi világban oly idegen, mint valami holdlakos, tanult bölcsességünk tehát iskolatudomány, melyet ha ki a gyakorlati életben ember és világ ismerettel ki nem javít, az iskola és tudomány idealismusától sohasem szabadul meg. Oly korban tehát, mely, mint a mostani, az idealismust tenyészti; s fiatal nemzetnél, mint a magyar, a szédelgősök száma szükségképp legio. Halljad csak a nevelőket, oktatókat, papokat, írókat, asszonyokat politizálni – strucc gyomrod legyen, hogy megemésszed, kivált, ha hadjáratról van szó; mert magyarjaink nemcsak született politicusok, hanem katonák is, és mindkét körben iszonyú bátorsággal ítéletnek. A képzelgésnek, ábrándnak, inpracticabilitásnak egyébiránt különböző nemei és fokozatai vannak, mindet itt elő nem adhatom. Legfelsőbb fokán a képzelgésnek az idealistának a *lehetség* vagy *valóság* esze ágába sem jön, ő eszméinek *a priori* valóságát *követeli*. Fichte elmélkedik, s oda írta: „ennek a valóságban úgy *kell* lenni”. Hegel dialecticájának szükségképpen tárgyilagos valóságot követel, mert szerinte a gondolat s tárgya ugyanaz. Kossuth pataki deák létére, ki a valóságos világban sohasem forgolódott, s hona fészkeből sohasem bújt ki, igazán soha sem törődött azzal, kedvezők-e a körülmények eszméi kivitelére, ez Széchenyi szempontja volt, hanem inkább azzal: mit kíván a haza boldogsága és dicsősége a kötelességét érző hazafitól, minek tehát történnie s kivívatnia multhatatlanul kellett. Oly feltételes hazafiságot, mint a Széchenyit, ő tetető búvóajtócska hazafiságnak tartotta. És e feltétlen hazafiság tönkrejuttatta szegény magyar hazánkat, mint Fichte és feltétlen idealismusa Socrates józan philosophiáját!

A mostani idő irtóztató (6 Mart. 850), de ha gyökeresen megszabadulunk általa a régi proclator, juratus, táblabíró és cortes világtól, ha tanulni nem akaró, temérdek kutyát tartó s pipázva henyélő gazdáink száma gyérül, s az ért csapás honfiai kijózanodására, gyakorlatibb nézetre vezet, ha arra szolgál, hogy fiatalkori inpracticus képzelgésekből kiábrándulva, férfias, gyakorlati világnézetre és cselekvésmódra emelkedünk: akkor ez irtóztató tapasztalás nem múlik el haszon nélkül, mert *okulni fogunk* általa; ellenkező esetben világossá tétetnék, miképp a nemzetben nem volt elegendő ész és életerő, hogy fiatalokora képzelgéseiből kiábrándulhasson, s oly férfias, gyakorlati irányú állásba helyezze magát, mely fennállását a jövőben biztosíthatná.

Mostani állapotom. Pest, február 16-kán 851

Nem tudok mást írni; vagy legalább azon gondolat, hogy Emlékezetességeim befejezve nincsenek, háborgat más dolgozatok készítésénél, és azért, hogy nyugalom legyen, végét kell szakasztanom e már régen elhagyott munkámnak; az anyag hozzá úgyszólván mindig kész, csak öntudatos szemlélet kell tartanom jelen testi-lelki állapotaim felett, s ha aztán az észrevettét sikerül természetihíven szóval előadnom, a munka meg van téve.

Szóljunk előbb a *testről*. Beteges anyától születvén, gyermek- és ifjúkoromban, mint már többször érintém, mindig nyavalyogtam, azonban mennél inkább öregszem, annál tartósabb egészségűnek érzem magamat. Okát ennek csupán *magamnak* nem tulajdoníthatom. Ez túlbecslése volna érdememnek. Úgy látszik, haladó korommal atyám épebb, tartósabb természete fejlődik ki bennem. Sokat azonban csakugyan *magamnak* tulajdoníthatok. Oly sokat betegeskedő ember, mint én, ki éppen ezáltal a diatheticát studiumává tenni kényszerült, harminc éves korában rendesen jobban tudja, mi baja, mint orvosa. Ehhez járul, hogy én nem csak igen jól ismerem magamat, nem csak igen jól tudom, mi árt és mi használ, hanem önuralkodással is bírván, megszabott diatheticai szabályaimat pontosan végre is tudom hajtani. Katonából íróvá létemkor a szobalevegő s szobaülés ártott, s dinnyész és dohánytermesztő lettem, és most minekutána, mint minden tudni vágyó fiatal ember, nemcsak az aloe, hanem a homeo- és hydropathiát is megpróbáltam volna, bűcsút vettem az egész orvosi tudománytól, s csak a diatheticát tartom szem előtt. Szerencsémre házi és udvari orvosom, dr. Fromhold barátom, ha szövevényesebb esetekben hozzá folyamodom, szinte diatheticé gyógyít, vagy több mozgást, melegebb öltözködést, vagy koplalást rendelvén. Amiólta nyugalomba tétettem, csak egy ízben adott be orvosságot, valami nagy fekete szerezsen babot, melyet hasmenés ellen ételemre vakargattam.

És most valóban jobb színben vagyok, mint valaha. Eddig rendesen őszkor kezdődött nálam a nátha hurut, s tartott februárig, olykor áprilisig, most már két éve, hogy ez is elhagyott, de annak helyett fejemet elfogulva érzem, s látásom és hallásom is hanyatlottak. Ez is azonban, úgy látszik, el fog múlni, mert javulok. Fromhold heroicus szere, melyet rendelt, tudniillik a természet ereje, működik, s ha eddig szemüveggel olvastam s hálósapkával aludtam, most elhagytam mindkettőt.

Mindamellett a múltó évek reám róják belyegeit; ez nem lehet másképp, s hogy a közönség tudja, mért nem látok mindent most csak fényoldalról vagy éppen rózsa színben, utolsó dolgozatomban („Tudomány; magyar tudós” az Új Magyar Muzeumban)¹⁷⁶ kihirdettem, hogy megöregedtem, s rossz néven ne ve-

¹⁷⁶ Szontagh Gusztáv 1851. Tudomány, magyar tudós. *Új Magyar Muzeum*, 1. évf. 7. sz. 377–390. A folyóirat 1850 őszén indult, és az 1851-ben, az előző évit folytatató számo-

gyék, ha olykor öregurak módjára dohogok. Egyébiránt mint philosophusnak e változásom ellen nincs kifogásom, sőt a halálra is elkészültem, s meglehet, végre Shakespeare Julius Caesarjaként semmit sem találandok majd oly különösnek, mint azt: hogy az emberek attól félnek, mit ki nem kerülhetnek, minek mulaszthatlanul be kell következnie.

Mikor ifjú voltam, nem gondoltam, nem akartam gondolni a halálra. Atyám halála reáfordította gondolataimat, s vele meg kellett barátkoznom, mi bizony egy kis küzdésbe kerül, mire azonban atyám, kitől a hajlamot szemlélődésre úgyszólván öröklöttem, s ki velem, mint erős Volfianus, nagyon szeretett philosophálni, legjobb gyakorlati útmutatást adott. 83. évében halálóráját közeledni érezvén, ágyához szólított, s szóval előadá végrendeletét, azután tőlem nyugodtan elbúcsúzott, s megáldott. Ő lévén azon lény, melyet az életben legnagyobb mértékben tisztelék, fájdalom keservesen kitört, de ő, a nyugodt bölcs, ezért megfeddett, intve, el ne készítem végóráját. „Az ember – mondá – lassan lassan kibontakozik az élet kötelékeiből, s végre azon ponton áll, hol e világtól el kell búcsúznia, mi bölcsen van, másképp önmagunkat kellene felakasztanunk”. (Ezek saját szavai.) „Én 83 éves vagyok, nem tenmagam ölöm meg magamat, hanem végre a természet törvényei szerint meg kell hálnom, s én megnyugszom a törvényekben”.

Ez azután igazi bölcs philosophia, mely a tűzpróbát kiállja. Elfojtott fájdalommal némán borultam e haldokló bölcsre. Lelkem örök tisztelettel hajlott meg nagysága előtt.

De valóban meg nem érdemelném ily férfi fia lenni, ha e magasztos jelenet, amint egyrészt lelkemet legmélyebb alapjában megrázta, másfelől fel nem támasztott életem és sírom túl nem emelt volna. Igen, ha e nagy ember, e bölcs igazi fia vagyok, méltatlanul hozzá nem viselendem magamat végórámban. Ez nem csak reményem, de meggyőződés is. Egyébiránt a csendes halál, úgy látszik, családunknak tulajdona.

Mikor én propylaeumaimat a magyar philosophiához kiadtam, nem egy kritikus megütközött e szón, csak Hetényi János állott mindig mellettem, ezen életbölcs, ki irodalmunkban egyedül érdemli meg a philosophus nevét. Philosophiának, ha elvont, hasztalan tudomány nem akar lenni, szükség, hogy életbölcsesség legyen, s ez nem lehet másképp, hanem ha a tárgyilagos mindenséget (embert és világot) végokaira, törvényeire és céljaira nézve helyesen magyarázza. Ezáltal szövétnekké válik földi pályánkon. Ezen helyes magyarázat azonban helyes *világszemléletet* feltételez; mely minden kornál, nemzetnél és egyednél *különböző*. Innen van azután, hogy *öntudatunk fejlődési állapotja szerint* minden kornak, nemzetnek, egyednek más meg más philosophiája van,

zással megjelent lapszámokat is az első évfolyam részének tekintették. A 7. szám így április 1-jén jelent meg. Ebben a február 16-án lejegyezni kezdett fejezetben tehát Szontagh napi frissességgel számol be az éppen akkor zajló hírlapi vitáról.

nem lényegben, mert az emberi szellem minden korban és egyénben lényegileg ugyanaz, hanem valóságban. Így p. o., s ezt itt kell mondanom, hogy felhozottakat ebbeli gondolat fonalommal összeköttetésbe hozzam, egyéni philosophiámnak boldogsági tekintetben egyik lényeges tétele az élet túl nem becslése s a halálnak megvetése; de ellenkező oldalról megint semmit sem találok nyomorultabbnak, mint a most divatba jött „világfájdalomnak” apostolait. Ugyan, kérlek, hogy örülhetsz igazán az életnek, ha örökké rettegsz azt elveszíteni, s hogy lehetsz oly vénasszony, örökké jajgatni és az élet bajait el nem tűrhetni ahelyett, hogy magadat felakasztanád? Sok magyar tudós e tekintetben igen szegény ember. Nekiesik valamely tudománynak, s ki nem műveli magában az embert; tudóssá lesz, de e tudomány ferde, mert nem válik általa művelt emberré. Ki akarván magát tudománya által tüntetni, örökké szobába ül, búvárkodik, elrongálja ülés és szobalevegő által testét, gyomra romlik, álma rossz, idegei elbetegülnek, végre a hypochondriába esik. És ezt teszi olykor oly búvárkodások végett, melyek célt nem érhetnek, mint p. o. a régi magyar történet felvilágosítása. Egész életét nyomorulttá, céltalanná tette, semmiért. A magyar keleti vér levén, általában tanulmányokba igen el tud merülni. Teljes elmerülés a gondolatba, ez úgyszólván keleti bölcsesknél a bölcsesség fő kelléke. Innen van azután, hogy íróink nagy része nevezetes példányai az emberi nemnek. Már Kant jegyezte meg Anthropológiájában, miképp a test elhanyagolása az embert gyávává teszi. Ez tagadhatatlan, mint ellenkező esetben táborozási tapasztalatom után mondhatom, hogy az élet és munka a természetben az embert nem csak erősíti, hanem bátorra is teszi. Tudós társaim közt a hypochondria honos, félnékek, mindent árnyékdoldalról s sötét színben látnak. Magok estve az utcán itt Pesten rettegés nélkül nem járnak, s nem tudják megfogni, hogy lakhatom én magam, folyosóra nyíló ablakokkal, melyeken rostély hiányzik. A vénasszonyok pedig minduntalan nógatnak, házasodjam meg, hogy vénségemre ápolóm legyen. Isten ments meg házasságtól, mely kórházi eszmére alapul, s ha végre megbetegszem, s meg találnék halni, nem önzés és gyáva-ság-e azt óhajtani, hogy siránkozók és kesergők álljanak ágyunk körül. Én halálommal sem akarok senkinek sem alkalmatlankodni, s jól tudom, hogy halni magunknak kell tudni, s abban senki sem segíthet.

Egyéni philosophiám tehát, mint mondám, azt tartja: hogy a férfinak a haláltól nem kell félnie, de az élettől sem. Életet és halált nem mi adunk magunknak, tehát túl kell emelkednünk mind a kettőn. Történjék halálom, mikor tetszik, az tőlem nem függ, tehát engem nem illet; de ha élnem kell, derülten akarok élni, jó egészségben, el nem komorodott kedéllyel, aggodalom nélkül a jövőre. Egészségemre azért mindenen felett vigyázok, s mivel író, tehát szoba-ülő vagyok, óvakodom a mértékfeletti írás- és olvasástól, minden nap sétálok, nyáron át kertészkedem; korán hozzá szoktam a tárgyakat verőfényes oldalairól tekinteni, s valóban sikerült is kedélyemet oly derűtségben fenntartani, hogy társaságom nemcsak férfi barátaimtól, hanem az asszonyoktól is kerestetik. Jó

kedvű embert mindenütt szívesen látnak, mint baj és kín elsavanyodott hypochondristával társalogni.

És ezen el nem sülyedés egyoldalú, eszményi világunkba, ezen el nem szakadás a tárgyilagos élettől ép egészséggel járó derült, józan világnézet, nemcsak az életben szükséges, hanem a *tudomány és művészet* ápolására is, másképp csudálatos képzelgésekbe merülhetünk, sőt, mint ezt a tudósok élete bizonyítja, holdkóros visiókra fakadhatnak. És itt a hely, hol *szellemi* életem rajzára át-mehetek. Philosophusnak korábban ötlik fel az élet hiúsága, mint másnak, s ha megöregedik, lehetetlen tőle kívánni, hogy az élet árnyékoldalait ne lássa. Én most némiképp az asszonyokkal és tudós barátaimmal összekoccentam. Ennek okát elő kell adnom.

Feltételes világban semmi sem lehet feltétlen, semmi abszolút becsű, ameltt az ember nem levén tökéletes, ezen tökéletlensége szintűgy mutatkozik cselekvéseiben, mint tudományos foglalkozásaiban. Ezen alaptételekből indulván ki, vizsgáljuk meg mármost, hogy módosulhat világszemléletem oly percben, melyben egy határtalan political lelkesedésből keletkezett forradalom nemzeti társadalmas létünket tönkrejuttatta.

Természetesen előbb rosszallnom kell minden fékezhetlen szenvedelmet akármely kútfőből, ha a legtisztábból is indul ki, ha féktelenségében és tájékoztatlanóságában végre csak emberi nyomort s a nemzeti élet feldúlását okozza. És itt először az asszonyokkal van bajom. Ezelőtt majmai voltak a németeknek, s részvétlenek nemzeti életünk kifejlődésére nézve. Ők csak a szokás gépei, a család tagjai valának, a haza őket nem illette, világszemléletük nem tudott szűk köréből országos álláspontra emelkedni. Vörösmarty ekkor méltán írhatta „Kersergő anyáját”.¹⁷⁷ Azonban megváltoztak az idők. A belharc iszonyai éreztették velek, hogy a hazai tűzhely bátorsága felbomlik, ha a haza tönkremegy. És érzeményük egész élénkségével s az észtól nem korlátolt szenvedelem túlságával egyszerre dühös honleányok lettek, éppen akkor, mikor minden veszve volt, s a legbuzgóbb akarat sem tehetett semmit. „Legyen eszetek”, mondám nem egynek, de nekik nincs eszük, hanem lángoló érzeményük, s ez nem hajt észokra, sőt az intőt s útba igazítót mint legszentebb szándékuk akadályozóját s mint honellenséget tüntetik elő. Beszélj azután velek.

Ezen ábránd azonban nemcsak asszonyoknál, hanem szükségképp a tudomány embereinél is mutatkozik, csak hogy nem érzeményből, hanem *eszméből, ember- és világismeretlenségéből* eredve. Nevelő, oktató, pap, szobatudós és író, ezen becsületes és tudós urak nagy része határtalan idealista, s oly tájékoztatlan az életben, mintha a holdról szakadna le. *A jobb ellensége a jónak, eszmében*, mert hiszen miért ne léptessük életbe a jobbat? Igen, de ha a jobb létesülhetlen, mulasszuk-e érte el a jót, mely létesülhető? És itt az ellentét az élet- és szoba-

¹⁷⁷ Valószínűleg Vörösmarty *Elhagyott anya* című verséről van szó.

emberek közt. Gyakorlati, tárgyilagos világszemlélettel bíró ember mindig amit kell, elébb a fennálló körülményeket tekinti, s azután azokhoz képest módosítja terveit; így létesíthetőkké válnak, s munkássága *siker*; az eszme világába elszüljedt alanyi egyéniségű szobaember ellenben eszméből indul ki, s természete szerint ellensége ezen létesíthető jónak, mert az eszme végtelen s általános tökélyű levén, a fennálló körülmények s az azokra illő terv pedig korlátoltak, e terv soha sem hangzik össze teljesen eszméjével, soha olyan, hogy nála jobbat nem lehetne gondolni, és bibéje csak az, miszerint ezen jobbat az életember kivihetőnek nem hiszi, az idealista pedig a tárgyilagos világgal való ismeretlenségénél fogva igen, s itt a második ellentét, mely köztök szükségképp kifejlődik. „Leicht beieinander wohnen die Gedanken, doch hart im Raume stoßen sich die Sachen” – mond Schiller Wallensteinja.¹⁷⁸ A gondolatnak nincs akadály, s mivel gondolhatja, úgy hiszi az idealista, valósulhat is, s erre csak jó szándék s becsületes akarat kell. És azért az ábrándos politicus gyűlöli a józan statusférfit, s gyanúsítja őt, hogy csak „hátsó búvó ajtócskát keres”, hazugság, mit mond, maga sem hiszi, s voltaképp gazember. Ily ellentét létezett p. o. Kossuth és Széchenyi közt. Ezt forradalom előtt nem egy ábrándozó politicus hazaárulónak hitte, midőn szíve megrepedt hona világosan látott bukásán, s most Kossuth érzélgő ábrándjainak valósíthatlansága a napnál világosabb. Magam is olyan Széchenyi-féle ember lévén, kit nem csak a tudomány, hanem az élet is képezett, amellet irodalmi pályámon az eszme emberei közt forogván, lehetetlen, hogy szóval s írásban velek ellentétbe ne jöjjenek. Polemizáltam ellenök Széchenyi mellett s Kossuth ellen a forradalom előtt s utána, s most egy más, új ellentét fejlődött ki köztünk.

Az idealismus határtalan- és valótlan-sága nem csak az életben mutatkozik, hanem a tudományban s irodalomban is. Feltételes világban, mondám, semmi sem lehet feltétlen, úgymint nem abszolút becsú. A tudomány sem *az erkölcsi vagy anyagi hasznától* feltételeztetik, s ámbár minden való ismeret egy vagy másik tekintetben használ, mindamellett mindig elébb kérdenünk kell: valóban ismeret, azaz igazság-e ez, vagy csak képzelgés és valótlan eszme? s azután az is tagadhatlan, miszerint e világban semmi sem levén egymással teljesen egyenlő, a tudomány különböző ágai is közelébb vagy arrább állnak az élethez, s így kisebb, nagyobb, közvetlen vagy csak közvetett hasznuk van. Ha az emberi nem művelődési történetét áttekintjük, úgy fogjuk találni, hogy a tudomány annál inkább hatott az életre, s ennek haladását eszközölte, mennél realisabb irányt vett; nem használt a középkorban, mert scholastica theologiaival és philosophiával

¹⁷⁸ „[Szűk a világ, de *tág* világ az agy.] Az eszmék elférnek kényelmesen, de a tárgy a tárggyal térben ütközik; [Hol egy már van, másnak tágulni kell, S üzövé lesz, hogy más ne üzze őt; Ez harc, s az erő a győzelem.]” Friedrich Schiller: *Wallenstein halála*. 2. felvonás, 2. jelenet, fordította Áprily Lajos. A pontatlan idézetet a mű szövegéhez igazítottam, a magyar műfordítás a Szontagh idézte sorok szövegekörnyezetét is tartalmazza.

foglalkozott, s azt holt nyelven adá elő; használt az újabb időkben, mert nemzeti nyelveken adatott elő, s azon ágakat mindinkább kezdé művelni, melyek közvetlen befolyásúak a nemzeti élet kifejlődésére. Vannak tudományok, melyek a nemzet függetlenségét vagy anyagi fennállhatását tárgyazzák, melyeket tehát a nemzet egyáltalában nem nélkülözhet; mások csak az élet szépítésére szolgálnak, s végre mások inkább tudnivágyunk méltó kielégítését eszközlik. Minden ember és nemzet ismereteiben szükség tehát, hogy bizonyos *arány, mérték, összhangzás* legyen. Az egyén ne legyen ismeret nélkül oly tárgyakra nézve, melyek vagy physicali élete, vagy polgári álláspontja fenntartására nélkülözhetlenek, vagy melyeknek tudása nélkül művelt embernek sem tartható. A nemzet művelje előkelőleg azon tudományokat, melyek függetlenségét, anyagi fennállhatását vagy jóléte gyarapodását biztosítják, tehát a hadi, gazdasági ipar-féle tudományokat. Végre a tudós nemcsak szakbeli ismereteit tartja szemmel, hanem művelje magában az embert is, ne csak a belsőt, hanem a külsőt is. Ember és nemzet, mely a nélkülözhetlen tudományokat parlagon hagyják, s a kevésbé szükségeseket ápolják, vagy fenn nem fog maradni, vagy pedig csak nyavalyoghatnak, mert amint a gondolat a tettért, úgy a tudomány az életért van; nem magánállók, csak önmagokért létezők, nem absolut becsük. Bizonyítja ezt világosan a tapasztalás. Azon nemzetek, kik a tudományt az életért művelik, s életre való irányban gyarapodnak, gazdagodnak, hatalomra vergődnek, mint az éjszak-amerikaiak, angolok és franciák; a németek pedig, kik a tudományt mint tudományt magáért s elméletileg művelik, nem bírnak politicalai fontosságra vergődni, mint nem az olaszok, a keresztény világ legrégebb műveltséggel bíró népe, mert inkább a művészetre adják magokat, az élettudományokat kevésbé ápolván.

Az ember egy s ugyanaz levén minden munkásságában, az emberi nem tökéletlenségei szintűgy mutatkoznak a tudományban, mint az életben. Nincs több ferdeség, egyoldalúság s örültség tetteinkben, mint tudós munkásságunkban. Szükség, hogy ez iránt tisztába jöjjünk, hogy magunkat tájékozzuk, s a helyes irányt s mértéket tartsuk, másképp minden egyesnek tudománya, mint a nemzetek irodalma, ferde irányúvá válik, s ha van összeköttetés a gondolat és cselekvés, tudomány és élet közt, ily ferde szellemi munkásság elferdíti az egyesek életét, s lehetlenné teszi, vagy legalább akadályozza, vagy elferdíti a nemzetek haladását. Mindez oly világos, mint tagadhatatlan az, hogy minden öntudatos haladás világos ismeretét feltételezi nemcsak a célnak, hová törekednünk kell, hanem az eszközöknek is, mi által létesülhető.

Nemzeti irodalmunk fiatal hévvel indított meg s műveltetett, s mint ez kezdő irodalomnál fel nem tűnhet, tájékozatlanul. Nem akarva itt az okokat előszámolni, melyek ez ágak aránytalan kifejlődését okozták. Elég hozzá, az aránytalanság létezik. Nem műveljük a hadtudományt, a gazdaságot, a realis tudományokat, hanem minden felett a történetet, nem az újabbat, hanem a menél régibbet, ahol nincs is história többé, mert a mythologia kezdődik, műveljük

az archeológiát s széptudományokat sat. Ily aránytalanságnál nemzeti életünk helyes arányosságban ki nem fejlődhet. Szükség tehát, hogy a nemzet s értelmiségének szellemdúsabb része figyelmeztessék, szükség kivált most, midőn politicalai téren a határtalan s minden tájékozást megvető lelkesedés tönkre tett. Reflectálnunk, s jobban eligazítva újra folytatnunk kell nemzeti életünket. E figyelmeztetésnek az íróktól kell kiindulnia, az irodalomnak kell utat törnie az életnek, mert a helyes ismeret minden józan öntudatos haladásunk legmélyebb kútfeje.

Ily eszmékből indulva írtam értekezésemet: „Tudomány; magyar tudós”, de mely ellenemre akadtam!¹⁷⁹ A tudós entusiastá a tudományt önmagáért csinálja; ezen kételkedni neki szentségtörés, bűn a szentlélek ellen, üggyarulás. Pedig, hogy a magyar tudósok eddigelé e névnek elismerést s tiszteletet nem tudtak szerezni, bizonyítja az, miszerint a „tudós” név közönségünk előtt még mindig gúny értelemben használtatik.

Philosophus, ha megöregszik, absolut becset, határtalan lelkesedést nem ismer, és a tudomány s élet árnyékoldalait is igen világosan látja. Eszén kívül tekintélyt pedig nem ismer, s embercsudálásra nem hajlandó. Én most tudósról, hogy egyoldalú ne legyen, egyáltaljában azt kívánom, hogy ne csak könyvek által művelje magát magányban, hanem emberek közt világban is. Szívtelen az ember ne legyen, de ha csak érzeménnytől ragadtatik, egyoldalú, ferde irányú marad, s elébb-utóbb magát vagy, mint Kossuth példáján látjuk, a nemzetet is csávába vezethet. Önuralkodó ész, mely minden szeretetet és gyűlöletet egyformán fékez, mérsékli, irányozza, ez ad a bölcsnek életben és irodalomban fő érdemet.

Ha egész életpályámra visszatekintő pillantást teszek, úgy látom, forogtam életben és irodalomban, szellememet az élet szintűgy művelte, mint a könyv. Eleinte inkább elméleti körben leltem gyönyörömet, örömet szemlélődtem, a művészetet kedveltem a természet felett; most szellemem mindig gyakorlatibb irányt vesz – a philosophiától ugyan sohasem pártolok el, mert erre természeti

¹⁷⁹ A *Tudomány, magyar tudós* című írás megjelenését követően élénk és szenvedélyes vita bontakozott ki. Az ehhez kapcsolódó fontosabb írások: Toldy Ferenc 1851. Ismét: tudomány, magyar tudós. Értekező levél Szontagh Gusztávhoz. *Új Magyar Muzeum*, 1. évf. 9. sz. 469–486; Wenzel Gusztáv 1851. Eszmetöredékek a magyarok eredetéről. I–III. *Új Magyar Muzeum*, 1. évf. 6. sz. 305–329, 8. sz. 431–457, 9. sz. 586–499; Szontagh Gusztáv 1851. Eszmeccsere Toldy Ferenc és Wenzel Gusztáv társaimmal. *Új Magyar Muzeum*, 1. évf. 12. sz. 663–695; Nendtvich Károly 1852. Még egyszer: tudomány és magyar tudós. *Új Magyar Muzeum*, 2. évf. 1. sz. 37–51; Toldy Ferenc 1852. Nyílt válasz Dr. Nendtvich Károlyhoz a szélsőségek közletésére. *Új Magyar Muzeum*, 1852. 2. évf. 1. sz. 52–55. Ezeknek a vitacikknek a nagyobb része csak Szontagh kézírata e fejezetének lezárása után jelent meg. Szontagh ezek közül Wenzel korábban elkezdett, de a második részében az ő cikkére adott választ is tartalmazó cikksorozatára utalhat – „de mely ellenemre akadtam!” –; ez a második rész május 1-jén jelent meg.

hajlam vonz, de az elméletnek itt is csak annyiban tulajdonítok becsét, amennyiben az életben használható. A dinnyészet a kertészet, s ez a gazdaság körébe vezetett. A természet mint a mindenható alkotó műve most inkább vonz, mint az emberi csinálmány, a művészet. Legjobb volna, ha gazda lehetnék, életem így talán leghasznosabbá válhatnék; mert gazdaságunk most fordulópontján van, átalakulásban a három nyomásos rendszertől a vetésforgásra. Hazámfiainak kevés ismerete van okszerű jószágrendezésről, ez pedig most *conditio sine qua non*¹⁸⁰ a földbirtokok fennmaradásának. Az, ki most a magyarok közt a helyes jószágrendezés és vetésforgás elveit a tömegek közt oly sikerrel el tudná terjeszteni, mint Kossuth a political elvek mellett izgatni tudott, éppen olyan mértékben jóltévője válhatna hazájának, mint annak szónoklatai jólétünket eltemették.

Egyébiránt én philosoph-criticus szellememnél fogva, s mivel gyakorlati pályán szintűgy forogtam, mint irodalomban, tehát mindkét körben tárgyismerettel bírok, most előrehaladott koromban képesebb vagyok másoknál a magyar élet és irodalom megbíráására, mire ily képességnél természetesen arra nálam hajlam is mutatkozik: azonban tudnom, s eszmélnem kell, mily sikamlós pálya ez – Széchenyi csak az életet bírálhatta, s megőrült, én az élettel együtt az irodalmat is bírálgatni akarom. Ez oly nagyszerű darázs-fészek, mely, ha felturkálom, ellenem zúdítja a dongók roppant seregét. Azért halkan! Emlékezéseim legfontosabb része a forradalmi szak. Nálunk a political mozgalom irodalmiból keletkezett. Révai, Kazinczy s ezeknek pennacsatái, mik a magyar nyelv grammatikáját, írásbeli nyelvét s prosáját megalapították, indították meg a magyar szellemet, mely által elébb a tudományi mezőre (az Academia alapításával) s később a társadalmi tere tereltek. Én ez irodalom-társadalmi mozgalom életírója leszek, nem annyira történetét adandom elő a legnevezetesebb szakunknak, mint történet-philosophiáját – történet-philosophiai szellemben, s e célból írandom, de ez opus posthumum lesz, hogy teljes szabadsággal mondhassam ki az igazat, s érte a dongók ne csípjenek.

Amit pedig még életemben ki kell adnom, az az *önművelődés tudománya*, vagy inkább az arra való útmutatás, mert ezt nem mint tudományt adom elő, nem tudósan, hanem életrevalóan, népszerűleg egészen öntapasztalásomból.¹⁸¹ Kár volna egy hosszú életben, gyakorlati és tudományos pályán tett tapasztalásaimat közre nem bocsátanom. Nevelés, oktatás sokat tehet, de soha nem önmunkásság, önművelődés nélkül. Minden nagy ember önmagát művelte ki.

¹⁸⁰ Nélkülözhetetlen feltétele.

¹⁸¹ Később ennyi jelent meg belőle, mint egy készülő nagyobb munka előzetese: Szontagh Gusztáv 1857. Korszerű szó az önművelés körül. *Új Magyar Múzeum*, 7. évf. 1. füz. 10–21. A teljes mű 239 oldalas, nem autográf tisztázatot lásd: Szontagh Gusztáv: *Önművelés*. MTA KIK Kézirattára, Tört. 4r 10/a.

Enélkül minden oktatás csak külső rátapasztás és tölcserelés, az anyagnak szervezetünk általi fel nem dolgozása nélkül. Magam is, ámbár szorgalmas nevelésben részesültem, önmagam műveltem ki magamat, katonává és magyar íróvá. Így képezi minden jeles ember önmagát, belőlről kifelé, az igaz, szép és jó irányában. Magyar ifiaknak, öntudatos haladásunk ezen keletkező második szakában, ily útmutatás felette szükséges, s ha visszhangra talál, a legjótékonyabb hatást teheti.

Névmutató

- Abanyi, kelyheci ügyvéd 43
Adorián, Késmárkon professzor 37, 38
Alba herceg 146
Alexandrosz, III. (Nagy Sándor)
(Kr. e. 356–323), makedón király 63
Al-Kendi, Szontagh Gusztáv írói neve
151, 152
Anakharsisz (Anacharsis), szkíta királyi
sarj, aki Szolón idejében tett utazást
Hellászbán, életbölcssége alapján
a hét görög bölcs egyikének tekintet-
ték 36
Andrássy grófok 20
Angelo Mihály, → Michelangelo 90, 91,
95, 96, 115, 119
Angereau, Charles Pierre François
(1757–1816) francia tábornok 45
Apellész (Apelles), Nagy Sándor udvari
festője 96
Arisztipposz (Aristipp) (Kr. e. 434–356)
görög filozófus, a kürénéi hedonista
iskola megalapítója 28
Arisztotelész (Aristoteles)
(Kr. e. 384–322) görög filozófus 119
Árpád 18
Attila (Atilla) 18, 87

Bajza József (1804–1858) költő, kritikus
22, 107, 126, 147, 151
Bakonyi, dandárvezér 45, 58
Balog zászlótartó, volt debreceni togátus
diák, az Újszandec melletti garnizon-
ban 60

Bán, Szontagh Gusztáv tanulótársa Mező-
berényben 35
Barkóczyné, kassai szalon fenntartója 129
Bártfay László (1797–1858) ügyvéd, az
MTA tagja, a Kisfaludy Társaság alap-
ító tagja 118, 121
Bartholomeides László (Ladislaus Bart-
holomaeides) (1754–1825) sokoldalú
tudós 21
Báthori István (1430–1493) erdélyi vajda,
hadvezér 19
Báthory István (1533–1586) erdélyi feje-
delem és lengyel király 146
Báthoriak 19
Bebék (Bebek) család, Csetnek régi föl-
desurai 24, 115
Bell, Andrew (1753–1832) skót presbite-
riánus lelkész, a Bell–Lancaster-féle
pedagógiai módszer egyik kidolgozója
61, 72, 73
Bella, mecklenburgi kanca, hátszló 134
Bernini, Giovanni Lorenzo (1598–1680)
olasz építész és szobrászművész 91
Bertuch, Friedrich Johann Justin
(1747–1822) német könyvkiadó 29, 32
Berzeviczy, fiatal tiszt Lembergben 141
Berzsenyi Dániel (1776–1836) költő 107,
118
Bianchi, altábornagy 72, 130
Blumenbach, Johann Friedrich (1752–
1840) német anatómus és antropológus
31
Bocskai (Bocskay) István (1557–1606)
államférfi, hadvezér 141

- Bodó Borbála, Bodó Zsuzsanna nőtestvére 23
- Bodó Johanna, Bodó Zsuzsanna nénje 23, 25
- Bodó Márton, Szontagh Gusztáv anyai nagyapja 22, 25, 26, 30, 69
- Bodó Mátyás (Matthias) (1690–1750 körül), jogtudós, gömöri táblabíró, Szontagh Gusztáv anyai szépapja 22, 24
- Bodó Zsuzsanna, Szontagh Gusztáv anyja 22
- Bok főhadnagy 79
- Bramante, Donato (1444–1514) olasz építész 90
- Bruckenthál, főkatonai biztos, báró 137
- Bruner hadnagy, Máriássy András korábbi segéde 132
- Bugát Pál (1783–1865) nyelvújító 147
- Caesar, Julius (Kr. e. 100–44) római hadvezér és államférfi 31, 63, 168
- Campe, Joachim Heinrich (1746–1818) német pedagógus 31, 32
- Cebes → Kebész
- Cházár András (1745–1816) ügyvéd, a fogyatékkal élők, különösen a siketnémák jogainak egyik első képviselője 41, 42
- Cicero, Marcus Tullius (Kr. e. 106–43) római államférfi, szónok és filozófus. 127, 166
- Cincinnatus, Lucius Quinctius (Kr. e. 519–430) római hadvezér és államférfi 49, 119
- Clarot Sándor (Alexander) (1796–1842), miniatűr arcképeiről ismert osztrák származású pesti festő, több reformkori lap illusztrátora 82
- Coburg → Koburg
- Colloredo-Mansfeld táborszervező (a szövegből nem derül ki, hogy az ismert arisztokrata család melyik tagjáról van szó) 43, 53
- Constantinus, Caius Flavius Valerius Aurelius (Constantin) (272–337) római császár 91
- Cornaro, gránátos hadnagy 82, 83
- Croesus → Kroisosz
- Crouy-Chanel, gróf, a szövegből nem derül ki pontosan, hogy a Magyarországon honosított francia főúri család melyik tagjára gondol Szontagh 71
- Cudenhofen, gróf 79
- Czuczor Gergely (1800–1866) nyelvész 147
- Csaplovics János (1780–1847) ügyvéd, közíró 19
- Csató Pál (1804–1841) író, lapszerkesztő, az MTA levelező, a Kisfaludy Társaság rendes tagja 152
- Császár Ferenc (1807–1858) költő, lapszerkesztő 156, 157
- Cselkövi → Kölcese
- Csemnyitzkyné, akinek lánykorában a pletyka szerint idősebb Szontagh Ádám udvarolt 64
- Csernyus (Csernus) András, licei dinnyészgazda 125, 155
- Csokich tábornok, báró, Máriássy András dandárvezére 134
- D’Asper osztrák alezredes, később altábornagy Itáliában 77
- D’Auvergne, Théophile Corret de la Tour (1743–1800) francia katonatiszt, akit Napóleon kitüntetően Franciaország első gránátosának nevezett 118
- Dálnoky professzor, Szontagh Gusztáv miskolci tanára 30
- Defin, báró, az erdélyi főhadikormányzó veje s egyszersmind segéde 138
- Dessewffy Aurél, gróf (1808–1842) közíró, konzervatív pártvezér, az MTA levelező, a Kisfaludy Társaság alapító tagja 129, 156
- Dessewffy Emil, gróf (1814–1866) közíró, konzervatív pártvezér, a *Budapesti Híradó* kiadója 106, 158, 159
- Döbrentei Gábor (1785–1851) történész, irodalmár 113, 117, 118
- Draskóczy Clementin 68
- Draskóczy Samu, id. Szontagh Ádám rokona és barátja, viceispán Gömör megyében 68

- Dzsingisz kán (Dschingis khán) (1162–1227) mongol nagykán, mongol nyelven Csingisz, eredeti személyneve Temüdzsin 63, 142
- Dürer Albert (Albrecht) (1471–1528) német festő, grafikus 95
- Eckermann, Johann Peter (1792–1854) német irodalomtudós, Goethe titkára és hagyatékának gondozója 65
- Eggenberger József (Joseph) (1768–1850), pesti könyvkereskedő és könyvkiadó 31
- Eliás, Éliás → Illés próféta
- Eötvös József (1813–1871) író, államférfi és állambölcseleti szerző 28
- Epameinondas (Epaminondas) (Kr. e. 418–362), thébai hadvezér és államférfi 49, 70, 119, 120
- Erdélyi János (1814–1868) költő, népdalgyűjtő, filozófus és esztéta 152
- Érdy János (1796–1871) jogász, régész, numizmatikus 121
- Erzsébet, I. angol királynő (1533–1603) 70
- Fáy András (1796–1864) író, politikus, közgazdász 100, 112, 147
- Fazekas Károly, fegyverneki dinnyésgazda 126
- Fejes János, Gömör megyei ügyvéd, Szontagh Gusztáv oldalági rokona 41, 53, 68
- Fényes Elek (1807–1876) statisztikus, közgazdasági statisztikai és földrajzi író 152
- Ferdinánd, III. magyar király (1608–1657) 19
- Ferenc, I. (1768–1835) magyar király és II. Ferencként osztrák császár 72, 73, 83
- Ferencz Károly, cigány származású kapitány 76, 77
- Ferenczy István (1792–1856) szobrász 147
- Festetics György (1755–1819) gróf, a keszthelyi Georgikon alapítója 160
- Festetics György (1815–1883) gróf, politikus 128, 161
- Fichte, Johann Gottlieb (1762–1814) német filozófus 53–55, 124, 166
- Frangepánok, horvát arisztokrata család 77
- Fresnel, gróf, vezénylő tábornok Galíciában 72
- Fries, Jakob Friedrich (1773–1843) német filozófus 73
- Frigyes (Fridrik), II., porosz király 47, 112
- Frimont szertármester, fővezér 78–81
- Fromhold, dr. 167
- Fuchs Rudolph, pesti szivargyáros 126, 158
- Fülöp főhadnagy 77–79
- Gebhardt, ezredes, ezredparancsnok 61
- Gévay Antal (1797–1845) levéltáros, orientalista 148
- Goethe, Johann Wolfgang von (1749–1832) német költő, gondolkodó 40, 48, 49, 65, 96, 109, 116, 119, 123–125
- Gömöry Tilli 67
- Gömöryek, a Szontagh-házzal szomszédos család Csetneken 67
- Gosztonyi, fiatal tiszt Lembergben 141
- Gusztáv Adolf (Gustav Adolph), II. (1594–1632), svéd király 36
- Gyöngyösi István (1629–1704) költő 24
- Hans ezredes, a szebeni őrsereg parancsnoka 137, 138
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831) német filozófus 54, 55, 112, 124, 149, 152, 166
- Heineccius, Johann Gottlieb (1681–1741) német jogbölcselető 57
- Helmeccy Mihály (1788–1852) irodalmár, a *Jelenkor* kiadója, szerkesztője 106, 116, 119, 159
- Henszlmann (Henslmann) Imre (1813–1888) művészettörténész, építész 95
- Herder, Johann Gottfried von (1744–1803) német filozófus 109
- Hermány őrnagy 131

- Hessen-Homburg, Philipp (Fülöp) herceg (1779–1846) osztrák tábornok 80
- Hetényi János (1786–1853) református lelkész, filozófus és történész, az MTA tagja 122, 152, 168
- Homérosz (Homér) görög eposzköltő 49, 115
- Horváth István (1784–1846) történész, az oklevéltan művelője 118
- Horváth Péter, nyírbogáti dinnyésgazda 126, 155
- Huba, honfoglaló vezér 18, 121
- Hufeland, Christoph Wilhelm (1762–1836) német orvos 38
- Hunfalvi Pál (1810–1891) etnológus, nyelvész 32
- Hunyadi János (1407–1456) hadvezér, Magyarország kormányzója 19
- Hunyadiak 19
- Husz (Huss) János (1369–1415) cseh teológus, reformátor 51, 164
- Illés (Eliás, Éliás) próféta 95
- Illvay, katonatiszt 145, 146
- Imre, Szent (1000/1007–1031) herceg, Szent István fia 110
- István, Szent (kb. 969–1038) magyar király 110
- Istvánffy (Istvánfi) Miklós (1538–1615) humanista történétíró 36
- Jacobi, Friedrich (Fridrik) Heinrich (1743–1819) német filozófus 119
- Jankó András, ifj. Bodó Borbála fia 26
- Jankó András, id. Bodó Borbála férje 23
- Jób Sámuel, herceg Koburg intézője 126
- Jósika Miklós (1794–1865) regényíró 120
- Kalcsics, hadügyész 77
- Kant, Immanuel (1724–1804) német filozófus 66, 70, 73, 109, 119, 121, 124, 165, 169
- Káplán, kertész Tolmácson 126
- Károly, I. (Nagy) (742–814), frank császár 91
- Kati, Szontagh Gusztáv unokahúga 60
- Kazinczy Ferenc (1759–1831) író, költő, nyelvújító 17, 53, 61, 106, 107, 117–119, 174
- Kebész (Cebe), volt ilyen nevű szókratikus és sztoikus filozófus is, az utókor gyakran keveri őket 50
- Kéler úr, kassai polgár 130
- Kemény József, gróf (1795–1855) erdélyi történétíró 139
- Kemény Zsigmond (Kemény Zsiga) 159
- Kisfaludy Károly (1788–1830) költő, színműíró, festő 64, 105, 106, 113, 115, 119, 121
- Kisfaludy Sándor (1772–1844) költő 116
- Kis (Kiss) János (1770–1846) evangélikus püspök, író, műfordító, az MTA tagja 17, 106
- Kiss Károly (1793–1866) író, költő, katonatiszt, katonai szakíró és hadtörténész, a magyar katonai szaknyelv kidolgozásának úttörője 100, 106, 107, 108, 113, 117, 153
- Kiss Therez, a szegedi polgármester lánya, Kiss Károly húga 75, 76
- Kiss, szegedi polgármester, Kiss Károly apja 75
- Klopstock, Friedrich Gottlieb (1724–1803) német költő 114, 115
- Koburg (Coburg) hercegi család 126, 153
- Korponay, az Aradon elítélt honvédezzredes atyja 130
- Kossuth Lajos (1802–1894) államférfi 47, 50–52, 54, 55, 63, 106, 154, 155, 158–162, 166, 171, 173, 174
- Kotzebue, August von (1761–1819) német színműíró 31, 92
- Kovács Lajos (1812–1890) Széchenyi munkatársa többek között a Tisza szabályozási munkálatainak vezetője 159
- Kölcsey Ferenc (Cselkövi) 1790–1838) író, gondolkodó, politikus 106, 107, 111–113, 118, 119
- Körner, Carl Theodor (1791–1813) német költő 43, 112
- Kraller kapitány, szállítványparancsnok 43, 45

- Krisztina, Bourbon–Szicíliai Mária (1806–1878) nápolyi princeszné, később spanyol királyné 80
- Krisztina (1626–1689) svéd királynő 91
- Krisztus 51, 91, 95, 164
- Kroisosz (Croesus) (Kr. e. 596–546) legendásan gazdag lüd király 44
- Krug, Wilhelm Traugott (1770–1843) német filozófus 73, 101, 112
- Kucsera, a császár szárnysegéde 130
- Kultsár (Kulcsár) István (1760–1828) író, szerkesztő, lapkiadó 113
- Kun Miklós, miskolci városbíró 153
- Kun testvérek, Szontagh Gusztáv házigazdái és barátai Miskolcon 125, 153
- Lackner, ezredparancsnok 140
- Lancaster, Joseph (1778–1838) angol nevelő, a Bell–Lancaster-féle pedagógiai módszer egyik kidolgozója 61
- Lang család, Bodó Mártonné, Szontagh Gusztáv anyai nagyanyja innen származott 23
- Langenau, Friedrich Karl von (1782–1840) osztrák tábornok 61, 131, 141
- Lehel vezér 18
- Leizingen ezredparancsnok 135
- Leónidasz (Leonidas) (Kr. e. 540–480) spártai király 36
- Lipót (Leopold), II., magyar király és osztrák császár, (1765–1790) között Toscana uralkodó nagyhercegeként átfogó reformokat hajtott végre 88
- Loisel, francia sárgadinnye-termesztő 126
- Luby kisasszony, Cházár András házigazdájának 42
- Malatesta, contessa, gróf Malatesta lánya, Cornaro hadnagy anyja 83
- Malatesta, gróf (a szövegből nem derül ki, hogy a híres olasz arisztokrata család melyik tagjáról van szó) 83
- Mária Terézia (1717–1780) magyar királynő 22
- Máriássy András báró, altábornagy (1753–1849), Szontagh Gusztáv elöljárója, anyai ági rokona 53, 57, 71, 75, 113, 117, 129, 130, 134–136, 145
- Maris, szepességi özvegyasszony, Szontagh Gusztáv szárazdajkája 31, 60
- Márton József (1771–1840) nyelvész, lapszerkesztő, szótárszerkesztő 111
- Massaroni haramiavezér a Nápolyi Királyságban 79
- Mecséry tábornokné, Máriássy András kassai rokona 130
- Mediciek (Mediceusok) 88
- Melanchthon, Philipp (1497–1560) német humanista tudós, reformátor 152
- Melas, Michael Friedrich Benedikt Baron von (1729–1806) osztrák tábornok 47
- Mészáros Lázár (1796–1858) honvéd altábornagy, hadügyminiszter 126
- Michelangelo, Buonarroti (Michael Angelo, Angelo Mihály) (1475–1564) olasz reneszánsz szobrász, festő 90, 91, 95, 96, 115, 119
- Mohamed 103
- Montesquieu (Charles-Louis de Secondat, La Brède és Montesquieu bárója) (1689–1755) francia filozófus, államelméleti szerző 112
- Moor lovassági vezér, Erdély főhadikormányzója 137
- Mor tábornok 86
- Mózes (Moses) 95, 147
- Murat, Joachim (1764–1815) francia hadvezér, Napóleon alatt nápolyi király 57
- Nagy Károly → Károly
- Nagy László, hevesi dinnyésgazda 126, 155
- Nagy Sándor → Alexandrosz
- Napóleon (Napoleon), Bonaparte, I. (1769–1821), francia császár 23, 27, 34, 37, 52–55, 63, 83, 151
- Nemes Ádám, gróf (1769–1834) erdélyi kincstárnok 137
- Nepos, Cornelius (kb. Kr. e. 100–27) római történetíró 36
- Newton, Isaac (1642–1727) angol fizikus, csillagász 70
- Niemeyer, August Hermann (1754–1828) német teológus, pedagógus 38, 39
- Novalis (Friedrich Leopold von Hardenberg) (1772–1801) német költő 96

- Nyíry István (1776–1838) sárospataki professzor, természettudós, filozófus 152
- Orczy Antal fegyverneki dinnyésgazda 126
- Orosz József (1790–1851) politikus, publicista, lapszerkesztő 122, 152
- Ovidius (Publius Ovidius Naso) (Kr. e. 43 – Kr. u. 17/18) római költő 43, 84
- Ödön herceg* → Savoyai Jenő
- Palladio, Andrea (1508–1580) olasz építész 90
- Paltzmann, id., Bodó Johanna férje 23
- Paltzmann György, Bodó Johanna fia 23, 26, 38
- Paoli, Pasquale (Pascal) (1725–1807) tábornagy, korzikai szabadsághős 164
- Pestalozzi, Johann Heinrich (1746–1827) svájci pedagógus 34
- Péter, Szent, apostol 91, 92
- Petrarca, Francesco (1304–1374) olasz költő 116
- Pheidiasz (Phidias), ókori görög szobrász 95
- Plutarkhosz (Plutarch) (46/48–125/128) görög történetíró, életrajzíró 36
- Podkonyiczky, késmárki rektor 37
- Pulszky Ferenc (1814–1897) politikus, régész, műgyűjtő 122
- Püthagorasz (Pythagoras) görög filozófus 144, 145
- Radetzky, Joseph Wenzel (1766–1858) osztrák tábornagy 47, 61, 80
- Radossevich, kapitány a francia hadjáratban 56
- Radvánszky Antal, volt zólyomi főispán 50
- Raffaello Santi (1483–1520) olasz festő, építész 66, 95, 96, 115
- Rákóczi (Rákóczy) Ferenc, II. 141
- Raphael → Raffaello Santi
- Rath, Joseph (1772–1852) ezredes, majd tábornok 61, 63, 66, 131, 140
- Récsey ezredes 45, 57
- Reguly Antal (1819–1858) néprajzkutató, nyelvész 92
- Reimarus, Hermann Samuel (Raimarus) (1694–1768) német bölcész 55
- Révai Miklós (1750–1807) nyelvész, egyetemi tanár 105, 118, 174
- Rousseau, Jean-Jacques (1712–1778) francia filozófus 26, 28, 41
- Rubens, Peter Paul (1577–1640) flamand festő 95
- Ravaillac, François (1578–1610) IV Henrik francia király gyilkosa 163
- Salzmann, Christian Gotthilf (1744–1811) német pedagógus, a schnepfenthal (schaepfenthal) nevelőintézet vezetője, ahol → Skolka András is tanított 30
- Sándor → Alexandrosz
- Savoyai Jenő (Eugen von Savoyen, *Ödön herceg*) (1663–1736) hadvezér 63, 70
- Schedius Lajos (1768–1847), az esztétika professzora a pesti egyetemen 100, 152
- Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph von (1775–1854) német filozófus 54, 124
- Schiller, Friedrich von (1759–1805) német költő, drámaíró, gondolkodó 36, 39, 40, 44, 97, 109, 114–116, 121, 163, 171
- Schlegel, Karl Wilhelm Friedrich von (Schlegel Fridrik) (1772–1829) német kultúrfilozófus 112
- Schlosser, Friedrich Christoph (1776–1861) heidelbergi történészprofesszor 120
- Schmideg, kassai szalon fenntartója 129
- Schönau, kapitány, báró, a várerősítés és katonai rajz tanára a przemysli ezrediskolában 61
- Schuller, Johann Karl (1794–1865) történész, nyelvész 139
- Schwartner Márton (1759–1823) statisztikus, az oklevéltan és a címertan professzora a pesti egyetemen, valamint az egyetemi könyvtár őre 27, 28, 31, 32, 100
- Schwarzenberg, Karl Philipp zu, herceg (1771–1820), osztrák tábornagy 43

- Scopoli, Giovanni Antonio (1723–1788) Itáliában, Magyarországon és Ausztriában tevékenykedő természettudós 32
- Sebestyén Gábor (1794–1864) jogász, színműíró, Takács Éva hírlapi ellenfele 107
- Shakespeare, William (1564–1616) angol színműíró 49, 114, 115, 168
- Sidney, Algernon (1623–1683) politikus, politikai gondolkodó 41, 164
- Silber, szegedi főbíró, Kiss Therez későbbi férje 76
- Sissay, Szontagh Gusztáv írói neve az Athenaeumban 76
- Skolka András (1816–1777), a mezőbényi evangélikus líceum rektora 30, 31, 35
- Slobodáné, Sturman Márton húga, Tsisch felesége 29
- Szókratész (Socrates) (Kr. e. 469–399) görög filozófus 51, 63, 98, 123, 124, 145, 164, 166
- Sonpper ezredes 74
- Sontag, Ritter von, Szontagh Gusztáv távoli őse 19
- Steinlein, báró, alatta volt prefektus ifj. Szontagh Ádám 23
- Stolberg-Stolberg, Friedrich Leopold zu (1750–1819) német költő 112
- Strenko Gotfrid, tornaljai dinnyésgazda 126, 155
- Stuartok, skót, később angol, majd brit uralkodóház 91
- Sturman Márton, Szontagh Gusztáv keresztapja 29
- Széchenyi István (1791–1860) államférfi 50–52, 91, 106, 154–156, 158–162, 166, 171, 174
- Szemere Bertalan (1812–1869) államférfi, miniszterelnök 28, 153
- Szemere Pál (1785–1861) költő 111–113, 117–119, 121
- Szent Péter → Péter, Szent
- Szentkereszti, Bodó Johanna kérése 25
- Szenvey József (1800–1857), a Budapesti Híradó szerkesztője 106
- Szeremley Gábor (1807–1867) filozófus és teológus, sárospataki professzor 152
- Szerencsy asszony, Máriássy András kassai rokonai 130
- Szirmay asszony, Máriássy András kassai rokona 130
- Szirmay János, kassai szalon fenntartója 129
- Szivonyáné, ismeretlen szerző írói neve (a kor ismert pesti kerítőnőjének neve) 108
- Szontagh Ádám, id. Szontagh Gusztáv apja 23
- Szontagh Ádám, ifj. Szontagh Gusztáv öccse, id. Szontagh Ádám fia 60, 162
- Szontagh Albert, ifj. Szontagh Ádám fia 23
- Szontagh Gáspár, Szontagh Gusztáv nagyapja 19
- Szontagh Gáspár, Szontagh Gusztáv nagybátyja 23
- Szontagh János, Szontagh Gusztáv nagybátyja 23
- Szontagh Fany, Szontagh Gusztáv néhány nemzedékkel korábban élt oldalági rokona 20
- Szontagh Lajos, Szontagh Gusztáv öse 19
- Szontagh Lipót, nyugalmazott kapitány, Szontagh Gusztáv oldalági rokona 43, 57, 66
- Szontagh Mihály, Szontagh Gusztáv nagybátyja 23
- Szontagh Zsuzsi, Szontagh István lánya 68
- Szövő, fiatal tiszt Lembergben 141
- Sztrókay Antal (1780–1850) jogtudós, költő, az MTA tagja 42
- Tacitus, Publius Cornelius (55/56–117/120) római történetíró 48, 84, 164, 166
- Takács (Takáts) Éva (1780–1845) író, Karacs Ferenc rézmetsző és térképész felesége, Karacs Teréz pedagógus anyja, az első magyar nőjogi publicista 107
- Tamerlán → Timulenk

- Tasner Antal (1808–1861) Széchenyi István titkára 159
- Taubner Károly (1809–1860) matematikus, filozófus, evangélikus teológus 151, 152
- Thaisz András (1789–1840) lapszerkesztő 108
- Theodorik (Theodorich) (455–526), keleti gót király 86
- Thuküdidész (Thucydides) (Kr. e. 460–395) görög történetíró 48, 166
- Tieck, Johann Ludwig (1773–1853) német író, költő, kiadó, műfordító 63, 96, 112
- Timurlenk (Tamerlán) (1336–1405) dinasztiaalapító hódító 63, 142
- Toldy Ferenc (1805–1875) irodalomtörténész 105, 116, 121, 127, 147, 151, 152, 156, 173
- Tomala Ferdinánd, kép-, térkép és zeneműbolto a reformkori Pesten 156
- Tschirner, Heinrich Gottlieb (1778–1828) német evangélikus teológus 100
- Tsisch, felső-magyarországi pedagógus 28, 29
- Újházy Zsuzsi, Újházy László lánya 68
- Vandermath, kassai szalon fenntartója (a szövegből nem derül ki, hogy az ismert főúri család melyik tagjáról van szó) 129
- Vécsey, főhadnagy, báró (nem derül ki a szövegből, hogy az ismert főúri család melyik tagjáról van szó) 45
- Vilmos (Wilmos), Wilhelm Friedrich Karl (1781–1864) bajor (valójában württembergi) király (?) 118
- Voltaire (François-Marie Arouet) (1694–1778) francia író, filozófus 70
- Vörösmarty Mihály (1800–1855) író, költő 106, 121, 147, 151, 152, 162, 170
- Warga János (1804–1875) filozófiai író, a sárospataki, majd a nagykőrösi református kollégium tanára 151, 152
- Wegscheider, Julius August Ludwig (1771–1849) német protestáns racionalista teológus 100
- Wellington herceg, Arthur Wellesley (1769–1852) brit hadvezér, államférfi 63
- Wieland, Christoph Martin (1733–1813) német költő, író 28, 39, 40
- Wilmos → Vilmos
- Wlassich (Wlasich) Ferenc (1766–1840) altábornagy, horvát bán 136
- Wolff (Wolf), Christian von (1679–1754) német filozófus 57
- Xenophón (Xenophon) (Kr. e. 427–355) hadvezér, történetíró, Szókratész tanítványa 145
- Zahlhausen, ezredes, báró, Frimont szárnysegéde 80, 81
- Zeuxisz (Zeuxis) (Kr. e. 464–390) görög festő 96
- Zimmermann, Sáros megyei főbíró 30
- Zrínyi Miklós (1620–1664) költő, hadvezér, államférfi, horvát bán, a szigetvári hős dédunokája 19, 36, 76, 77, 112
- Zrínyi Miklós (1508–1566), hadvezér, államférfi, horvát bán, a szigetvári hős, a költő Zrínyi Miklós dédapja 19
- Zrínyiek, horvát, illetve magyar arisztokrata család 19, 77
- Zsembery, Cházár András harmadik feleségének leánykori családneve 42